

عَقَائِدِ نِظَامِيَّة

شَرْحِ فِقْهِ أَكْبَرِ

(لِلْإِمَامِ الْأَعْظَمِ الْكُوْفِيِّ) لِعَلِيِّ الْقَارِي

ويليه

عَقِيدَةُ أَهْلِ الْمَعَالِي

من إفادات ماهر العلوم العقلية والنقلية كاشف الأسرار الخفية والجلية

مولانا واولانا أبي محمد أحمد الجكوالي ثم اللاهوري

في شرح قصيدة بدء الأمالي

من تأليف شيخ الإسلام والمسلمين سراج الملة والدين أبي الحسن علي بن عثمان

محمد الدوسي كساه الله جلايب غفرانه وأسكنه أعلى غرف جنانه

قد اعتنى بطبعه طبعة جديدة بالأوفست

مكتبة الحقيقة

يطلب من مكتبة الحقيقة بشارع دار الشفقة بفتح ٥٧ استانبول-تركيا

ميلادي

هجري شمسي

هجري قمري

٢٠١٣

١٣٩٢

١٤٣٥

من اراد ان يطبع هذه الرسالة وحدها او يترجمها إلى لغة اخرى فله من الله الاجر الجزيل ومنا
الشكر الجميل وكذلك جميع كتبنا كل مسلم مأذون بطبعها بشرط جودة الورق والتصحيح

قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (خيركم من تعلم القرآن وعلمه) وقال ايضا
(خذوا العلم من افواه الرجال)

ومن لم تتيسر له صحبة الصالحين وجب له ان يذكر كتبنا من تأليفات عالم صالح
وصاحب إخلاص مثل الإمام الرباني المجدد للألف الثاني الحنفي والسيّد عبد الحكيم
الارواصي الشافعي واحمد التيجاني المالكي ويتعلم الدين من هذه الكتب ويسعى نشر
كتب أهل السنة بين الناس ومن لم يكن صاحب العلم والعمل والإخلاص ويدعي أنه
من العلماء الحق فهو من الكاذبين من علماء السوء واعلم ان علماء أهل السنة هم
المحافظون الدين الإسلامي وأما علماء السوء هم جنود الشياطين^(١)

(١) لاخير في تعلم علم ما لم يكن بقصد العمل به مع الإخلاص (الحديقة الندية ج: ١، ص: ٣٦٦، ٣٦٧،
والمكتوب ٣٦، ٤٠، ٥٩ من المجلد الأول من المكتوبات للإمام الرباني المجدد للألف الثاني قدس سره)

تنبيه: إن كلاً من دعاة المسيحية يسعون إلى نشر المسيحية والصهاينة اليهود
يسعون إلى نشر الادعاءات الباطلة لخاصاماتها وكهنتها ودار النشر - الحقيقة - في
استانبول يسعى إلى نشر الدين الاسلامي وإعلائه اما الماسونيون ففي سعي لإسحاء وازالة
الاديان جميعا فالليب المتصف المتصف بالعلم والادراك يعي ويفهم الحقيقة ويسعى
لتحقيق ما هو حق من بين هذه الحقائق ويكون سببا في إنالة الناس كافة السعادة
الابدية وما من خدمة اجل من هذه الخدمة اسديت إلى البشرية

Baskı İhlâs Gazetecilik A.Ş.

Merkez Mah. 29 Ekim Cad. İhlâs Plaza No: 11 A/41
34197 Yenibosna-İSTANBUL Tel: 0.212.454 30 00

عقائد نظامیہ (دیباچہ)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمد بی حد و ثنای بی عد مر خالقِ ودود جلّ شانہ را۔ و درودِ نا محدود بر محمودِ کونین رسول الثقلین محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و بر آل و اصحاب او۔ اما بعد ہر گاہ این مؤلفِ بی بضاعت محمد فخر الدین کہ تولیدِ صوری و معنوی از رئیس السالکین شیخ المشائخ تاج الواصلین فخر العاشقین حضرت نظام الدین اورنگ آبادی قدس سرہ العزیز وارد۔ برای زیارت قدوة العارفين حريق المحبة شيخ الإسلام والمسلمين حضرت مخدوم فرید الدین شکر باد مسعود الاجود ہنی آیدنی اللہ بلطفہ الخفی والجلی کہ در حق طالبانِ حق کبریت احمر است از اورنگ آباد خجسته بنیاد بحضرت پاک پتن رسیدہ بمرہ یاب سعادت جناب ہدایت مآب گشت اکثر اعزہ آنحضرت از راہ کرم و عنایت فرمودند کہ عقائد اہل سنۃ و جماعۃ کہ بنہجِ قدوہ انام^[۱]

ترجمہ (دیباچہ)

(۱)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تعریف جس کا پارانہ ہو اور شا جس کا شمار نہ ہو، خاص خالقِ ودود جلّ شانہ کو، یعنی پیدا کرنے والے کو، کہ دوست و مہربان ہے اور اس کی بہت بڑی شان ہے۔

اور بے حد درود محمود کونین، یعنی دونوں جہان کے سرا ہے ہوئے پر، اور رسول الثقلین یعنی جنّ و انسان ہر دو مخلوق کے لیے بھیجے ہوئے پر، کہ نام پاک آپ کا محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہے اور آپ کی آل و اصحاب پر ہو۔

اُس کے بعد بیان ہے کہ جب یہ مؤلف بے مایہ محمد فخر الدین، جن کی ظاہری اور باطنی پیدائش رئیس السالکین، شیخ المشائخ، تاج الواصلین، فخر العاشقین، حضرت نظام الدین اورنگ آبادی قدس سرہ العزیز سے ہوئی ہے، زیارت کے لیے قدوة العارفين، حریق المحبة شیخ الإسلام والمسلمین، حضرت مخدوم فرید الدین شکر باد مسعود اجود ہنی کی (خدائے برتران کے لطفِ خفی و جلی سے میری مدد کرے) کہ یہ زیارت حق کے طلبگاروں کے حق میں کبریت احمر یعنی اکسیر ہے۔ اورنگ آباد خجستہ بنیاد سے درگاہ پاک پتن میں پہنچ کر اس جناب ہدایت مآب کی سعادت سے بہرہ یاب ہوا۔ اس آستانہ کے اکثر اعزہ نے کرم و عنایت کی راہ سے فرمایا کہ اہل سنۃ و جماعۃ کے عقیدے، جو خلق کے پیشوا،

إمام اعظم ابو حنیفہ کو فی رضی اللہ تعالیٰ عنہ باشد بقید قلم بعبارت سهل آرید کہ موجب یاد آوری در جناب فیض انتساب ش یعنی حضرت فرید الدین رحمہ اللہ م شود حال آنکہ استطاعة خود از جهت اختلاف مسائل این قدر نمی یافتم و طاقه ورم قبول سؤال ایشان نیز نمی داشتم لهذا دست بدامن ملکی سمات قدسی صفات هادی الخلق الی صراط المستقیم مرشد الانام فی مناهیج الدین القویم ش امام اعظم رحمة اللہ تعالیٰ علیہ م بواسطه فقہ اکبر کہ تالیف امام اکبر است رضی اللہ تعالیٰ عنہ ورزدم و بعبارت آسان بیان نمودم و هر مسئله را معنون ش ای پیش گرفته م بعقیده ساختم تا عوام و خواص از کلام امام انام کہ بنای اهل سنة و جماعه حنفی است بهره یاب گشته این هیچمدان را، بدعای تبعیت اهل سنة نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ و سلم و خیریت خاتمہ افتخار بخشند تولا کہ اگر سهوی یا نسیانی بنظر آید بمقتضای «العفو عند کرام الناس مأمول» بخشند و اصلاح فرمایند. [۱]

(۱) ترجمہ. امام اعظم ابو حنیفہ کو فی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے طریق پر ہوں، آسان عبارت میں تحریر کر دیں کہ اس جناب، فیض انتساب، یعنی حضرت باو فرید الدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ میں یاد آوری کا موجب رہے۔ حالانکہ مسائل کے اختلاف کے سبب اس قدر اپنی استطاعت نہیں پاتا تھا اور نہ ان کے سوال کو نہ مان کر رد کرنے کی طاقت رکھتا تھا۔ اس لیے فرشتہ عادات، قدسی صفات، مخلوق کو سیدھی راہ چلانے والے، دین مضبوط کے راستوں میں لوگوں کے ارشاد کرنے والے حضرت امام اعظم رحمۃ اللہ کے دامن میں بذریعہ فقہ اکبر کے، جو امام اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی تالیف و جمع کی ہوئی ہے، میں نے ہاتھ مارا اور آسان عبارت میں اس کو بیان کیا اور ہر مسئلہ کا شروع لفظ عقیدہ سے کیا تاکہ عام و خاص امام انام کے کلام سے، جو اہل سنت و جماعت حنفی کی بناء اور اصل ہیں، بهره یاب ہو کر اس ناپیروز کو پیروی سنت نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ و سلم کی اور خیریت خاتمہ کی دعا کر کے افتخار بخشیں۔ امید کہ اگر کوئی سہویا نسیان نظر میں آجائے تو موافق حکم:

العفو عند کرام الناس مأمول

یعنی بزرگ لوگوں کے نزدیک معافی کی امید ہے، معاف فرما کر درست کر دیں۔

عقائد

عقیدہ: ۱ اصل توحید وما یصحّ الاعتقاد بہ - ترجمہ چیزی کہ صحت می یابد اعتقاد بآن - این است کہ زبان را موافق دل ساخته بگوید کہ ایمان آوردم بتوحید حق تعالی در ذات و تفرید در صفات و ملائکہ کہ بندہ های حق تعالی اند ومبرّا اند از ذنوب و معاصی ومترّہ اند از ذکورت وانوٹت وبہ کتاب های حق تعالی مثل توریت وانجیل وزبور وفرقان وغیرها بلا تعیین عدد وبجمیع انبیاء ورسل وبزندگی بعد موت وبآمدن قیامت وبقدر خیر وشر از اللہ تعالی یعنی تقرر جمیع مخلوقات بمرتبہ کہ یافتہ می شود ش ضمیر آید بسوی مرتبہ م از حُسن وقبح ونفع وضرر ش این ہمہ بیان مرتبہ بصلہ از بیانہ م بقید زمان ومکان. **عقیدہ: ۲** حساب افعال وترازوی اعمال وبہشت ودوزخ وصراط وحوض حق است. **عقیدہ: ۳** حق تعالی واحد است ش نہ بطریق عدد کہ توہم شود بعد او دیگر م یعنی کسی اورا شریک نیست نہ در ذات ونہ در صفات. **عقیدہ: ۴** ومشابه نیست اورا کسی از مخلوقات قال نعیم ابن حمّاد من شبّہ اللہ بشئ من خلقہ فقد کفر ترجمہ: گفت نعیم پسر حمّاد ہر کہ مانند کرد اللہ تعالی را بچیزی از خلق او پس تحقیق کفر کرد. [۱]

(ترجمہ فقہ اکبر)

(۱)

ترجمہ. عقیدہ: ۱- توحید کی اصل اور جس سے اعتقاد صحیح ہوتا ہے، یہ ہے کہ زبان کو دل کے موافق کر کے یوں کہے کہ میں: (۱) ایمان لایا حق تعالی کو ذات میں ایک جانے پر اور صفات میں یکتا سمجھنے پر، (۲) اور میں ایمان لایا فرشتوں پر کہ وہ حق تعالی کے بندے ہیں اور گناہوں اور نافرمانیوں سے بری ہیں اور مرد اور عورت ہونے سے پاک ہیں. (۳) اور میں ایمان لایا حق تعالی کی کتابوں پر جیسے توریت اور انجیل اور زبور اور قرآن مجید وغیرہ جن کا شمار مقرر نہیں. (۴) اور میں ایمان لایا تمام نبیوں اور رسولوں پر. (۵) اور میں ایمان لایا مرنے کے بعد زندہ ہونے پر. (۶) اور میں ایمان لایا قیامت پر. (۷) اور میں ایمان لایا خدا نے تعالی کی طرف سے نیکی اور بدی کے اندازہ کر دینے پر یعنی تمام مخلوقات کا ایسے مرتبہ میں ٹھہرانا جس میں زمان و مکان کی قید کے ساتھ بھلائی اور برائی اور نفع اور نقصان پایا جاتا ہے. عقیدہ: ۲- فعلوں کا حساب، عملوں کی ترازو، بہشت، دوزخ، پل صراط اور حوض کوثر حق ہے. عقیدہ: ۳- حق تعالی ایک ہے. نہ ایسا کہ گنتی کی طرح اس کے بعد دوسرے کا وہم پیدا ہو یعنی کوئی اس کا شریک نہیں ہے نہ ذات میں اور نہ صفات میں. عقیدہ: ۴- اس کا مخلوق سے کوئی مشابہہ نہیں ہے. کہ کہا ہے نعیم ابن حمّاد نے ”جس نے خدا تعالی کو اس کی مخلوق سے کسی کے ساتھ مشابہہ کیا یا تشبیہ دی کسی چیز کے ساتھ اس کی مخلوق میں سے، تو یقینی اس نے کفر کیا.

عقیدہ: ۵ لا یحدّہ زمان ولا یقلّہ مکان بل کان ولا مکان وهو علی ما علیہ کان کما قال الشیخ محیی الدین بن عربی فی مقدمۃ الفتوحات المکیة. ہمیشہ بود در ماضی و ہمیشہ بود در باقی با سماء خود و صفات ذاتی و فعلی خود. صفات ذاتی او ہفت اند: حیات و قدرت و علم و کلام و سماع و بصر و ارادت. و صفات فعلی او تخلیق و ترزیق و انشاء و ابداع و صنع و غیر آن.

عقیدہ: ۶ اسماء و صفات حق تعالیٰ بہ تمامہا ازلی اند کہ نیست آثارا بدایت وابدی اند کہ نیست آثارا نہایت. **عقیدہ: ۷** اللہ تعالیٰ عالم است بصفة علم ازلی خود و قادر است بقدرت خود کہ صفة ازلی اوست و متکلم است بکلام نفسی خود کہ صفت او است در ازل. و خالق است بہ تخلیق خود و فاعل است بفعل خود کہ صفت او است در ازل. **عقیدہ: ۸** مفعول مخلوق است و حادث و فعل اللہ تعالیٰ غیر مخلوق است و قدیم. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۵- [خدا تعالیٰ] ہمیشہ تھا وہ گزرے ہوئے زمانے میں اور ہمیشہ باقی رہے گا اپنے ناموں کے ساتھ اور اپنی ذاتی و فعلی صفتوں کے ساتھ. اور اس کی ذاتی صفتیں سات ہیں یعنی: صفت حیات (۱) کہ زندگی ہے. اور صفت قدرت (۲) یعنی قادر ہونا. اور صفت علم (۳) یعنی جانتا. اور صفت کلام (۴) یعنی بولنا. اور صفت سماع (۵) یعنی سنانا. اور صفت بصر (۶) یعنی دیکھنا. اور صفت ارادت (۷) یعنی قصد و ارادہ کرنا. اور اس کی فعلی صفتیں: تخلیق یعنی پیدا کرنا، اور ترزیق یعنی رزق دینا، اور انشاء یعنی مادہ سے بنانا، اور ابداع یعنی بغیر مادہ بنانا، اور صنع یعنی کاریگری اور اس کے سوائے. عقیدہ: ۶- خداے تعالیٰ کے نام اور صفتیں سب کی سب ازلی یعنی ہمیشہ کی ہیں، جن کی ابتداء نہیں. اور ابدی یعنی ہمیشہ تک ہیں، جن کی انتہا نہیں ہے. عقیدہ: ۷- خداے برتر عالم یعنی جانتا ہے اپنی صفت علم سے جو ازلی ہے. اور قادر یعنی صاحب قدرت ہے اپنی صفت قدرت سے جو ازلی ہے اور متکلم ہے یعنی کلام کرتا اپنے کلام نفسی سے جو اس کے نفس کی صفت ہے ہمیشہ کہ اس کے کلام کرنے کی ابتداء نہیں. اور خالق یعنی پیدا کرنے والا ہے اپنی تخلیق یعنی پیدا کرنے کی صفت سے. اور فاعل ہے یعنی کرنے والا ہے اپنے فعل سے کہ اس کی صفت ہے جو ہمیشہ سے ہے. یہ سب اس کی صفتیں ازلی ہیں لہذا وہ ہمیشہ سے عالم، قادر، خالق، فاعل وغیرہ ہے. عقیدہ: ۸- مفعول مخلوق ہے اور حادث ہے یعنی جس کو خداے تعالیٰ فاعل حقیقی نے کیا وہ عدم سے وجود میں آکر مفعول بنا. پس ضرور ہے کہ خداے تعالیٰ کے فعل سے وہ پیدا ہو کر مخلوق ہو اور پہلے نہ تھا. پھر وجود میں آیا لہذا حادث ہوا. البتہ فعل خدا تعالیٰ کا مخلوق نہیں بلکہ اس کی صفت قدیم ہے یعنی عَدَمِین سے فارغ ہے کہ عدم سے وجود میں آنا مخلوق و حادث کی طرح اس کے لئے نہیں ہے بلکہ اول و آخر عدم یعنی نہ ہونے سے وہ پاک ہے اور ہمیشہ سے ہمیشہ تک ہے. پس غیر مخلوق اور قدیم ہے.

عقیدہ: ۹ صفات حق تعالیٰ ازلی اند غیر حادث ونہ مخلوق۔ پس ہر کہ گفت صفات حق تعالیٰ مخلوق اند یا حادث یا توقف کرد یا شک کرد درین مسئلہ برابر است کہ طرفین او مستوی باشند یا ترجیح دهد یک طرف را پس کافر است۔ **عقیدہ:** ۱۰ قرآن مجید ش درینجا از قرآن مجید کلام نفسی مراد است از شرح فقہ اکبر ملا علی رحمہ اللہ م کہ شان او از ہمہ بزرگ است در مصاحف مکتوب است بدست ہا بواسطہ نقوش حروف و اشکال کلمات در دلہا محفوظ است نزدیک تصور مغیبات ش آنچه غائب باشند و شاید کہ این لفظ مغیبات باشد م بالفاظ متخیلات و بر زبانہا مقرو است از حروف ملفوظہ کہ مسموع میشود و بر نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم منزل است بواسطہ حروف مفردات و مرکبات در حالات مختلفات۔

عقیدہ: ۱۱ تلفظ ما بقرآن مجید مخلوق است و کتابہای ما قرآن مجید را و خواندنیہای ش شاید کہ بجای لفظ خواندنیہا لفظ حفظ باشد از شرح فقہ اکبر ملا علی م ما قرآن شریف را مخلوق است۔ از جہت آنکہ گفتن و نوشتن و خواندن از جملہ افعال عباد است و فعل مخلوق مخلوق است۔^[۱]

(۱) ترجمہ عقیدہ: ۹- حق تعالیٰ کی صفتیں سب ازلی ہیں۔ حادث اور مخلوق نہیں ہیں تو جس نے کہا کہ حق تعالیٰ کی صفتیں مخلوق ہیں یا حادث ہیں۔ یا اس مسئلہ میں توقف کیا یا شک کیا، خواہ حالت شک میں اس کے شک کی دونوں طرفیں برابر ہوں ہاں اور نہیں کہنے میں، یا شک کی ایک طرف کو ترجیح دیتا ہو، حادث کے ہاں یا نہیں کہنے میں، تو وہ کافر ہے۔ **عقیدہ:** ۱۰- قرآن مجید کہ اس سے مراد ہاں کلام نفسی خداے تعالیٰ ہے جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے اس کی شان سب سے بڑی ہے۔ کتابوں میں ہاتھوں سے لکھا گیا ہے، نقوش حروف کے واسطہ سے، کلموں کی صورتوں میں اور دلوں میں حفظ کیا گیا ہے غائب چیزوں کا تصور کر کے یا معنی دار کا تصور کر کے خیالی لفظوں میں، اور زبانوں پر پڑھا جاتا ہے۔ انہیں خیالی لفظوں کے حروف کے ذریعہ سے کہ سننے میں آتا ہے اور نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم پر مختلف حالتوں اور وقتوں میں مفرد اور مرکب حروف کے وسیلہ سے اتارا گیا ہے اور نازل ہوا ہے۔ **عقیدہ:** ۱۱- ہمارا تلفظ یعنی لفظ کر کے بولنا قرآن مجید کو مخلوق ہے۔ اور ہمارا لکھنا قرآن مجید کو اور ہمارا پڑھنا یا حفظ کر کرنا جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری رحمہ اللہ میں ہے۔ قرآن شریف کو مخلوق ہے۔ اس لیے کہ کہنا اور لکھنا اور پڑھنا یہ سب بندوں کے افعال ہیں اور مخلوق کا فعل مخلوق ہے۔

عقیدہ: ۱۲ قرآن مجید ش ای کلامِ نفسی م غیر مخلوق است و نیست کہ حلول کند در مصاحف و غیر مصاحف بکتابت یا باشارت. **عقیدہ:** ۱۳ چیزی کہ ذکر کرد، اللہ تعالیٰ در قرآن مجید از اخبار و آثار حضرت موسیٰ و جمیع انبیاء صلوات اللہ تعالیٰ علی نبینا وعلیہم السّلام واز فرعون و ابلیس بتمامہ کلام اللہ تعالیٰ قدیم و غیر مخلوق است. **عقیدہ:** ۱۴ کلامِ موسیٰ علیہ السّلام ولو کان مع ربّہ و کلام سائر انبیاء و مرسلین و فرشتہای مقربین مخلوق است و حادث. **عقیدہ:** ۱۵ قرآن مجید کلامِ حق تعالیٰ است از روی حقیقت نہ از روی مجاز پس قدیم است مانند ذات حق تعالیٰ و شنید موسیٰ کلام اللہ تعالیٰ را قال اللہ تعالیٰ (وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيْمًا * النساء: ۱۶۴)

ترجمہ:- کلام کرد اللہ تعالیٰ موسیٰ علیہ السّلام را کلام کردن.

عقیدہ: ۱۶ تحقیق بود اللہ تعالیٰ متکلم در ازل و نہ بود کلام با موسیٰ علیہ السّلام بل اصل موسیٰ علیہ السّلام. **عقیدہ:** ۱۷ تحقیق بود اللہ تعالیٰ خالق در ازل پیش از پیدا کردنِ خلق. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۱۲- قرآن مجید یعنی کلامِ نفسیِ خداے تعالیٰ کا غیر مخلوق ہے۔ اور ایسا نہیں ہے مصحفوں یعنی کتابوں میں اور غیر مصحفوں یعنی دلوں میں یا زبانوں پر حلول کر جائے یعنی سما جائے خواہ لکھ کر ہو یا اشارہ سے ہو۔

عقیدہ: ۱۳- جو کچھ خداے تعالیٰ نے قرآن مجید میں ذکر کیا خبروں کی نسبت اور حضرت موسیٰ اور تمام انبیاء صلوات اللہ علی نبینا وعلیہم السّلام کے آثار کی نسبت اور فرعون اور ابلیس کی نسبت، وہ سارا کا سارا خداے تعالیٰ کا کلام قدیم اور غیر مخلوق ہے۔

عقیدہ: ۱۴- کلام موسیٰ علیہ السّلام کا اگرچہ اپنے رب کے ساتھ تھا اور کلام تمام نبیوں اور رسولوں کا اور ان فرشتوں کا، جو خداے تعالیٰ کے مقرب ہیں، مخلوق اور حادث ہے۔

عقیدہ: ۱۵- قرآن مجید حقیقت میں حق تعالیٰ کا کلام ہے، نہ مجازی طور پر۔ پس قدیم ہے حق تعالیٰ کی ذات کی طرح۔ اور سنا ہے موسیٰ علیہ السّلام نے خداے تعالیٰ کے کلام کو جیسا فرمایا خداے تعالیٰ نے وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيْمًا یعنی خداے تعالیٰ نے کلام کیا موسیٰ علیہ السّلام سے کلام کرنا۔ **عقیدہ:** ۱۶- بے شک خداے تعالیٰ متکلم تھا ازل میں اور یہ کلام موسیٰ علیہ السّلام کے ساتھ نہ تھا بلکہ اصل موسیٰ علیہ السّلام کے ساتھ تھا۔

عقیدہ: ۱۷- بے شک خداے تعالیٰ خالق تھا ازل میں مخلوق کے پیدا کرنے سے پہلے۔

عقیدہ: ۱۸ ہر گاہ کلام کرد اللہ تعالیٰ با موسیٰ کلام کرد اللہ تعالیٰ موسیٰ را بکلام قدم خود کہ حق تعالیٰ را قبل از خلقت موسیٰ بود. **عقیدہ:** ۱۹ صفات حق تعالیٰ بتمامہا واقع اند. بخلاف صفات مخلوقین کہ صفات ایشان بہ هیچ وجہ مشابہ آنجناب منزہ نیستند اگرچہ اشتراک اسمی واقع است. **عقیدہ:** ۲۰ اللہ تعالیٰ میدانند حقائق اشیاء را و کلیات اشیاء را و جزئیات اشیاء را و ظاہر اشیاء را و باطن اشیاء را بعلم ذاتی کہ ازلی است و ابدی است نہ مانند علم ما زیرا کہ ما میدانیم اشیاء را بآلات و تصور صورت های کہ در ذہن ہا موافق فہم های ما حاصل آید. **عقیدہ:** ۲۱ قادر است اللہ تعالیٰ نہ مانند قدرت ما زیرا کہ قدرت او قدم است بدون آلات و بدون مشارکت و ما مخلوقان قادر نیستیم مگر بر بعضی اشیاء آن ہم بآلات و مددگار. ^[۱] **عقیدہ:** ۲۲ مبینند اللہ تعالیٰ نہ مانند دیدن ما و میشنوند نہ مانند شنیدن ما زیرا کہ ما مبینیم اشکالہا و رنگہای مختلفہ را و میشنومیم آواز کلمات موتلفہ را بآلاتی کہ پیدا کردہ شدہ است در اعضای مرگب و حق تعالیٰ می بیند اشکال و الوان و صور مختلفہ را بنظر اصلی خود. و میشنود آواز ہارا و کلمات مفردات و مرکبات را بسمع خود کہ صفت ازلی اوست بدون آلات و بی مشارکت دیگری از کائنات اگر چہ مرئی و مسموع از حادث است.

(۱) ترجمہ. **عقیدہ:** ۱۸- جب خدائے تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام سے کلام کیا تو اپنے کلام قدیم کے ساتھ خدائے تعالیٰ نے کلام کیا کہ وہ کلام قدیم حق تعالیٰ کا موسیٰ علیہ السلام کی خلقت سے پہلے کا تھا. **عقیدہ:** ۱۹- حق تعالیٰ کی ساری صفتیں مخلوقات کی صفتوں کے برخلاف واقع ہوئی ہیں کہ ان کی صفتیں کسی وجہ میں اس جناب پاک کے مشابہ نہیں ہیں اگرچہ اسمی یعنی فقط نام کا اشتراک واقع ہے. **عقیدہ:** ۲۰- خدائے تعالیٰ جانتا ہے چیزوں کی حقیقتوں کو اور ان کی کلیات کو اور ان کی جزئیات کو اور ان کے ظاہر کو اور ان کے باطن کو، علم ذاتی سے جو ازلی اور ابدی ہے، نہ ہمارے جاننے کی مانند، کیونکہ ہم چیزوں کو جانتے ہیں اپنے حواس کے آلوں [آلات] اور صورتوں کے تصور کرنے سے جو موافق ہمارے فہموں کے ذہنوں میں آتی ہیں. **عقیدہ:** ۲۱- خدائے تعالیٰ قادر ہے، نہ ہماری قدرت کی طرح، کیونکہ اس کی قدرت قدیم ہے بدون آلوں کے اور بدون مشارکت کے، کہ اس کو ان کی احتیاج نہیں. بخلاف ہمارے کہ ہم مخلوق قادر نہیں ہیں، مگر بعض چیزوں پر وہ بھی آلوں کے وسیلہ سے اور مددگاروں کی مدد سے. **عقیدہ:** ۲۲- خدائے تعالیٰ دیکھتا ہے، نہ ہمارے دیکھنے کی مانند. اور سنتا ہے نہ ہمارے سننے کی مانند، کیونکہ ہم دیکھتے ہیں شکلوں اور مختلف رنگوں کو. اور ہم سنتے ہیں جڑے ہوئے کلموں والی آواز کو آلوں سے جو اعضائے مرگب یعنی آنکھ، کان، مُنہ میں پیدا کئے گئے ہیں. اور حق تعالیٰ دیکھتا ہے شکلوں اور رنگوں اور مختلف صورتوں کو اپنی اصلی دائمی نظر سے. اور سنتا ہے آوازوں کو اور مفرد اور مرگب کلموں کو اپنی ساعت سے، کہ اس کی ازلی صفت ہے، بغیر آلوں کے اور کائنات و مخلوقات میں بغیر کسی مشارکت کے اگرچہ دیکھی ہوئی اور سُنی ہوئی اشیاء حادث مخلوق میں سے ہیں.

عقیدہ: ۲۳ میگوید حق تعالیٰ نہ مانندِ کلامِ ما زیرا کہ ما کلامِ میکنیم از حلق و زبان و لب و دندان و حروف و اللہ تعالیٰ کلامِ میکند بدون واسطہٴ آلات و حروف از کمالِ ذات و صفاتِ خود۔ **عقیدہ: ۲۴** حروفِ مخلوق است مانندِ آلات و کلامِ اللہ تعالیٰ نا مخلوق است و قلم است با ذات۔ **عقیدہ: ۲۵** اللہ تعالیٰ و تبارک شئی است یعنی موجود است بذات و صفات و نیست مثل اشیاءِ مخلوقہ از رُوی ذات و صفات و معنی بودنِ حق تعالیٰ شئی نہ مانندِ اشیاء است۔ اثبات وجود ذاتِ حق تعالیٰ بغیر جسم و بغیر عرض و جوهر است۔ چنانچہ اشیاءِ صاحبِ جسم اند و عرض اند و جوهر۔ و حق تعالیٰ از ہمہ منزہ است ولا شریک له در ذات و در جمیع صفات۔ **عقیدہ: ۲۶** نیست حد و نہایت حق تعالیٰ را و نیست ضد و منازع و ممانع در بدایت نہ در نہایت و نیست شبیہ مر حق تعالیٰ را۔

عقیدہ: ۲۷ ^[۱] حق تعالیٰ را ید است و وجہ است و نفس است چنانچہ لائق ذاتِ او است مَّا ذَكَرَ اللَّهُ فِي الْقُرْآنِ مِنْ ذَكَرِ الْوَجْهِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى (كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ)

(۱) ترجمہ۔ عقیدہ: ۲۳- حق تعالیٰ کہتا ہے نہ ہمارے کلام کی مانند، کیونکہ ہم کلام کرتے ہیں حلق اور زبان اور ہونٹ اور دانت اور حروف سے، اور خدائے تعالیٰ کلام کرتا ہے بغیر وسیلہ آلوں کے اور حروف کے اپنی ذات اور صفات کے کمال سے۔ عقیدہ: ۲۴- حروف مخلوق ہیں آلوں کی طرح اور خدائے تعالیٰ کا کلام مخلوق نہیں ہے بلکہ قدیم ہے ذات کے ساتھ یعنی ذاتی صفت ہے کہ مع ذات قدیم ہے۔ عقیدہ: ۲۵- خدائے برتر اور صاحبِ برکت شے ہے یعنی موجود ہے ذات و صفات کے ساتھ اور مخلوق چیزوں کے مانند نہیں ہے ذات و صفات کی رُوسے بلکہ معنی حق تعالیٰ کے شے ہونے کے اشیاء کی مانند نہیں ہیں۔ ذات حق تعالیٰ کی وجود و ہستی کا اثبات بغیر جسم اور بغیر عرض اور جوہر کے ہے جیسا اشیاءِ صاحبِ جسم اور عرض اور جوہر میں اور حق تعالیٰ ان سب سے پاک ہے اس کا ذات میں اور تمام صفات میں کوئی شریک نہیں ہے۔ عقیدہ: ۲۶- حق تعالیٰ کی حد اور انتہا نہیں ہے اور ضد اور منازع یعنی کوئی جھگڑنے والا اور ممانع یعنی کوئی منع کرنے والا اس کا نہیں، نہ ابتدا میں نہ انتہا میں۔ اور نہ حق تعالیٰ کے لیے شبیہ و شکل ہے۔ عقیدہ: ۲۷- حق تعالیٰ کے بد، وجہ اور نفس مبارک ہے، جیسا اس کی ذات کے لائق ہے۔ اس سب سے کہ خدائے برتر نے قرآن مجید میں ذکر کیا ہے۔ وجہ یعنی منہ کی نسبت اس کا قول ہے كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ یعنی ہر شے ہلاک ہونے والی ہے مگر روئے مبارک اس کا۔ اور ید یعنی ہاتھ کی نسبت یہ ذکر، جیسا اس کا قول ہے يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ یعنی خدا کا ہاتھ ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے۔ اور نفس کی نسبت یہ ذکر جیسا خدا تعالیٰ کا یہ قول کہ عِيسَىٰ عَلَيْهِ السَّلَامُ کی بابت بطور حکایت ہے تَعَلَّمَ مَا فِي نَفْسِهِ وَلَا أَعْلَمَ مَا فِي نَفْسِكَ یعنی تو جانتا ہے جو میرے جی میں ہے۔ اور جو تیرے جی میں ہے وہ میں نہیں جانتا۔ اور خدائے تعالیٰ کی صفتیں بلا کیف ہیں یعنی بدون اس کے کہ کیوں اور کیسی ہیں۔ اس لیے کہ کیفیتاں صفات معلوم نہیں ہیں اور نہ ہو سکتی ہیں کیوں کہ محدود ہے حد کو حد میں نہیں لاسکتا اور بغیر احاطہ کیے کیفیت و حقیقت نہیں جانی جاسکتی۔ پس ازلی وابدی صفات کی کیفیتاں ان کے قدیم و دائم ہونے کے سبب کوئی مخلوقِ حادث، جو حد میں محدود ہے، نہیں جان سکتا۔ ناچار اس کے بلا کیف ہونے پر ایمان و اعتقاد لائے گا۔

والید کقولہ تعالیٰ (يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ) والنفس کقولہ تعالیٰ حکایۃ عن عیسیٰ علیہ السّلام (تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ) ولہ صفات بلا کیف ترجمہ: از آنچه ذکر کرد اللہ تعالیٰ در قرآن از ذکر وجہ یعنی رو مثل فرمودن او تعالیٰ ہر چیز فانی شونده است مگر روی او. واز ذکر ید یعنی دست مثل فرمودن او تعالیٰ دستِ خدا بر دستہای شان است. واز ذکر نفس مثل فرمودن او تعالیٰ حکایۃ از حضرت عیسیٰ علیہ السّلام میدانِ آنچه در نفسِ من است. و نمیدانم آنچه در نفسِ توست و برای او تعالیٰ صفات بی چگونہ ہستند یعنی کیفیاتِ صفاتِ غیر معلوم اند. عقیدہ: ۲۸: نباید گفت در مقامِ تأویل چنانچہ بعضِ خلف کہ مخالفِ سلف اند میگویند کہ عبارت از ید قدرت است یا نعمت حق است زیرا کہ در تأویل ابطال صفتِ حق است و آن قول اہل قدر و اہل اعتزال است ولیکن ید حق صفتِ حق است بلا کیف کہ ما نمیشناسیم کیفیتِ ید او را کہ صفتِ او است چنانچہ عاجزیم در معرفتِ کنہ بقیہ صفات او فضلا عن معرفتِ ذاتہ.

عقیدہ: ۲۹ غضب حق تعالیٰ ورضای او دو صفتِ اند از صفات او لیکن بلا کیف. عقیدہ: ۳۰ پیدا کرد حق تعالیٰ اشیاء را بغیر مادہٴ کہ سابق باشد بر مخلوقات چنانچہ اللہ تعالیٰ در قرآن مجید فرمودہ است خالق کلّ شیء ترجمہ: پیدا کنندہٴ ہر چیز است. حالانکہ خلقت بعضِ اشیاء از موادِ منافی عقیدہٴ سابق نیست زیرا کہ اصل موادِ از مخلوق غیر موجود است.^[۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۲۸- مذکورہ بالا صفات و الفاظ کی تاویل کر کے یوں نہ کہنا چاہیے جیسا پچھلے، جو اگلوں کے مخالف ہیں، کہتے ہیں کہ ید سے مراد قدرت ہے یا نعمت حق ہے اس لیے کہ تاویل کی صورت میں صفتِ حق کا باطل کرنا ہے حالانکہ مثل صفتِ قدرت یہ بھی ایک صفتِ حق ہے اور یہ قول تاویلِ قدریہ اور معتزلہ کا ہے اور نہ ہم اس کو مثل مخلوق کے ہاتھ کے جانتے ہیں۔ لیکن ید حق صفتِ حق ہے بلا کیف کہ ہم اس ید کی کیفیت کو جو خدا کی صفت ہے نہیں پہچانتے ہیں جیسا کہ اس کی باقی صفات کی سُنہ اور حقیقت کی معرفت میں ہم عاجز ہیں بلکہ اس سے بڑھ کر اسی طرح ذات کی معرفت سے بھی ہم عاجز ہیں لہذا اس کو بلا کیف ایک صفتِ حق جانتے ہیں۔ عقیدہ: ۲۹- حق تعالیٰ کا غضب اور اس کی رضا، یہ بھی اس کی صفات میں سے دو صفتیں ہیں لیکن بلا کیف۔ عقیدہ: ۳۰- حق تعالیٰ نے اشیاء کو پیدا کیا بغیر مادہ کے کہ مخلوقات پر پہلے سے ہووے یعنی اشیاء کے پیدا کرنے سے پہلے کوئی مادہ نہ تھا جس سے مخلوق کو بنایا بلکہ بغیر مادہ کے اشیاء کو پیدا کیا جیسا خدا نے قرآن مجید میں فرمایا خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ يُحْيِيهِ لَعَلَّ يَتَّقِي یعنی ہر چیز کو پیدا کرنے والا ہے۔ تو اس کلیہ میں مادہ بھی داخل ہے اور مادہ کا خالق بھی وہی ہے۔ پس ابتدا ہر چیز کی بے مادہ ہے۔ حالانکہ پیدا آتش بعض چیزوں کی بعض مادوں سے پہلے عقیدہ کی نفی نہیں کرتی کیونکہ اصل موادِ مخلوق کا غیر موجود ہے۔

عقیدہ: ۳۱ بود اللہ تعالیٰ عالم در ازل باشیاء قبل وجودِ اشیاء در آن حال کہ مقدر کردہ است اشیاء را موافق ارادہٴ خود و حکم کردہ مطابق علم خود در اشیاء پس علم اللہ تعالیٰ قدیم است و بعض متعلقاتِ آن علم حادث است چنانچہ نص صریح دال اوست (لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ * سبأ: ۳)

ترجمہ: پوشیدہ نگردد ازو برابر ذرہ در آسمان ہا ونہ در زمین ونیست خوردتر ازان ونہ بزرگ تر ازان مگر آنکہ مکتوب است در کتاب روشن یعنی لوح محفوظ خلاصہ از تفسیر حسینئ.

عقیدہ: ۳۲ نمیباشد در دُنیا ونہ در آخرت هیچ موجودی حادث در جمیع احوال مگر بہ مشیتِ او وقضاء او یعنی حکم او وقدر او یعنی بمقدارِ تقدیر او وکتابت او در لوح محفوظ کہ بوصفِ او و قضاء او یعنی حکم او وقدر او یعنی نوشتہ است حق تعالیٰ در جمیع اشیاء باینکہ خواهد شد چنین وچنین موافق قضاء نہ بر وجہ امر زیراکہ اگر میکرد امر همان وقت بوجود میآمد وقضاء وقدر یعنی حکم اجمالی وتفصیلی اوست ومشیت ارادہٴ حق تعالیٰ کہ متعلق بآن است ش یعنی موجود حادث م صفتِ حق تعالیٰ است در ازل بلا کیف.^[۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۳۱- خدای تعالیٰ جانتا تھا اشیاء کو ازل میں اشیاء کے وجود سے پہلے اس حال میں کہ مقدر کیا ہے اشیاء کو اپنے ارادہ کے موافق اور حکم کیا مطابق اپنے علم کے اشیاء میں پس علم خدای تعالیٰ کا قدیم ہے اور اس علم کے بعض متعلقات حادث ہیں جیسا نص صریح اس کی دال ہے کہ سورہ سبأ میں ہے لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ یعنی اس سے چھپا نہیں رہتا ہے ذرہ برابر آسمانوں میں اور نہ زمین میں اور نہیں ہے اس سے خرد تر اور نہ اس سے بزرگ تر، مگر یہ کہ لکھا ہوا ہے کتاب روشن میں یعنی لوح محفوظ میں یہ خلاصہ ہے تفسیر حسینئ کا. عقیدہ: ۳۲- نہیں رہتا ہے یا ہوتا ہے دُنیا میں اور نہ آخرت میں کوئی موجود حادث تمام احوال میں مگر اس کی مشیت اور اس کے علم اور اس کی قضا سے یعنی اس کے حکم سے اور اس کے قدر سے کہ موافق مقدار اس کے اندازہ کرنے کے ہے اور اس کے لکھ دینے کے ہے لوح محفوظ میں جو موافق وصفت موجود حادث کے ہے نہ موافق حکم کے یعنی حق تعالیٰ نے ساری اشیاء کے حال میں یہ بات لکھ رکھی ہے کہ اس طرح اور اس طرح قضا کے موافق ہو گا نہ امر کی وجہ پر کیونکہ امر کرتا تو اسی وقت وجود میں آجاتا اور قضا و قدر اس کے حکم میں اجمالی اور تفصیلی اور مشیت کہ حق تعالیٰ کا ارادہ جو موجود حادث کو متعلق ہے یہ صفت حق تعالیٰ کی ہے ازلی بلا کیف.

عقیدہ: ۳۳ میدانِ حق تعالیٰ معدوم را در حالتِ عدمِ آن معدوم و میداند کہ آن معدوم وقت موجود شدن بکدامحال پیدا خواهد شد. **عقیدہ: ۳۴** میداند اللہ تعالیٰ موجود را در حالتِ وجود او و میداند کہ بکدام نَحج خواهد بود فناءِ او. **عقیدہ: ۳۵** میداند حق تعالیٰ قائم را در حالتِ قیامِ او پس ہر گاہ مینشیند قائم میداند حق تعالیٰ اورا قاعد در حال نشستنِ او از غیر تغیر شدن علمِ او در ازل یعنی علمِ حق تعالیٰ از نشستن و برخاستن و حیات و ممات و صلاة و صوم و سائر مقامِ موجود تغیر نمی یابد باین نَحج کہ در ازل نبوده باشد حالا حادث شده باشد باین قسم ش یعنی باین قسم اختلاف احوال مذکورہ م ولیکن تغیر و اختلافِ احوال از قیام و قعود و امثال آن از افعال پیدا میشود در مخلوقین. **عقیدہ: ۳۶** ^[۱] پیدا کرد حق تعالیٰ خلقرا سادہ از آثار کفر و انوارِ ایمان باینکہ گردانید ایشان را قابلِ اینکہ ازینہا عصیان و احسان ش عبادت بحضورِ دل م واقع شود بعد از ان خطاب کرد حق تعالیٰ ایشان را در وقتِ تکلیف ش این وقت در شرع بلوغ است کہ تقدیر کردند ش علماء بہ پانزدہ سال م بعبادت و امر کرد ایشانرا بایمان و طاعة و منع کرد ایشان را از کفر و معصیت پس ہر کہ کفر کرد بہ فعل

(۱) ترجمہ. **عقیدہ: ۳۳** حق تعالیٰ جانتا ہے معدوم کو اس معدوم کے نہ ہونے کی حالت میں اور جانتا ہے کہ وہ معدوم موجود ہونے کے وقت کس حال میں پیدا ہوگا. **عقیدہ: ۳۴** خدائے تعالیٰ جانتا ہے موجود کو، اس کے ہونے کی حالت میں. اور جانتا ہے کہ کس طریق سے فنا ہوگا. **عقیدہ: ۳۵** حق تعالیٰ جانتا ہے قائم کو اس کے کھڑے ہونے کی حالت میں. پھر جب بیٹھتا ہے وہ قائم تو حق تعالیٰ اس کو قاعد جانتا ہے اس کے بیٹھنے کی حالت میں بغیر تغیر ہونے اس کے علم کے ازل میں یعنی علمِ ازل حق تعالیٰ کا موجود کے بیٹھنے اور اٹھنے اور زندہ ہونے اور مرنے اور نماز اور روزہ سے اور اس کی ساری جگہ سے تغیر نہیں پاتا ہے اس طرح کہ ازل میں تو نہ ہوا ہو، اب احوال مذکورہ بالا کے اس قسم کے اختلاف کے سبب حادث ہوا ہو. لیکن تغیر اور اختلاف احوال کا بسبب قیام اور قعود اور اس جیسے افعال کے مخلوقات میں پیدا ہوتا ہے. **عقیدہ: ۳۶** پیدا کیا حق تعالیٰ نے خلق کو سادہ آثار کفر اور انوارِ ایمان سے، یعنی بے رنگ کفر و ایمان اس طرح کہ ان کو قابلِ اس کے بنا دیا کہ ان سے عصیان اور احسان واقع ہو یعنی نافرمانی اور عبادت جو حضورِ دل سے ہو. بعد اس کے خطاب کیا حق تعالیٰ نے ان کو تکلیف کے وقت میں عبادت کے ساتھ، اور وقت تکلیف کا شرع میں بلوغ ہے، جس کا اندازہ علماء نے پندرہ برس کیا ہے. اور حکم کیا ان کو ایمان اور طاعت کا اور منع کیا ان کو کفر و معصیت سے. پھر جس نے کفر کیا کفر کیا اپنے فعل سے اور اپنے اختیار سے اور اپنے انکار اور اپنے اصرار سے اور اپنے جہل و استکبار پر یعنی نادانی اور غرور پر خدائے تعالیٰ کے خذلان سے یعنی اس کے لیے خدائے تعالیٰ کی نصرت و مدد کے ترک یعنی چھوٹ جانے سے اور جو کوئی ایمان لایا ایمان لایا اپنے فعل سے اور اپنے تابع اور مقتید ہونے سے اور اپنی زبان پر اقرار کرنے اور اپنے دل سے تصدیق کرنے یعنی سچ ماننے سے موافق حکم خدائے تعالیٰ کے خدائے تعالیٰ کی توفیق اور اس کی مدد سے اس کے لیے اپنے فضل کے موافق جیسا فرمایا خدائے تعالیٰ نے اِنَّ اللہَ لَذُو فَضْلٍ عَلٰی النَّاسِ یعنی یقینی خدائے تعالیٰ البتہ صاحبِ فضل ہے لوگوں پر.

خود و اختیارِ خود و انکارِ خود و اصرارِ خود بر جہل و استکبارِ خود و انقیادِ خود و اقرار بر زبانِ خود و تصدیقِ بچنانِ ش بفتح جیم بمعنی دل م خود موافق امر اللہ تعالیٰ از توفیق اللہ تعالیٰ آنرا دیاری اللہ تعالیٰ اورا بمقتضای فضلِ خود کما قال اللہ تعالیٰ (إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ * الْمُؤْمِن: ۶۱) (ترجمہ) تحقیق اللہ تعالیٰ ہر آئینہ صاحبِ فضل است بر آدمیان۔ عقیدہ: ۳۷ بیرون آورد ذریت حضرت آدم علیہ السلام را تا روز قیامت ش یعنی ہر قدر کہ تا روز قیامت پیدا شدنی است م طبقہ بعد طبقہ از صلب حضرت آدم علیہ السلام اولاً بعد از ان از اختلافِ اصلاّبِ فرزندان و ترائبِ بناتِ آدم علیہ السلام کہ بعض آن سپید بُوند و بعض آن سیاہ و انتشارِ ساخت بسویِ یمین و یسارِ آدم علیہ السلام بعد از ان خطاب کرد ذریاتِ آدم علیہ السلام را بقول «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» یعنی آیا نیستم پروردگارِ شما و امر کرد ایشان را بایمان و احسان و منع کرد ایشان را از کفر و عصیان پس اقرار کردند حق تعالیٰ جلّ شانہ را بر بوبیت و ذاتِ های خود را بعبودیت از قولِ «بلی» از رویِ ایمانِ حقیقی یا حکمی فہم یولدون علی تلك الفطرة (ترجمہ): پس آہا پیدا کردہ میشوند برین آفرینش۔

عقیدہ: ۳۸ شخصی کہ کفر آورد بعد ایمانِ میثاقی تبدیل کرد و تغیر ساخت ایمانِ فطری را بکفر و کسی کہ ایمان آورد و تصدیق کرد در اظہارِ ایمان باین روش کہ ایمانِ لسانی را مطابق تصدیقِ جنائی ساخت ثابت ماند بر دینِ خود کہ اصلِ فطرت بود و مستمر شد بر اقرارِ خود کہ بقولِ لفظِ «بلی» بود۔^[۱]

(۱) ترجمہ۔ عقیدہ: ۳۷- باہر لایا خداے تعالیٰ اولاد حضرت آدم علیہ السلام کو دن قیامت تک یعنی جس قدر کہ دن قیامت تک پیدا ہونے والے ہیں طبقہ کے بعد طبقہ اول حضرت آدم علیہ السلام کی پشت سے۔ بعد اس کے ان کے فرزندوں کی پشتوں اور بیٹیوں کے سینوں سے کہ بعض ان کے سپید تھے اور بعض ان کے سیاہ۔ اور آدم علیہ السلام کے دہنے اور بائیں ان کو پھیلا کر اس کے بعد ذریتِ آدم علیہ السلام سے خطاب کیا اس قول سے اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ یعنی کیا میں نہیں ہوں تمہارا پروردگار؟ اس کو روزِ میثاق کہتے ہیں۔ اور حکم کیا ان کو ایمان اور احسان کا اور ان کو کفر و عصیان سے منع کیا۔ پس سب نے حق تعالیٰ جلّ شانہ کے رب ہونے پر اقرار کیا ایمانِ میثاقی کا اور اپنی ذاتوں کے لیے عبودیت یعنی بندہ ہونے پر قولِ بلی یعنی ہاں سے۔ یہ اقرارِ ایمانِ میثاقی ایمانِ حقیقی کی راہ سے تھا یا حکمی کی فہم یولدون علی تلك الفطرة۔ یعنی پس وہ پیدا کیے جاتے ہیں اسی پیدائش پر۔ عقیدہ: ۳۸- جس شخص نے بعد ایمانِ میثاقی کے کفر اختیار کیا تو اس نے ایمانِ فطری کو کفر سے بدل دیا اور تغیر کر دیا اور جو کوئی کہ ایمان لایا اور اس نے تصدیق کی ایمان کے ظاہر کرنے میں اس طریقہ سے کہ زبانی ایمان کو دل کی تصدیق کے مطابق کر لیا وہ اپنے دین پر جو اصل فطرت کا تھا ثابت رہا اور اس اپنے اقرار پر جو لفظِ بلی کے قول سے تھا جاری رہا۔

عقیدہ: ۳۹ جبر نہ کردہ است هیچ کس را از خلق خود بر کفر ونہ بر ایمان و پیدا نہ کردہ است اللہ تعالیٰ ایشان را مؤمن ونہ کافر بلکہ پیدا کردہ است ایشان را اشخاص. **عقیدہ: ۴۰** ایمان و کفر فعلِ عبد است یعنی باعتبار اختیارِ ایشان نہ بر وجہ اضطرار.

عقیدہ: ۴۱ می داند اللہ تعالیٰ شخصی را کہ کفر می کند. کافر در حالت کفر و ہر گاہ ایمان می آرد بعد از ارتکاب کفر می داند اللہ تعالیٰ اورا مؤمن در حالِ ایمانِ او از غیر تغیرِ علمِ او تعالیٰ و صفۃ او تعالیٰ ش یعنی غضب و رضا چنین است در شرح فقہ اکبر ملاً علی م یعنی از کفر بندہ و ایمانِ بندہ علمِ حق تعالیٰ متغیر نمی شود ونہ صفۃ او تعالیٰ ش یعنی غضب و رضا م.

عقیدہ: ۴۲ جمیع افعال عباد از کفر و ایمان و طاعة و عصیان کسبِ ایشان است بر سبیل حقیقۃ و نیست بطریق مجاز ونہ بر سبیل اکراه و غلبہ بلکہ اختیارِ ایشان است در فعلِ ایشان باعتبارِ اختلافِ و میلانِ ذاتِ های ایشان (لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ * البقرة: ۲۸۶) ترجمہ: برای آن باشد آنچه کسب کرد از نیکوئی های و بر وی باشد آنچه کسب کرد بچھدانه بدیہا. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۳۹- خدائے تعالیٰ نے جبر نہیں کیا ہے کسی کے لیے اپنے مخلوق سے کفر پر اور نہ ایمان پر، اور نہ ان کو مومن پیدا کیا ہے اور نہ کافر بلکہ پیدا کیا ہے ان کو اشخاص. عقیدہ: ۴۰- ایمان و کفر بندہ کا فعل ہے یعنی باعتبار ان کے اختیار کے، نہ اضطرار کی وجہ پر. عقیدہ: ۴۱- خدائے تعالیٰ اس شخص کو جو کفر کرتا ہے کافر جانتا ہے کفر کی حالت میں. اور جب کفر اختیار کرنے کے بعد ایمان لاتا ہے تو خدائے تعالیٰ اس کو مومن جانتا ہے اس کے ایمان کے حال میں بغیر متغیر ہونے خدائے تعالیٰ کے علم کے اور خدائے تعالیٰ کی صفت کے یعنی صفتِ غضب و رضا کے. شرح فقہ اکبر ملاً علی قاری میں اسی طرح ہے یعنی بندہ کے کفر و ایمان سے حق تعالیٰ کا علم متغیر نہیں ہوتا ہے اور نہ اس کی صفتِ غضب و رضا. عقیدہ: ۴۲- بندوں کے تمام افعال خواہ کفر و ایمان کے ہوں خواہ طاعت اور عصیان یعنی بندگی اور نافرمانی کے حقیقت کی راہ سے یہ انہیں کا کسب ہے اور مجاز کے طریق پر نہیں ہے اور نہ زبردستی اور غلبہ کی راہ سے ہے بلکہ ان کے فعل میں ان کا اختیار ہے ان کے اختلاف کے اعتبار سے اور ان کی ذاتوں کے اس طرف میلان کرنے سے لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ یعنی جو کچھ نیکیاں انھوں نے کسب کیں وہ انھیں کے لیے ہوں گی اور جو کچھ کوشش کر کے انھوں نے برائیاں کمائیں ان کا بوجھ انھیں پر رہے گا.

عقیدہ: ۴۳ اللہ تعالیٰ خالق افعال عباد است موافق ارادہ خود کہا قال اللہ تعالیٰ (خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ) و فعل عباد نیز داخل در تحت شیء است. عقیدہ: ۴۴ تمام افعال عباد از خیر و شر کسب ایشان بارادہ و علم حق تعالیٰ و قضای حق تعالیٰ است. عقیدہ: ۴۵ طاعة بتمامهاش از فرض و واجب و مندوب م قليل و كثير ثابت است از امر اللہ تعالیٰ (أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ * النساء: ۵۹). ترجمہ: فرمان برید اللہ تعالیٰ و فرمان برید رسول را صلی اللہ علیہ وسلم و سبب محبت حق تعالیٰ است (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ) ترجمہ: تحقیق اللہ تعالیٰ دوست می دارد پرہیزگاران را و رضای حق تعالیٰ است لقلولہ تعالیٰ فی حق المؤمنین (رضی اللہ عنہم) ترجمہ: خوشنود شد اللہ تعالیٰ از ایشان ای سبب رضای حق تعالیٰ است ۱۲ و علم و مشیت و قضا و تقدیر حق تعالیٰ است و معصیت بتمامهاش از کفر و شرک و کبیرہ و صغیرہ م از علم حق تعالیٰ و قضای حق تعالیٰ و تقدیر حق تعالیٰ است و مشیت حق تعالیٰ و نیستند سبب محبت حق تعالیٰ چنانچہ آیت قرآن مجید مشعر است (إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِينَ * آل عمران: ۳۲).^[۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۴۳- بندوں کے فعلوں کو خداے تعالیٰ پیدا کرتا ہے اپنے ارادہ کے موافق جیسا کہ خداے تعالیٰ نے فرمایا خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ یعنی ہر چیز کا خالق ہے اور تحت شے میں بندوں کے فعل بھی داخل ہیں تو ان کا خالق بھی وہی ہے۔ پس اسی نے پیدا کیے اور وہی پیدا کرتا ہے۔ عقیدہ: ۴۴- بندوں کے تمام فعل نیکی اور بدی کے انہیں کے کمائے ہوئے ہیں حق تعالیٰ کے ارادہ اور علم سے اور حق تعالیٰ کی قضا سے۔ عقیدہ: ۴۵- فرماں برداری تمام قسم کی فرض اور واجب اور نفل و مستحب تھوڑی اور بہت ثابت ہے خداے تعالیٰ کے حکم سے أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ یعنی تابعداری کرو خداے تعالیٰ کی اور تابعداری کرو رسول صلی اللہ علیہ وسلم کی اور یہ تابعداری سبب ہے خداے تعالیٰ کے لیے محبت کی، إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ یعنی یقینی خداے تعالیٰ دوست رکھتا ہے پرہیزگاروں کو اور یہی سبب ہے خداے تعالیٰ کی خوشنودی کی بسبب فرمانے خداے تعالیٰ کے مومنین کے حق میں رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ یعنی خوشنود ہو گیا خداے تعالیٰ ان سے۔ اور یہ خداے تعالیٰ کے علم اور مشیت اور قضا اور تقدیر سے ہے اور تا فرمائی بھی ہر قسم کی یعنی نکر اور شرک اور کبیرہ اور صغیرہ خداے تعالیٰ کے علم اور قضا اور تقدیر اور مشیت سے ہے لیکن بسبب محبت خداے تعالیٰ کی نہیں ہے جیسا آیت قرآن مجید کی آگاہ کر رہی ہے۔ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِينَ یعنی یقینی خداے تعالیٰ کافروں کو دوست نہیں رکھتا ہے۔ اور معصیتیں خداے تعالیٰ کی رضا اور خوشنودی سے نہیں ہیں بسبب فرمانے خداے تعالیٰ کے سورہ زمر میں اَوَّلُ رُكُوعٍ مِثْلٍ وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ یعنی خداے تعالیٰ اپنے بندوں کے لیے کفر کو پسند نہیں کرتا ہے اور نہ یہ خداے تعالیٰ کے حکم سے ہیں جیسا کلام مجید میں واقع ہے إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ یعنی خداے تعالیٰ بے حیائی کے لیے حکم نہیں دیتا ہے۔

ترجمہ: تحقیق اللہ تعالیٰ دوست نمی دارد کافران را. و نیستند معاصی برضاً حق تعالیٰ لقوله تعالیٰ (وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ * الزمر: ۷) رکوع او نہ به امر او تعالیٰ چنانچہ در کلام مجید واقع است (إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ * الأعراف: ۲۸) ترجمہ: تحقیق اللہ تعالیٰ حکم نمی فرماید به بی حیائی. عقیدہ: ۴۶ جمیع انبیاء علیہم السلام پاک اند از صغائر و کبائر و قبائح مانند قتل وزنی و لواطت و سرقة و قذف محصنه و سحر و فرار از جہاد و ظلم بر عباد و قصد فساد در بلادش عمدًا و سهواً از کبائر نہ سهواً از صغائر بعد تشرّف به نبوت نہ قبل و معصوم اند از کفر قبل از نبوت و این همه بالا جماع است خلاصہ از شرح فقہ اکبر ملا علی م. عقیدہ: ۴۷ تحقیق بود از بعض انبیاء علیہم السلام قبل از ظہور نبوت یا بعد مناقب رسالت زلّات و خطیئات. عقیدہ: ۴۸ [۱] محمّد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابن عبد اللہ بن عبد المطلب بن ہاشم بن مناف بن قصی بن کلاب بن مرّة بن کعب بن لؤی

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۳۶- تمام انبیاء علیہم السلام صغیرہ اور کبیرہ گناہوں اور برائیوں سے پاک ہیں جیسے قتل، زنا، لواطت، چوری، پارسا عورتوں پر بہتان باندھنے، چادوسے بھاگنے، بندوں پر ظلم کرنے اور شہروں میں فساد پھیلانے سے۔ ان میں کبیرہ گناہوں سے جان کر اور بھول کر دونوں طرح گناہ کرنے سے انبیاء پاک ہیں اور صغیرہ سے جان کر پاک ہیں نہ بھول کر۔ نبوت سے بزرگی حاصل کرنے کے بعد یعنی نبی ہونے کے بعد نہ اس سے پہلے۔ اور معصوم ہیں انبیاء کفر سے نبی ہونے کے پہلے بھی۔ اور یہ سب مسائل بالا جماع ثابت ہیں اور یہی خلاصہ ہے شرح فقہ اکبر ملا علی قاری کا۔ عقیدہ: ۴۷- بے شک ہوئے ہیں بعض انبیاء علیہم السلام سے زلّات یعنی لغزشیں اور خطیئات یعنی خطا کیں نبوت ظاہر ہونے سے پہلے یا مناقب رسالت کے بعد یعنی رسالت کے اوصاف حمیدہ کے بعد۔ عقیدہ: ۴۸- محمّد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابن عبد اللہ ابن عبد المطلب ابن ہاشم ابن مناف ابن قصی ابن کلاب ابن مرہ ابن کعب ابن لؤی ابن غالب ابن فہر ابن مالک ابن نصر ابن کنانہ ابن خزیمہ ابن مدرکہ ابن الیاس ابن مضر ابن نزار ابن معد بن عدنان جن کا نسب شریف یہ ہے، خاتم انبیاء ہیں یعنی ختم کرنے والے نبیوں کے کہ نبوت آپ پر ختم ہے، کوئی نبی بعد آپ کے نہیں ہو سکتا۔ اور آپ جیسے خدا تعالیٰ ہیں اور حضرت جلتی و علا کے بندہ خاص ہیں اور خداے تعالیٰ و تبارک کے رسول ہیں۔ بت کو آپ نے کبھی نہیں پوجا اور نہ خداے تعالیٰ کے ساتھ کسی کو شریک کیا۔ کبھی نہ پہلے نبوت کے، نہ بعد نبوت کے۔ اور نہ صغیرہ و کبیرہ کبھی گناہ کیا، نبوت سے پہلے اور بعد۔ اس قدر نسب شریف مذکورہ بالا میں کہ مع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے ہمیں پستیں ہوتی ہیں، اختلاف نہیں ہے۔ اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے مروی ہے کہ آپ نے منسوب فرمایا اپنے نفس مبارک کو نزار بن معد بن عدنان تک کہ شرح فقہ اکبر ملا علی میں ہے۔

بن غالب بن فہر بن مالک بن نضر بن کنانہ بن خزیمہ بن مدرکہ بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان ش درین قدر بہ نسبِ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم اختلاف نیست و روایت کردہ شد از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ منسوب فرمود نفس مبارک خود را تا نزار بن معد بن عدنان از شرح فقہ اکبر ملا علی م خاتم الانبیاء است و حبیب اللہ تعالیٰ و بندہٗ خاص حضرت جلّ و علا و رسول اللہ تعالیٰ و تبارک و عبادت نہ کردہ است صنم را و شریک نہ کردہ است باللہ تعالیٰ کسی را گاہی نہ قبل از نبوت نہ بعد از نبوت و نہ مرتکب شدہ است صغیرہ و کبیرہ را ش نہ قبل از نبوت نہ بعد م.

عقیدہ: ۴۹ افضل الناس بعد وجود مبارک حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم حضرت ابو بکر صدیق بن قحافہ است رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ایشان حضرت عمر ابن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ایشان حضرت عثمان ابن عفان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ایشان حضرت مرتضیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ ابن ابی طالب. **عقیدہ: ۵۰** بعد خلفاء اربعہ رضی اللہ عنہم باقی دوام بر تبعیت حق اند چنانچہ بودند در زمان ماضی یعنی حضور جناب نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم بی تغیر حال ایشان و نقصان در کمال ایشان ش نقصان عطف است بر تغیر یعنی بی نقصان م پس بوقوع مشاجرات و غیرہا تغیری بحال و نقصانی در کمال واقع نشد. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۴۹- آدمیوں میں سب سے بزرگ، بعد وجود مبارک حضرت رسول خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم کے، حضرت ابو بکر صدیق بن قحافہ ہیں رضی اللہ تعالیٰ عنہ. بعد ان کے حضرت عمر ابن خطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ. بعد ان کے حضرت عثمان ابن عفان رضی اللہ تعالیٰ عنہ. بعد ان کے حضرت مرتضیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ ابن ابی طالب ہیں. عقیدہ: ۵۰- بعد چاروں خلیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے، باقی اصحاب حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے ہمیشہ حق کی پیروی پر ہیں. جیسا گذشتہ زمانہ یعنی حضور جناب نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم میں تھے بغیر تغیر ہونے ان کی حال کے اور بدون نقصان ان کے کمال میں. پس مشاجرات وغیرہ، معرکوں کے واقع ہونے کے سبب کچھ تغیر ان کے حال میں اور کچھ نقصان ان کے کمال میں نہیں واقع ہوا.

عقیدہ: ۵۱ دوست میداریم ما اصحاب رضی اللہ عنہم را ش آل نیز شامل اصحاب است م وزشت نمی گوئیم کسی را از ایشان بخلافِ روافض و خوارج لقله تعالی (وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ * التوبة: ۱۰۰) ترجمہ: پیشی کنندگان پیشیان که از هجرت کنندگان اند از مکہ بمدینہ واز مددگاران که اهل مکہ را مدد کردند و آنان که متابعت کردند سابقان را در ایمان و طاعة مراد اند سائر صحابه خوشنود شد خدای تعالی از ایشان بقبول طاعة ایشان و خوشنود شدند ایشان از خدای تعالی بانچه یافتند از نعیم دنیویہ خلاصہ از تفسیر حسینی.

ولقله علیه السلام (لا تسبوا اصحابی) ترجمہ: برای فرمودن علیه السلام زشت نہ گوئید اصحاب مرا. **عقیدہ:** ۵۲^[۱] یاد میکنیم هر یکی را از اصحاب رضی اللہ تعالی عنہم بخیر اگر چه صادر شد از بعض ایشان آنچه در صورت شر است بنابر حسن ظن بایشان لقله علیه السلام (خیر القرون قری) ترجمہ: بہترین هر

(۱) ترجمہ عقیدہ: ۵۱- ہم اصحاب رضی اللہ تعالی عنہم کو دوست رکھتے ہیں اور آل بھی شامل اصحاب میں ہیں. اور ہم ان میں سے کسی کو برا نہیں کہتے ہیں بخلاف رافضیوں اور خارجیوں کے؛ کہ اؤل اصحاب کی جناب میں، اور دوم آل کے حضور میں گستاخ و بے ادب ہیں. اور صحابہ رضی اللہ عنہم سے ہماری دوستی اس فرمان خدای تعالی کے سبب ہے. وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ا لگوں میں آگے رہنے والے مہاجرین جو مکہ سے ہجرت کرنے والے ہیں مدینہ کو اور انصار یعنی مدد کرنے والے جنہوں نے اہل مکہ کی، جو مہاجر ہو کر آتے تھے، مدد کی. اور جنہوں نے ان آگے رہنے والوں کی متابعت اور پیروی کی ایمان اور طاعت میں کہ مراد تمام صحابہ ہیں. رضی ہو گیا خدای تعالی ان سے ان کی طاعت کو قبول فرما کر. اور رضی ہو گئے وہ خدای تعالی سے اس چیز پر جو دینی اور دنیوی نعمتیں انہوں نے پائیں. یہ خلاصہ ہے تفسیر حسینی کا. اور ان کی دوستی بسبب فرمانے اس ارشاد حضور علیہ السلام کے ہے لَا تَسُبُّوا أَصْحَابِي یعنی میرے اصحاب کو بڑا نہ کہو. **عقیدہ:** ۵۲- ہم اصحاب رضی اللہ عنہم میں سے ہر ایک کو خیر سے یاد کرتے ہیں ان سے حسن ظن کے سبب، اگرچہ بعض سے ان کے وہ چیز، جو شر کی صورت میں ہے، صادر ہوگئی بسبب فرمانے حضور علیہ السلام کے خیر القرون قری یعنی ہر قرن و زمانہ کہ گذرا اور گذرتا ہے اس میں سب سے اچھا میرا زمانہ ہے. اور بسبب فرمانے حضور علیہ السلام کے اذا ذکر اصحابی فاسکتوا یعنی جب میرے اصحاب ذکر کیے جائیں تو چپ رہو. اس حدیث شریف سے اشارہ ہے کہ صحابہ کے معاملات میں مانند مشاجرات وغیرہ معرکوں کے، جو ان میں وقوع میں آئے، پر ہیز کرو اور ملامت اور خود رائی سے افراط و تفریط یعنی زیادتی اور کمی کرنے سے بھی ان کی نسبت میں بچو.

قرنی کہ گذشت و گذرد قرن من است. و لقوله عليه السلام (اذا ذکر اصحابی فاسکتوا) ترجمہ: و برای فرمودن پیغمبر علیہ السلام ہر گاہ ذکر کردہ شوند اصحاب من پس خاموش باشید ش ازین حدیث شریف اشارت است کہ در معاملات صحابہ از همچو مشاجرات و غیرہا حذر کنید و نیز از نکوہش و افراط و تفریط بخود رائی م. عقیدہ: ۵۳ تکفیر نمی کنیم هیچ مسلمانی را از ذنوب اگر چہ مرتکب کبیرہ باشد مادام کہ معتقد حلت معصیتی کہ حرمت آن بدلیل قطعی ثابت شدہ باشد نیست چنان کہ خوارج میکنند ش ای تکفیر میکنند مرتکب کبیرہ را از شرح فقہ اکبر ملا علی م. عقیدہ: ۵۴ زائل نمی شود از مسلم بسبب ارتکاب کبیرہ اسم ایمان ش ای وصف ایمان از شرح فقہ اکبر ملا علی م چنانچہ معتزلہ گویند ش کہ مرتکب کبیرہ بیرون شود از ایمان ونہ در آید در کفر پس ثابت می کنند مرتبہ میان کفر و ایمان بآنکہ اتفاق دارند برین کہ صاحب کبیرہ ہمیشہ در دوزخ ماند از شرح فقہ اکبر ملا علی م بلکہ نام می داریم مرتکب کبیرہ را مؤمن از روی حقیقہ نہ از روی مجاز. عقیدہ: ۵۵ نمی گوئیم کہ ضرر نمی کند مؤمن را گناہ بعد حاصل شدن ایمان و مؤمن گنہکار داخل نخواہد شد در دوزخ ش چنانکہ مرجیہ و ملاحدہ و اباحیہ گفتہ اند از شرح فقہ اکبر ملا علی م. عقیدہ: ۵۶ مسح بر خفین ثابت است از سنۃ برای مقیم یک روز و یک شب و برای مسافر سه شبانروز.^[۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۵۳- کسی مسلمان کی گناہوں کے سبب ہم تکفیر نہیں کرتے اگرچہ گناہ کبیرہ اس سے ہوا ہو۔ جب تک اس گناہ کے حلال ہونے کا، جس کا حرام ہونا دلیل قطعی سے ثابت ہو چکا ہے، معتقد نہیں ہے۔ جیسا خوارج گناہ کبیرہ کرنے والے کی تکفیر کرتے ہیں۔ اسی طرح شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔ عقیدہ: ۵۴- مسلمان سے گناہ کبیرہ ہو جانے کے سبب اسم ایمان یعنی وصف ایمان زائل نہیں ہوتا ہے۔ جیسا معتزلہ کہتے ہیں کہ گناہ کبیرہ کرنے والا ایمان سے باہر ہو جاتا ہے۔ اور نہ کفر میں داخل ہوتا ہے۔ پس وہ در میان ایمان اور کفر کے ایک مرتبہ ثابت کرتے ہیں باوجود اس کے ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ صاحب کبیرہ ہمیشہ دوزخ میں رہتا ہے۔ چنانچہ شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں اسی طرح ہے، بلکہ گناہ کبیرہ کرنے والے کا نام ہم مومن رکھتے ہیں حقیقت کی راہ سے، نہ مجاز کی رُو سے۔ عقیدہ: ۵۵- ہم نہیں کہتے ہیں کہ مومن کو بعد ایمان حاصل ہونے کے گناہ ضرر نہیں کرتا ہے اور مومن گنہگار دوزخ میں داخل نہ ہو گا جیسا کہ فرقیہ مرجیہ اور ملاحدہ اور اباحیہ نے کہا ہے۔ اسی طرح شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔ عقیدہ: ۵۶- مسح موزوں پر عت سے ثابت ہے۔ مقیم کے لیے ایک دن اور رات اور مسافر کے لیے تین رات دن۔

عقیدہ: ۵۷ تراویح در شب های ماہِ رمضان سنّت است. **عقیدہ: ۵۸** نماز عقب صالح و طالح از مؤمن جائز است. **عقیدہ: ۵۹** مؤمن گنہکار ہمیشہ در دوزخ نخواهد ماند اگر چه فاسق باشد در آن حال کہ مردہ باشد بحسن خاتمہ. **عقیدہ: ۶۰** ما قائل نیستیم باینکہ تحقیق حسناتِ ما مقبول اند و سیئاتِ ما مغفور مانند قول مرجیہ. لیکن میگوئیم کسیکہ عمل خواهد کرد حسنہ بشرائطِ مصححہٴ آن در آن حال کہ خالی باشد از عیوبِ مفسدہٴ ظاہری و معانیِ مبطلہٴ باطنی چون کفر و عجب دریا تا آنکہ خارج شود از دُنیا ضائع نخواهد شد شِ اِی این عمل حسنہ مِ اللہ تعالیٰ در قرآن مجید میفرماید (إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ)* (۱۱۵) ترجمہ: تحقیق اللہ تعالیٰ ضائع نمی کند اجر عابدانِ حاضر دل بلکه قبول خواهد کرد از عبادِ آن عمل را حق تعالیٰ بہ فضل و کرمِ خود و ثوابِ بران خواهد داد عباد را بمقتضای وعدہٴ خود. **عقیدہ: ۶۱** کسیکہ کرد سیئاتِ سواى شرک و کفر و توبہ نہ کرد تا آنکہ مرد مؤمن غیر تائب پس او متعلق بارادہٴ حق سبحانہ و تعالیٰ است اگر خواهد عذاب کند بعدل خود مقدار استحقاقِ عقابِ آن یعنی خلود در نار نباشد و اگر خواهد عفو کند بفضل و کرمِ خود. [۱]

(۱) ترجمہ. **عقیدہ: ۵۷** تراویح ماہِ رمضان کی راتوں میں سنّت ہے۔ **عقیدہ: ۵۸** - مؤمن نیک بخت اور گنہگار دونوں کے پیچھے نماز جائز ہے۔ **عقیدہ: ۵۹** - مؤمن گنہگار ہمیشہ دوزخ میں نہیں رہے گا اگرچہ فاسق ہو مگر اس وقت کہ اچھے خاتمہ کے ساتھ مرا ہو۔ **عقیدہ: ۶۰** - ہم اس بات کے قائل نہیں ہیں کہ ہماری نیکیاں یقینی مقبول ہیں اور بُرائیاں بخش دی گئی ہیں مانند قولِ مرجیہ کے۔ لیکن ہم کہتے ہیں جو کوئی نیک عمل کرے گا اس نیکی کی صحیح شرطوں کے ساتھ اس طرح سے کہ وہ نیک عمل ان عیبوں سے جو ظاہرِ عمل میں فساد پیدا کرتے ہیں اور ان باتوں سے جو باطن میں عمل کو باطل کرنے والی ہیں خالی ہو، جیسے کفر اور عُجب یعنی خود پسندی اور ریاء یعنی لوگوں کے دکھلانے کو وہ عمل ہو یہاں تک کہ وہ عاملِ دُنیا سے خارج ہووے۔ یہ عمل نیک اس کا ضائع نہ ہوگا۔ خدائے تعالیٰ قرآن مجید میں فرماتا ہے: إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ بے شک خدائے تعالیٰ حاضر دل عابدوں کا اجر ضائع نہیں کرتا ہے بلکہ حق تعالیٰ اپنے فضل و کرم سے بندوں سے ایسے عمل کو قبول فرمائے گا اور اس پر بندوں کو اپنے وعدہ کے مطابق ثواب دے گا۔ **عقیدہ: ۶۱** - جس شخص نے سواے شرک اور کفر کے اور برے کام کیے اور توبہ نہ کی یہاں تک کہ مؤمن مَر اے توبہ کیے ہوئے، پس وہ حق سبحانہ و تعالیٰ کے ارادہ سے متعلق ہے اگرچہ عذاب کرے اپنے عدل سے اس کی سزا کے استحقاق کے اندازہ پر۔ مطلب یہ ہے کہ دوزخ میں ہمیشہ نہ رہے گا۔ اور اگرچہ اپنے فضل و کرم سے معاف فرمادے۔

عقیدہ: ۶۲ ریا ہر گاہ کہ واقع شود در عملی از اعمال پس باطل خواهد شد اجر آن عمل بلکہ ثابت نخواهد شد ش ای آن عمل م و همچنین عُجب ضائع کنندہ عمل است ش از اقتصار بر ریا و عُجب از آثام سائر باینکہ دیگر سیئات ابطالِ حسنات نمیکند از شرح فقہ اکبر ملا علی م. **عقیدہ:** ۶۳ معجزات از انبیاء علیہم السلام و کرامات از اولیاء رضی اللہ تعالیٰ عنہم ثابت گردیدہ است از کتاب و سنت. **عقیدہ:** ۶۴^[۱] خرق ش دریدن یعنی خلافِ عادت م عادت کہ ظاہر شود از اعدای حق تعالیٰ مثل ابلیس در طی ارض و فرعون در روانی نیل و دَجَّال در کُشتنِ زندہ کردن و چنین روایت کردہ شدہ است در اخبار کہ بودند بعضی خوارق از ایشان پس نام نمینہم آن خوارقرا بمعجزات زیرا کہ معجزات مختص بانبیاء علیہم السلام اند ونہ بکرامات زیرا کہ کرامات مختص باصفیاء اند لیکن نام میداریم آن خوارقرا از قضاءِ حاجات مر اعدارا از روی استدراج «مکر ہم فی الدنیا و عقوبہ لهم فی الآخرة» ترجمہ: فریب است بآنها در دنیا و عذاب است برای آنها در آخرت کما قال اللہ تعالیٰ (سَسْتَدْرِجُہُمْ

(۱) ترجمہ: عقیدہ: ۶۲- جب کسی عمل میں اعمال سے ریا واقع ہو جائے گی تو اس عمل کا اجر باطل ہو جائے گا بلکہ وہ عمل ثابت نہ رہے گا۔ اور اسی طرح عُجب عمل ضائع کر دیتا ہے۔ ریا اور عُجب پر اقتصار کرنے سے تمام گناہوں کی نسبت آگہی اور اشعار ہے اس بات کا کہ دُوسرے گناہ نیکیوں کو باطل نہیں کرتے۔ جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔ **عقیدہ:** ۶۳- معجزے انبیاء علیہم السلام کے اور کرامتیں اولیاء رضی اللہ تعالیٰ عنہم کی ثابت ہو چکی ہیں کتاب اور سنت سے۔ **عقیدہ:** ۶۴- خرق عادت کے معنی لغت میں پھٹنے کے ہیں۔ اور مُردیہاں خلافِ عادت کی ہیں جو حق تعالیٰ کے دشمنوں سے ظاہر ہوتی ہیں مانند ابلیس کے زمین کے طے کرنے میں اور فرعون کے دریائے نیل جاری کرنے میں اور دَجَّال کے مار ڈالنے اور زندہ کرنے میں۔ اور اسی طرح اخبار میں یعنی حدیثوں میں مروی ہے کہ ان سے بعض خوارق ہوئے ہیں۔ پس ہم ان خوارق کو معجزات کے نام سے نہیں پکارتے ہیں کیونکہ معجزات انبیاء علیہم السلام کے ساتھ خاص ہو گئے ہیں۔ نہ ان کا نام ہم کرامات رکھتے ہیں کیونکہ کرامات اصفیاء یعنی برگزیدہ اور پرہیزگار لوگوں کے ساتھ خاص ہو گئے ہیں، لیکن ہم ان خوارق کو استدراج کہہ کر پکارتے ہیں اور یہ دشمنانِ خدا کے لیے ان کی حاجتیں پوری کر کے خداے تعالیٰ کا ان کو ڈھیل میں ڈال رکھنا ہے گویا مکر ہم فی الدنیا و عقوبہ فی الآخرة دُنیا میں ان کے ساتھ فریب ہے اور آخرت میں ان کے لیے عذاب ہے کما قال اللہ تعالیٰ سَسْتَدْرِجُہُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَتْلَوْنَ جیسا فرمایا خداے تعالیٰ نے عنقریب ہم ان کو آہستہ آہستہ یعنی تھوڑا تھوڑا کر کے پکڑے لیتے ہیں اور ہلاکت سے نزدیک کیے دیتے ہیں ایسے ڈھنگ سے کہ وہ نہ جان سکیں گے۔ یعنی وہ جب کوئی گناہ کرتے ہیں ہم اس وقت خاص ان کے لیے نعت بڑھادیتے ہیں۔ تو وہ مغیان اور نافرمانی میں اور بڑھ جاتے ہیں۔ یہ خلاصہ ہے تفسیر حسینی کا۔ پھر وہی غفلت میں پڑ جاتے ہیں۔ اور ان حاجت روائیوں پر، جو بطور استدراج ہیں، فریفتہ ہو جاتے ہیں۔ اور ان کو انعام اور احسان سمجھتے ہیں۔ اگر بدکار ہوتے ہیں نافرمانی اور گناہ زیادہ کرتے ہیں۔ اگر کافر ہوتے ہیں کفر میں بڑھ جاتے ہیں۔

مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ) ترجمہ: زود باشد کہ بگیریم ایشانرا پایہ پایہ یعنی اندک اندک وبہلاکت نزدیک گردانیم از انجا کہ ندانند یعنی ہر گاہ کہ گناہی میکنند نعمت مر ایشانرا زیادت میگردانیم تا در طغیان وعصیان می افزایند از تفسیر حسین۔ پس در غفلت میآفتند و فریفته میشوند بآن ش ای قضاء حاجات کہ از روی استدراج است م ومیپندارند آنرا إنعام وإحسان وزیادہ میشوند از روی عصیان اگر باشند فجار واز روی کفر اگر باشند کفار۔ عقیدہ: ۶۵ ہست اللہ تعالیٰ خالق پیش از پیدا کردن مخلوق و ہست رازق پیش از رزق دادن ش باشد کہ تکرار فرمود امام علیہ الرحمۃ این مطلبرا برای آگہی اینکہ واجب است برین اعتقاد از شرح فقہ اکبر ملا علی م۔ عقیدہ: ۶۶ مؤمنان خواهند دید حق تعالیٰ را در جنت بچشم سر بلا تشبیہ وبلا کیف وکمیۃ۔ عقیدہ: ۶۷ نخواہد شد میان حق تعالیٰ وخلق مسافت یعنی نہ در غایت از قرب ونہ در نہایت از بُعد ونہ بوصف اتصال ونہ بنعت انفصال ونہ بحلول ش در آمدن در چیزی م وإتحاد ش یک شدن م۔ عقیدہ: ۶۸ وایمان اقرار بزبان است وتصدیق بجنان۔ عقیدہ: ۶۹ ایمان اہل ایمان از ملائکہ واہل جنت واہل زمین از انبیاء واولیا وسائر مؤمنین زیادت ونقصان نمیپذیرد۔^[۱]

(۱) ترجمہ۔ عقیدہ: ۶۵- خدای تعالیٰ خالق ہے، مخلوق پیدا کرنے سے پہلے اور رازق ہے رزق دینے سے پہلے۔ شاید امام علیہ الرحمۃ نے فقط اس بات کی آگہی کے لیے اس مطلب کو مکرر فرمایا کہ اس پر ایمان واجب ہے جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔ عقیدہ: ۶۶- مومن حق تعالیٰ کو جنت میں سر کی آنکھوں سے دیکھیں گے بغیر تشبیہ اور بغیر کیف اور کمیت کے۔ کیونکہ خدای تعالیٰ شہ اور صورت ہونے اور کیفیت یعنی کیسا، کس طرح اور کیونکر ہونے سے اور مقدر اور اندازہ ہونے سے پاک ہے۔ عقیدہ: ۶۷- حق تعالیٰ اور خلق کے درمیان مسافت یعنی فاصلہ نہ ہوگا۔ نہ نہایت نزدیک ہونے کی صورت میں اور نہ نہایت دور ہونے کی حالت میں اور نہ اتصال یعنی نزدیک ہونے کی وصف کے ساتھ اور نہ انفصال یعنی جدا ہونے کی صفت کے ساتھ اور نہ حلول کی صورت میں یعنی کسی چیز میں داخل ہو جانا جس کو گھل جانا کہتے ہیں اور نہ اتحاد یعنی ایک ہو جانے کے طریق پر جس میں دوئی کا اطلاق نہ ہو۔ عقیدہ: ۶۸- ایمان نام ہے زبان سے اقرار کرنے کا اور دل سے تصدیق یعنی سچ ماننے کا۔ عقیدہ: ۶۹- ایمان، ایمان والوں کا کم و زیادہ نہیں ہوتا ہے۔ وہ فرشتوں میں سے ہوں، یا جنت والوں میں سے، یا زمین والوں میں سے، از قسم انبیاء ہوں، خواہ اولیاء، یا تمام مومنین۔

عقیدہ: ۷۰ جمیع مؤمنین مستوی اند در اصل ایمانِ توحید و متفاضل اند در اعمال۔ **عقیدہ: ۷۱** اسلام تسلیم شای قبول باطن م و انقیاد ش فرمانبرائی ظاہر م امر ونہی اللہ تعالیٰ را میگویند پس در طریق لغت اسلام و ایمان فرق است لیکن در شریعت یافته نمیشود ایمان بغیر اسلام پس ایمان و اسلام مانند شی است کہ هرگز از يك دیگر جدا نمیشود چنانچه پشت با شکم۔ **عقیدہ: ۷۲** دین اطلاق ش گفتن یا ضد تقلید م کرده میشود بر ایمان و اسلام و شرائع بتمامہ۔ **عقیدہ: ۷۳** میشناسیم حق تعالیٰ را چنانچه حق معرفت است حسب مقدور خود و طاقت خود چنانچه وصف کرده است حق تعالیٰ نفس خود را بتمام صفات ثبوتیہ ش ای صفاتیکہ در ذات اوست تعالیٰ م و سلبیہ ش ای صفاتیکہ در ذات او تعالیٰ نیست م در کتاب خود و در قرآن مجید آمده است (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ * الشوری: ۱۱) ترجمہ: نیست مثل او و سبھانہ چیزی و حال این است کہ او شنواد بینا است۔ **عقیدہ: ۷۴** نیست قادر کسیکہ عبادت کند اللہ تعالیٰ را چنانچه او سبھانہ سزاوار اوست لیکن بندہ عبادت میکند اللہ تعالیٰ را بامر او تعالیٰ چنانکہ امر فرمودہ است۔^[۱]

(۱) ترجمہ۔ عقیدہ: ۷۰- تمام ایمان والے اصل ایمان توحید میں برابر ہیں اور اعمال میں ایک دوسرے پر فضیلت رکھتے ہیں۔
 عقیدہ: ۷۱- اسلام، خداے تعالیٰ کے امر ونہی کے تسلیم کرنے یعنی باطن یا دل سے قبول کرنے اور انقیاد یعنی ظاہر میں حکم بجالانے کو کہتے ہیں۔ پس لغت کے طریق سے ایمان اور اسلام میں فرق ہے لیکن شریعت میں ایمان بغیر اسلام نہیں پایا جاتا ہے۔
 پس ایمان اور اسلام مانند ایک شے کے ہے کہ ایک دوسرے سے ہرگز جدا نہیں ہوتا ہے جیسے پیٹھ پیٹ سے۔ **عقیدہ: ۷۲**- دین اطلاق کیا جاتا ہے یعنی بولا جاتا ہے یا بے قید ہوتا ہے ایمان اور اسلام اور تمام شرائع پر سب کے لیے۔ **عقیدہ: ۷۳**- ہم حق تعالیٰ کو پہچانتے ہیں جیسا پہچاننے کا حق ہے اپنے مقدور اور اپنی طاقت کے موافق جیسا کہ وصف کیا ہے حق تعالیٰ نے اپنے نفس کا تمام صفات ثبوتیہ اور سلبیہ کے ساتھ اپنی کتاب میں۔ ثبوتیہ وہ صفتیں ہیں جو خداے تعالیٰ کی ذات میں موجود ہیں اور ثابت ہیں اور سلبیہ وہ صفتیں ہیں جو خداے تعالیٰ کی ذات میں موجود نہیں ہیں بلکہ اس سے منسوب ہیں۔ اور قرآن مجید میں آیا ہے۔ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ نہیں ہے مثل اس سبھانہ کے کوئی چیز اور حال یہ ہے کہ وہ سُننے والا اور دیکھنے والا ہے۔ **عقیدہ: ۷۴**- نہیں ہے کوئی قادر کہ خداے تعالیٰ کی عبادت کرے جیسا کہ وہ سبھانہ اس کا سزاوار ہے۔ لیکن بندہ خداے تعالیٰ کی عبادت کرتا ہے اس کے حکم سے جیسا اس نے حکم فرمایا ہے۔

عقیدہ: ۷۵ تمام مؤمنین مستوی اند در معرفت فی نفسہا و یقین در امر دین و توکل بر خدا و محبت برای خدا و رسول و رضاء بتقدیر و قضاء و خوف از غضب و عقوبت و رجاء برای رضاء و مثبت و ایمان یعنی ایقان بہ ثبوت ذات او تعالی و تحقق صفات او تعالی و صفات متفاوت باشند مؤمنان در ماسوای ایمان و در چیزی کہ ذکر کردہ شدہ است بتمامہ ش ای در غیر تصدیق و اقرار بحسب تفاوت ابرار در قیام بارکان و اختلاف فجار در مراتب عصیان از شرح فقہ اکبر ملا علی و تواند شد کہ از ماسوای ایمان مر او تصفیہ و تزکیہ و تخلیہ باطن باشد از ما سوی اللہ تعالی باستقامتہ بر یقینیات م. **عقیدہ:** ۷۶ اللہ تعالی فضل کنندہ است بر بعض بندگان بفضل خود و عذاب کنندہ است بر بعض بندگان بعدل خود بی زیادت بر استحقاق و گاہی عطا میکند از ثواب و اجر دو چندان چیزی کہ مستحق ہست بآن از فضل خود و گاہی میپوشد گناہ را از فضل خود بواسطہ شفاعتہ و بلا واسطہ. **عقیدہ:** ۷۷ شفاعت جملہ انبیاء علیہم السلام و شفاعت پیغمبر ما صلی اللہ علیہ و علی آلہ و سلم برای مؤمنین گنہکاران و برای اہل کبائر از مؤمنین کہ مستوجب عقاب اند حق است. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ ۷۵- تمام مؤمنین برابر ہیں: (۱) معرفت میں جوئی نفسہا ہے یعنی نفس اسی معرفت میں اور برابر ہیں. (۲) یقین میں جو امر دین میں ہو. (۳) خدا پر توکل کرنے میں. (۴) خدا اور رسول کے لیے محبت میں. (۵) تقدیر اور قضاء پر راضی ہونے میں. (۶) غضب اور عقوبت سے خوف کرنے میں. (۷) خوشنودی اور ثواب پانے کے لیے امیدواری میں. (۸) ایمان یعنی یقین کرنے میں ذات خدا تعالی کے ثابت ہونے اور صفات خدا تعالی کے مستحق ہونے پر. اور مومن متفاوت ہوتے ہیں ماسوای ایمان میں اور ان چیزوں میں جو تمام ذکر کی گئی ہیں یعنی غیر تصدیق و اقرار میں، نیکوں کے قیام ارکان میں تفاوت کے موافق، اور بدکاروں کے مراتب گنہ میں اختلاف کے موافق. یہ شرح فقہ اکبر ملا علی قاری سے ہے. اور ہو سکتا ہے کہ ماسوای ایمان سے مراد تصفیہ اور تزکیہ اور تخلیہ باطن کا ہو یعنی دل کا صاف اور پاک کرنا اور خالی کرنا غیر خدا تعالی سے ہووے قیام پانے کے لیے یقینات پر. **عقیدہ:** ۷۶- خدا تعالی فضل کرنے والا ہے بعض بندوں پر اپنے فضل سے. اور عذاب کرنے والا ہے بعض بندوں پر اپنے عدل سے بغیر زیادتی کے استحقاق پر. اور کبھی عطا کرتا ہے دو گنا ثواب اور اجرا اس چیز کا جس کے وہ مستحق ہیں اپنے فضل سے. اور کبھی چھپاتا ہے گناہ کو اپنے فضل سے بواسطہ شفاعت یا بلا واسطہ. **عقیدہ:** ۷۷- شفاعت تمام انبیاء علیہم السلام کی اور شفاعت ہمارے پیغمبر صلی اللہ علیہ و علی آلہ و سلم کی گنہگار مؤمنین کے لیے اور مؤمنین سے گناہ کبیرہ کرنے والوں کے لیے، کہ لائق سزا ہیں، حق ہے.

عقیدہ: ۷۸ شفاعت ملائکہ و علماء و اولیاء و شهداء و فقراء و اطفالِ مؤمنین صابریں علی البلوی ثابت است۔ **عقیدہ:** ۷۹ وزنِ اعمال بر ترازو کہ ہر دو کفہ خواهد داشت در روز قیامت حق است۔ **عقیدہ:** ۸۰ قصاص میانِ نوع انسان در روز قیامتِ حق است یعنی حسناتِ ظالم و مظلوم خواهند داد بمقابلہ ظلم «إذ لیس هناك الدرّاهم والدنانیر» ترجمہ: برای اینکه نیست اینجا درمها و دینارها۔ **عقیدہ:** ۸۱ حسنات اگر نخواهد بود ظالم را سیئاتِ مظلومین بگردنِ ظالمین نہادن حق است۔^[۱] **عقیدہ:** ۸۲ حوضِ پیغمبر صلی اللہ علیہ و علی آلہ و سلم حق است و پلِ صراطِ حق است۔ **عقیدہ:** ۸۳ جنت و نار کہ موجودہ اند الیوم قبل از قیامت حق اند و فانی نخواهند شد ش بعد دخولِ جنتیان و دوزخیان بخلافِ جبریہ م۔ **عقیدہ:** ۸۴ عقاب و ثواب اللہ تعالیٰ فانی نخواهد شد ہمیشہ ش بخلافِ جبریہ م۔ **عقیدہ:** ۸۵ اللہ تعالیٰ ہدایت ش راہِ راست بُردن م میکند سوی ایمان و طاعت از فضل خود ہر کسیرا کہ میخواید و ضلالت میدهد بکفر و معصیت از عدلِ ش ای عدل بالحکمۃ م خود ہر کسیرا کہ میخواید۔

(۱) ترجمہ۔ **عقیدہ:** ۷۸- شفاعتِ ملائکہ اور علماء اور اولیاء اور فقراء اور اطفالِ مؤمنین صابریں کی یعنی ان مؤمنین کے بچوں کی جن کے والدین نے ان کی وفات پر صبر کیا اپنے والدین کے لیے علی البلوی ثابت ہے یعنی اس شفاعت کے ثابت ہونے پر سب کا اتفاق ہے۔ **عقیدہ:** ۷۹- اعمال کا وزن ہونا یعنی ٹلنا ترازو میں، جس کے دو پلڑے ہوں گے، قیامت کے دن حق ہے۔ **عقیدہ:** ۸۰- قصاص یعنی بدلہ ملنا در میانِ نبی نوع انسان کے قیامت کے دن حق ہے یعنی نیکیاں ظالم کی مظلوم کو دیں گے مقابلہ ظلم میں اذا لیس هناك الدرّاهم والدنانیر۔ اس لیے کہ وہاں درہم اور دینار نہ ہوں گے کہ ان سے ان کا بدلہ ہو سکے۔ **عقیدہ:** ۸۱- اگر ظالم کی نیکیاں نہ ہوں گی تو بدلہ ظلم میں مظلوم کی بدیاں ظالموں کی گردن پر رکھنا حق ہے۔ **عقیدہ:** ۸۲- حوضِ پیغمبر صلی اللہ علیہ و علی آلہ و سلم کا حق ہے اور پلِ صراطِ حق ہے۔ **عقیدہ:** ۸۳- جنت اور دوزخ، جو آج موجود ہیں، قیامت سے پہلے حق ہیں اور فنا نہ ہوں گی یعنی جنتیوں اور دوزخیوں کے داخل ہونے کے بعد، بخلافِ جبریہ کے۔ **عقیدہ:** ۸۴- عذاب اور ثوابِ خداے تعالیٰ کا فنا نہ ہوگا ہمیشہ، بخلافِ جبریہ کے۔ **عقیدہ:** ۸۵- خداے تعالیٰ ہدایت کرتا ہے یعنی سیدھا سستہ بتلاتا ہے ایمان اور طاعت کی طرف اپنے فضل سے جس کسی کو وہ چاہتا ہے۔ اور گمراہ کرتا ہے کفر و گناہ کی طرف اپنے عدل سے جو متفقناے حکمت ہے جس کسی کو وہ چاہتا ہے۔

عقیدہ: ۸۶ اضلال اللہ تعالیٰ عبارت از خذلان است و تفصیل خذلان این است کہ توفیق نیابد بندہ آن چیز را کہ راضی است حق تعالیٰ ازان چیز و آن خذلان از عدل ش ای عدل بالحکمة م است و همچنین عقوبت مخدول بر معصیت از عدل ش ای عدل بالاستحقاق م. **عقیدہ:** ۸۷ نیستیم قائل اینکہ شیطان سلب میکند ایمانرا از بندہ مؤمن از روی قہر و جبر لیکن میگوئیم بندہ میگذارد ایمانرا باختیار خود باغواۃ شیطان یا بھوای نفس. پس ہر گاہ ترک میکند بندہ ایمانرا پس سلب میکند ایمانرا ازان بندہ شیطان **عقیدہ:** ۸۸ سؤال منکر و نکیر «من ربّک وما دینک و من نبیّک» ترجمہ: کیست ربّ تو و چیست دین تو و کیست پیغمبر تو. در قبر یا در مستقر ش ای جای قرار یعنی ہر جا کہ باشد چنان کہ غریق و حریق و خوردہ گریگ و غیرہ م حق است. **عقیدہ:** ۸۹ اعادہ روح بسوی جسد بندہ در قبر حق است. **عقیدہ:** ۹۰ ضغطہ ش ہندی و با نار ضغطہ قبر برای مؤمن مانند معانقہ مادر مشفقہ ہست از شرح فقہ اکبر ملا علی م قبر جمیع مؤمنان را حق است. **عقیدہ:** ۹۱ عذاب قبر حق است جمیع کافرانرا و بعضی عصات مؤمنین را و همچنین تنعیم بعض مؤمنین حق است. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۸۶- گراہ کرنا خداے تعالیٰ کا عبارت ہے خذلان سے. اور تفصیل خذلان کی یہ ہے کہ بندہ توفیق نہیں پاتا ہے اس چیز کی جس سے حق تعالیٰ راضی ہے. اور یہ خذلان حکمت کی بناء پر خدا کے عدل سے ہے اور اسی طرح مخدول کا عذاب کیا جانا گناہ پر عدل سے ہے جس کا وہ مستحق تھا. عقیدہ: ۸۷- ہم اس بات کے قائل نہیں ہیں کہ شیطان ایمان کو بندہ مومن سے سلب کر دیتا ہے قہر اور جبر کر کے. لیکن ہم کہتے ہیں کہ بندہ ایمان کو اپنے اختیار سے چھوڑ دیتا ہے شیطان کے بہکانے سے یا ہوائے نفس سے. پس جب بندہ ایمان کو ترک کر دیتا ہے تو شیطان ایمان کو اس بندہ سے سلب کر لیتا ہے. ترجمہ. عقیدہ: ۸۸- سؤال منکر و نکیر «من ربّک وما دینک و من نبیّک» حق ہے یعنی کون ہے تیرا ربّ؟ اور کیا ہے تیرا دین؟ اور کون ہے تیرا نبی؟ قبر میں یا مستقر میں یعنی ظہر نے کی جگہ جہاں کہیں ہو، جیسا دریا میں ڈوبا ہو اور آگ میں جلا ہوا اور بھیڑیے کا کھایا ہو وغیرہ. عقیدہ: ۸۹- روح کا قبر میں بندہ کے جسد کی طرف عود کرنا حق ہے. عقیدہ: ۹۰- ضغطہ قبر یعنی دبانا قبر کا سب مومنین کے لیے حق ہے. مومنین کے لیے ضغطہ قبر شفیق ماں کے گلے لگالینے کی مانند ہے. شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں اسی طرح ہے. عقیدہ: ۹۱- قبر کا عذاب سب کافروں کے لیے حق ہے اور بعض گنہگار مومنین کے لیے اور اسی طرح بعض مومنین کو نعمت دینا حق ہے.

عقیدہ: ۹۲ تعبیر تمام اسماء کہ ذکر کردہ اند آن را علماء بزبان فارسی از صفات حق تعالی عزت اسماء و تعالت صفاته جائز است مگر تعبیر «ید» بفارسی جائز نیست. **عقیدہ: ۹۳** جائز است کہ بگوید بروی خدا بلا تشبیه و بلا کیف. **عقیدہ: ۹۴** نیست قرب اللہ تعالیٰ از ارباب طاعت و بعد اللہ تعالیٰ را از اصحاب معصیت. از طریق طول و قصر و مسافت و نہ بر معنی کرامت و ہوان (و بی عزتی خواری بالفتح) ولیکن مطیع قریب است از حق تعالیٰ بلا کیف و عاصی بعید است از حق تعالیٰ بلا کیف ای بوصف تزیہ ش قرار داد امام علیہ الرحمۃ قرب و بعد حق تعالیٰ را از بندہ و قرب و بعد بندہ را از حق تعالیٰ از باب متشابهات بلا تأویل از شرح فقہ اکبر ملا علی م. **عقیدہ: ۹۵** قرب و بعد و اقبال ش ضد اعراض م اللہ تعالیٰ را بمناجی و همچنین مجاورت بندہ در جنت و وقوف بندہ در قیامت میان یدان حق تعالیٰ بلا کیف است. **عقیدہ: ۹۶** قرآن مجید کہ نازل شدہ است نجما نجما بر رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ و سلم و مکتوب است در مصاحف مابین دفتین کلام اللہ تعالیٰ است علی ما ہو المشہور. [۱]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۹۲- تمام نام باری تعالیٰ کی صفات کے عزت اسماء و تعالت صفاته. یعنی غالب اور بزرگ ہیں نام اس کے اور بڑے ہیں صفات اس کی. علماء نے جن کی تعبیر فارسی میں بیان کی ہے وہ تعبیر اسماء کی جائز ہے مگر یہ کہ تعبیر ید کی فارسی میں دست کے ساتھ جائز نہیں ہے. عقیدہ: ۹۳- جائز ہے کہ کہے بروے خدا بلا تشبیه و بلا کیف یعنی خدا کی رو کے سامنے جو بغیر تشبیه اور بدون کیف کے ہے. عقیدہ: ۹۴- خدائے تعالیٰ کی نزدیکی فرمان برداروں سے اور دوری گنہگاروں سے نہیں ہے. لمبائی اور کوتاہی اور مسافت کی راہ سے نہیں ہے اور نہ معنی کرامت یعنی بزرگی اور نہ ہوان یعنی خواری اور بے عزتی کی بناء پر. ولیکن مطیع قریب ہے حق تعالیٰ سے بلا کیف اور عاصی بعید ہے حق تعالیٰ سے بلا کیف یعنی وصف تزیہ کے ساتھ وہ وصف جس میں اس کی پاکی ہوتی ہو. امام علیہ الرحمۃ نے حق تعالیٰ کے قرب اور بعد کو جو بندہ سے ہے اور بندہ کے قرب اور بعد کو جو حق تعالیٰ سے ہے بدون تاہیل باب متشابهات سے اس کو قرار دیا ہے. یہ ہے خلاصہ شرح فقہ اکبر ملا علی قاری کا. عقیدہ: ۹۵- نزدیکی اور دوری اور سامنے آنا اور متوجہ ہونا خدائے تعالیٰ کا مناجات کرنے والے سے اور اسی طرح مجاورت یعنی پڑوس ہونا بندہ کا خدا سے جنت میں اور بندہ کا قیمت میں خدائے تعالیٰ کے سامنے کھڑا ہونا یہ سب بلا کیف ہے. عقیدہ: ۹۶- قرآن مجید رسول خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ و سلم پر جو تھوڑا تھوڑا کر کے نازل ہوا ہے اور کتابوں میں و قسین کے درمیان لکھا ہوا ہے خدائے تعالیٰ کا کلام ہے علی ما ہو المشہور یعنی اسی بناء پر کہ وہ مشہور ہے.

عقیدہ: ۹۷ آیات قرآن مجید کہ بتمام ہا در معنی کلام است یعنی در مقام مقصود است برابر است کہ در آن ذکر رحمتِ اللہ تعالیٰ و مدح اولیاء اللہ تعالیٰ باشد یا ذکر غضب اللہ تعالیٰ یا ذم اعداء اللہ تعالیٰ باشد مستوی اند در فضیلتِ لفظی یا عظمتِ معنوی ولیکن بعض آیات را فضیلتِ ذکر و مذکور است مانند آیتہ الکرسی زیرا کہ مذکور در آیتہ الکرسی جلالت و عظمتہ اللہ جلّ جلالہ و صفۃ اللہ تعالیٰ است کہ خاص بذات حق تعالیٰ است۔ پس مجتمع شد در آیتہ الکرسی دو فضیلت یکی فضیلتِ ذکر دوم فضیلتِ مذکور و بعضی آیات را فضیلتِ ذکر است فقط نہ فضیلتِ مذکور چنانچہ سورۃ تبتّ یدا و مانند این از احوال فجّار۔

عقیدہ: ۹۸ اسماء اللہ تعالیٰ چنانچہ اللہ واحد و صفات حق تعالیٰ چنانچہ (لہ الملك وله الحمد) بتمامہ مستوی اند در فضیلتہ و عظمتہ ش مطلقاً یعنی بقطع نظر از وجوہ فضیلتہ بعض بر بعض م و نیست تفاوت در اطلاقِ آئمہا بر ذات و صفاتِ حق تعالیٰ و این منافی عظمتہ بعضی اسماء و صفات بر بعضی اسماء و صفات نیست ش عظمتہ جزئیةً یعنی مع لحاظ وجہ فضیلتہ و عظمتہ بعض بر بعض م۔^[۱]

(۱) ترجمہ۔ عقیدہ: ۹۷- قرآن مجید کی آیتیں، جو سب کی سب معنی کلام میں ہیں، یعنی مقام مقصود میں ہی، یعنی اس مرتبہ میں ہیں جو ہماری مراد ہے، خواہ ان میں خدائے تعالیٰ کی رحمت کا ذکر ہو، خواہ اولیاء اللہ کی مدح ہو، یا خدائے تعالیٰ کے غضب یا خدائے تعالیٰ کے دشمنوں کی برائی کا ذکر ہو، فضیلتِ لفظی اور عظمتِ معنوی میں یکساں ہیں۔ لیکن بعض آیتوں کو ذکر و مذکور دونوں طرح کی فضیلت ہے، جیسے آیتہ الکرسی، اس لیے کہ آیتہ الکرسی میں خدائے جلّ جلالہ کی جلالت و عظمت اور اس کی اس صفت کا مذکور ہے جو حق تعالیٰ کی ذات کے ساتھ خاص ہے۔ پس آیتہ الکرسی میں دو فضیلتیں جمع ہو گئیں۔ ایک فضیلتِ ذکر کی، دوسری فضیلتِ مذکور کی۔ اور بعض آیتوں کو فقط فضیلتِ ذکر حاصل ہے، نہ فضیلتِ مذکور جیسا کہ سورہ تبتّ یدا اور اسی جیسی اور آیتیں بدکاروں کے احوال کی نسبت۔ عقیدہ: ۹۸- خدائے تعالیٰ کے نام جیسے ”اللہ“ اور ”احد“ اور خدائے تعالیٰ کی صفتیں جیسے ”لہ الملك اور لہ الخند“ یعنی اسی کے لیے ملک ہے اور اسی کے لیے حمد ہے، یہ مطلق فضیلت اور عظمت میں برابر ہیں۔ یعنی ان وجوہ سے قطع نظر کر کے جس وجہ سے بعض کی بعض پر فضیلت ہے اور ذات و صفات حق تعالیٰ پر ان کے بولے جانے میں تفاوت نہیں ہے اور یہ مساوات منافی نہیں ہے بعض اسماء و صفات پر جزئی عظمت کی طریق پر ہے یعنی مع لحاظ وجہ فضیلت و عظمت، بعض کے بعض پر۔

عقیدہ: ۹۹ والدین رسول اللہ تعالیٰ صلی اللہ علیہ وسلم مردند بر کفر ش
درین مسئلہ اختلافِ علماء است نہ منجانبِ صحتِ ایمان والدیہ المکرمین صلی اللہ
علیہ وسلم مر حجّ بدلائل و زیادۃ فریق است م رسول علیہ السلام انتقال ازین عالم
بر ایمان کردند. ابوطالب عمّ حضرت رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مرد
کافر. حضرت قاسم و حضرت طاہر و حضرت ابراہیم بودند فرزند رسول خدای
تعالیٰ صلی اللہ علیہ وسلم. **عقیدہ: ۱۰۰** حضرت بیوی فاطمہ و بیوی زینب و بیوی
رقیہ و بیوی امّ کلثوم بناتِ رسول خدای تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بودند.
عقیدہ: ۱۰۱ ہر وقتی کہ مشکل شود بر انسان اہل ایمان شیء از دقائق علم توحید
پس واجب است بر آن انسان اینکہ اعتقاد کند چیزی را کہ صواب است نزد حق
تعالیٰ بطریق اجمال ش یعنی ہرچہ صواب است نزد حق تعالیٰ همان مقبول و مختار
من است و تفصیل نکند م مادامکہ یابد عالمرا ای عارف بحقیقۃ احوالرا. پس سؤال
کند ایمان تفصیلی بروجہ کمال و تاخیر نکند. **عقیدہ: ۱۰۲** ^[۱]خبر معراج حضرت
غوث الثقلین محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بحسد در بیداری بسوی آسمان حق

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۹۹- والدین رسول خدای تعالیٰ صلی اللہ علیہ وسلم فوت ہوئے کفر پر۔ اس مسئلہ میں علماء کا اختلاف ہے۔ لیکن
حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے والدین مکہ میں کے ایمان صحیح ہونے کی جانب دلیلوں سے ترجیح پائی ہوئی ہے اور اسی طرف علماء کے فریق
کی زیادتی ہے۔ رسول علیہ السلام نے انتقال اس عالم سے ایمان پر فرمایا ہے۔ ابوطالب، چچا حضرت رسول خدای تعالیٰ کے، کافر مرے۔
حضرت قاسم اور حضرت طاہر اور حضرت ابراہیم علیہم السلام، رسول خدای تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے فرزند تھے۔ **عقیدہ:**
۱۰۰- حضرت بیوی فاطمہ، بیوی زینب، بیوی رقیہ اور بیوی امّ کلثوم سلام اللہ علیہن رسول خدای تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی بنات
یعنی صاحبزادیاں تھیں۔ **عقیدہ:** ۱۰۱- جس وقت انسان اہل ایمان پر علم توحید کی باریک باتوں میں سے کوئی شے مشکل ہو جائے تو اس
انسان پر واجب ہے کہ ایسی چیز کا اجمالی طور پر اعتقاد کرے جو حق تعالیٰ کے نزدیک درست ہے یعنی جو کچھ حق تعالیٰ کے نزدیک
درست ہے وہی میرا مقبول و مختار ہے اور تفصیل نہ کرے۔ یہاں تک کہ کسی ایسے عالم کو پائے جو حقیقتِ احوال کو پہچانتا ہو اور عارف
ہو۔ پس پورے طور پر اس سے تفصیلی ایمان پوچھ لے اور تاخیر نہ کرے۔ **عقیدہ:** ۱۰۲- خبر معراج حضرت غوث الثقلین محمد مصطفیٰ
صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم، جس کے ساتھ، حالت بیداری میں آسمان کی طرف حق ہے اور متعدد طریق سے ثابت ہے۔ پس جو کوئی اس
خبر کو رد کر دے گا اور اس کے موافق ایمان نہ لائے گا، گمراہ اور مبتدع یعنی بدعتی ہے کہ دین میں نئی بات پیدا کرتا ہے۔

است وثابت است بطریق متعدّدہ پس کسی کہ رد کند آن خبر را وایمان نیارد بمقتضای آن خبر ضال است و مبتدع. عقیدہ: ۱۰۳ خروج دجال ویا جوج ویا جوج وطلوع شمس از غرب و نزول عیسیٰ علیہ السلام از آسمان و سائر علامات روز قیامت بنا بر چیزی کہ وارد است بآن اخبار صحیحہ بلکہ آیات صریحہ حق است وثابت است. عقیدہ: ۱۰۴ اللہ تعالیٰ ہدایت می کند ہر کس را کہ می خواهد بسوی صراط مستقیم ش ختم شد عبارت فقہ اکبر از شرح ملا علی. ازین پس دعاء است از مترجم و صلاۃ از دردمند م. [۱]

اللّٰهُمَّ اهدنا صراطا مستقيما وديننا قويمًا بجرمة صاحب الصّراط آمين يا ربّ العالمين اللّٰهُمَّ صلّ وبارك وسلّم دائما ابدًا على محمد رسولك وحببيك وعلی انواره كما تحبّه وترضاه وشفّعنا به. [۲]

(۱) ترجمہ. عقیدہ: ۱۰۳- خروج، یعنی نکلنا دجال کا اور یا جوج یا جوج کا اور طلوع ہونا آفتاب کا مغرب سے اور اترا عیسیٰ علیہ السلام کا آسمان سے اور ساری علامتیں روز قیامت کی حق ہیں اور ثابت ہیں. اس بناء پر کہ اخبار صحیحہ حدیث کی بلکہ صاف آیتیں اس کی نسبت وارد ہیں. عقیدہ: ۱۰۴- اللہ تعالیٰ جس کسی کو چاہتا ہے سیدھے رستہ کی طرف ہدایت کرتا ہے. عبارت شرح فقہ اکبر ملا علی قاری کی ختم ہو گئی.

(۲) ترجمہ. اس کے بعد مترجم کی دُعا ہے اور دردمند کی دُرو ہے

دُعاے مترجم. اللّٰهُمَّ اهدنا صراطًا مستقيماً وديننا قويمًا بجرمة صاحب الصّراط آمين يا ربّ العالمين. اے خدا ہم کو سیدھا رستہ اور مضبوط دین بنا، صاحب صراط کی خُرمت سے کہ مالک ہیں راستہ کے. اے جہانوں کے پالنے والے قبول فرما.

درو دردمند. اللّٰهُمَّ صلّ وبارك وسلّم دائما ابدًا على محمد رسولك وحببيك وعلی انواره كما تحبّه وترضاه وشفّعنا به. خدایا رحمت اور برکت اور سلامتی ہمیشہ سے ہمیشہ تک بھیج محمد صلی اللہ علیہ وسلم تیرے رسول اور تیرے حبیب پر اور ان کے انوار پر جیسا تجھے وہ محبوب ہے اور تو اس سے خوشنود ہے اور اس کو ہمارا سفارشی کر اور ہم پر رحم کر اس کے وسیلہ سے.

آيتان من سورة التوبة من التفسير المظهري

للحبر العلامة والبحر الفهامة حامل الشريعة والطريقة بيهقي الوقت

علم الهدى القاضي محمد ثناء الله العثماني الحنفي المظهري

المجددي النقشبندي الفاني فتي المتوفى سنة ١٢٢٥ هـ.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وعلى آله وصحبه أجمعين. عن سعيد بن المسيب عن ابيه قال لما حضرت ابا طالبا الوفاة جاءه رسول الله صلى الله عليه وسلم فوجد عنده ابا جهل وعبد الله بن ابي امية بن المغيرة فقال (اي عم قل لا اله الا الله كلمة احاج لك بها عند الله) فقال ابو جهل وعبد الله بن ابي امية أترغب عن ملة عبد المطلب فلم يزل رسول الله صلى الله عليه وسلم يعرضها عليه ويعيد انه بتلك المقالة حتى قال ابو طالب آخر ما كلمهم على ملة عبد المطلب وزاد في رواية وابي ان يقول لا اله الا الله فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم (والله لأستغفرون لك ما لم انه عنك) فتزلت (مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَى مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ * التوبة: ١١٣) بان ماتوا على الكفر فيه دليل على جواز الاستغفار لأحيائهم فإنه طلب لتوفيقهم للإيمان وروى مسلم عن ابي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعمه (قل لا اله الا الله اشهد لك يوم القيامة) قال لولا ان يعير قريش يقولون إنما حملة على ذلك الجزع لأقررت بها عينك فانزل الله تعالى (إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ * القصص: ٥٦) وروى البخاري عن ابي سعيد الخدري انه سمع النبي صلى الله عليه وسلم وذكر عنده عمه فقال (لعله ينفعه شفاعتي يوم القيامة فيجعل في ضحضاح^[١] من نار يبلغ كعبيه يغلي منه دماغه) هذا الحديث المذكور يدل على ان الآية نزلت بمكة في

(١) الضحضاح ما رق من الماء على وجه الأرض ما يبلغ الكعبين فاستعاره للنار

ابي طالب واخرج الترمذي وحسنه والحاكم عن علي قال سمعت رجلا يستغفر لأبويه وهما مشركان فقلت له أتستغفر لأبويك وهما مشركان فقال استغفر ابراهيم لأبيه وهو مشرك فذكرت ذلك لرسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فتزلت هذه الآية ولعل هذه القصة قارنت قصة موت ابي طالب فتزلت الآية فيه وما يدل على ان الآية نزلت في آمنة أم النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وعبد الله ابيه فلا يصلح منها شيء وليس شيء منها ما يصلح ان يعارض ما ذكرنا في القوة فيجب ردها منها ما رواه الحاكم والبيهقي في الدلائل من طريق ايوب بن هانئ عن مسروق عن ابن مسعود قال خرج رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يوما الى المقابر وخرجنا معه فامرنا فجلسنا ثم تخطى القبور حتى انتهى الى قبر منها فناجاه طويلا ثم ارتفع باكيا فبكينا لبكائه ثم اقبل علينا فتلقاه عمر فقال يا رسول الله ما الذي ابكاك فقد ابكاناها وافزعنا فجاء فجلس الينا فقال (افزعكم بكائي) قلنا نعم قال (إنَّ القبر الذي رأيتموني أناحي فيه قبر آمنة بنت وهب وإني استأذنت ربي في زيارتها فأذن لي فاستأذنته في الإستغفار لها فلم يأذن لي ونزل علي ما كان للبيّ والذين آمنوا معه ان يستغفروا للمشركين) الآيتين (فأخذني ما يأخذ الولد للوالدة من الرقة فذلك الذي ابكاني) قال الحاكم هذا حديث صحيح وتعقبه الذهبي في شرح المستدرک وقال ايوب بن هانئ ضعفه ابن معين ومنها ما اخرج الطبراني وابن مردويه من حديث ابن عباس قال لما اقبل رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ من غزوة تبوك واعتمر هبط من ثنية عسفان فتزل على قبر امه فذكر نحو حديث ابن مسعود وفيه ذكر نزول الآية قال السيوطي اسناده ضعيف لا تعويل عليه وقال البغوي قال ابوهريرة وبريدة لما قدم النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مكة أتى قبر امه آمنة فوقف عليه حتى حميت الشمس رجاء ان يؤذن له فيستغفر لها فتزلت (ما كان للنبي) الآية هذه وكذا اخرج ابن سعد وابن شاهين من حديث بريدة بلفظ لما فتح رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مكة أتى قبر امه فجلس فذكر نحوه وفي لفظ عند ابن جرير عن بريدة كما ذكر البغوي قال ابن سعد في الطبقات بعد تخريجه هذا غلط وليس قبرها بمكة وقبرها بالأبواء واخرج احمد وابن مردويه

واللفظ له من حديث بريدة قال كنت مع النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اذ وقفت على عسفان فابصر قبر امه فتوضأ وصلّى وبكى ثم قال (إني استأذنت ربي ان أشفعه لها فنهيت) فانزل الله تعالى (ما كان للنبيّ) الآية هذه قال السيوطي طرق الحديث كلها معلولة وقال الحافظ ابن حجر في شرح البخاري من حكم بصحة حديث ابن مسعود ليس لكونه صحيحا لذاته بل لوروده من هذه الطرق وقد تأملت فوجدتها كلها معلولة وفي الحديث علة اخرى انها مخالف لما في الصحيحين ان هذه الآية نزلت بمكة عقب موت ابي طالب وكذا ما ذكر البغوي قول قتادة انه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال (لأستغفرون لأبي كما استغفر ابراهيم لأبيه) فانزل الله (ما كان للنبيّ) الآية هذه مرسل ليس بصحيح بل ضعيف ومخالف لما في الصحيحين كما ذكرنا فلا يجوز القول بكون ابوي النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مشركين مسندي بهذه الآية وقد صنف الشيخ الأجل جلال الدين السيوطي رضي الله عنه رسائل في اثبات ايمان ابوي رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وجميع آبائه وامهاته الى آدم عليه السلام وخلصت منها رسالة سميتها بتقديس آباء النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فمن شاء فليرجع اليه وهذا المقام لا يسع زيادة التطويل في الكلام فإن قيل ما ورد من حديث الصحيحين في قصة موت ابي طالب قال ابو جهل أترغب عن ملة عبد المطلب وقول ابي طالب أنا على صلة عبد المطلب يدل على كون عبد المطلب مشركا قلنا لا نسلم ذلك بل كان مؤمنا موحدا وقد ذكر ابن سعد في الطبقات بأسانيده ان عبد المطلب قال لأم أيمن وكانت تحضن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يا بركة لا تغفلي عن ابني فإنني وجدته مع غلمان قريبا من السدرة وان اهل الكتاب يقولون إن ابني هذا نبي هذه الأمة لكن لما كان هو في زمن الجاهلية جاهلا بالشرائع وبما جاء به النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وإن كان التوحيد كافيا له في زمن الفترة زعم ابو جهل وابوطالب أن محمدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جاء بشيء منكر وحكما بكون ملة عبد المطلب مخالفا لما جاء به النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قوله تعالى (وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ * التوبة:

(١١٤) يعني آزر وكان عمًّا لإبراهيم عليه السّلام وكان إبراهيم ابن تارخ وقد ذكرنا الكلام فيه في سورة الأنعام وقد صح عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ (بعثت من خير قرون بني آدم قرنا فقرنا حتى بعثت من القرن الذي كنت فيه) رواه البخاري فلا يمكن ان يكون كافر في سلسلة آباءه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

مفتي حلب محمد بن يوسف الاسييري نيز در كتاب (ذخر العابدين وإرغام المعاندين في نجات الوالدين المكرمين لسيد المرسلين صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) مؤمن بودن ابوين محترمين پيغمبر ثقلين را صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بنصوص متعدده إثبات کرده است.

نبذة من كتاب المستند المعتمد بناء نجات الآبد

من رشحات قلم امام اهل السنّة ومجدّد المائة الحاضرة اعليحضرة مولينا
أحمد رضاخان القادري البركاتي الحنفي البريلوي قدس الله سره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لم يثبت هذا عن سيدنا الإمام الأعظم رضي الله تعالى عنه. قال العلامة السيد الطحطاوي رحمه الله تعالى في حاشيته على الدر المختار من باب نكاح الكافر ما نصه فيه إساءة أدب والذي ينبغي اعتقاده حفظهما من الكفر وذكر الكلام إلى أن قال وما في الفقه الأكبر من أن والديه صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ماتا على الكفر فمدسوس على الإمام ويدل عليه أن النسخ المعتمدة منه ليس فيها شيء من ذلك قال ابن حجر المكي في فتاواه والموجود فيها ذلك لأبي حنيفة محمد بن يوسف البخاري لا لأبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي وعلى التسليم أن الإمام قال ذلك فمعناه أهما ماتا في زمن الكفر وهذا لا يقتضي اتصافهما به (إلى آخر ما أفاد وأجاد) أقول ولهذا العبارة قرينة أخرى توجد مثلها في بعض النسخ دون الأخرى وهي قوله ورسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مات على الإيمان والعلامة القاري نفسه قد ارتاب في صحة نسبتها إلى الكتاب حيث قال لعل مرام الإمام على تقدير صحة ورود هذا الكلام الخ. فالقطع بصحة هذه مع اشتراكهما في خلو النسخ المعتمدة

عنهما مما يفضي إلى التعجب ثم. أقول معلوم قطعاً أن الترجيح في المسألة لو فرض إلى هؤلاء لم تكن قصاراه إلا ظن لم يبلغ من غالب الرأي مبلغاً يتضاءل دونه الخلاف فضلاً عن أن يكون هناك قاطع ومن سبر سير هذا الإمام الأجل رضي الله تعالى عنه أيقن أنه كان أعقل من المهجوم على مثل هذا من دون قاطع وهو الذي لم يسمع قط يقع في آحاد الناس فكيف بأبوي رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم فكيف بهذا الاعتناء الشديد به الباعث على إدراجه في كتاب أصول الدين فهو إن سلم ثبوته رواية كان هذا انقطاعاً باطناً مثبتاً لثراة إمامنا عن لوته ثم الموافقة إنما هي في قول ذلك الكاتب السيئ الأدب ولا حجة فيه أما قول أمير المؤمنين عمر بن عبد العزيز فليس فيه ما يوافق بل قال العلامة الخفاجي في النسيم هذا تأديب له وتعزيز حتى يترجر أمثاله عن أمثال هذه المقالة وفي ذلك إشارة إلى إسلام أبويه صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم قال ابن حجر وهذا هو الحق بل في حديث صححه غير واحد من الحفاظ ولم يلتفتوا لمن طعن فيه أن الله تعالى أحياهما له فأما به خصوصية لهما وكرامة له صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم الخ. أقول وهذا ليجدا فضيلة الإيمان به صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم ويصيرا من هذه الأمة خير الأمم أما نفس الإيمان فكان حاصلهما قال القاري في منح الروض تحت العبارة المذكورة المنسوبة إلى الإمام هذا رد على من قال أنهما ماتا على الإيمان أو ماتا على الكفر ثم أحياهما الله تعالى فماتا في مقام الإيقان انتهى. أقول هذا عجب من العجائب فيا سبحان الله من أين الدلالة فيه على إنكار الإحياء وبأي لفظ دل عليه وبأي حاجب أومي إليه ولكن الإيلاء بشيء يأتي بالعجائب قال وقد أفردت لهذه المسألة رسالة مستقلة ودفعت ما ذكره السيوطي في رسائله الثلاثة في تقوية هذه المقالة بالأدلة الجامعة المجتمعة من الكتاب والسنة والقياس وإجماع الأمة انتهى وذكر نحوه ههنا في شرح الشفاء قد حذفه المصنف العلام قدس سره لأنه لم يعجبه أمره. أقول للإمام الجليل الجلال السيوطي رحمه الله تعالى ست رسائل في هذه المسألة والمسألة ليست من الفقه إذ لا تتعلق

بأفعال المكلفين من حيث أنها تحل وتحرم وتصح وتفسد ولا مدخل فيها للقياس أصلا وأما الإجماع فأين الإجماع وقد كثر النزاع وشاع وذاع وملاً البقاع وإنما الحق ما أفاد الإمام السيوطي أن المسألة خلافية وإن كلا الفريقين أئمة أجلاء وأما الكتاب فلا نص فيه على شيء في الباب وإن تعلق ببعض ما يذكر في أسباب النزول كانا رجوعا إلى الحديث ولا شك أنه هو المأخذ وحده لأمثال المسألة والسيوطي أعلى كعبا أوسع باعا وأعظم ذراعا منكم ومن أضعاف أمثالكم في المعرفة بالحديث وطرقه وعلله ورجاله وأحواله فكان الأسلم لكم القبول وإلا فالتسليم وإلا فالسكوت وأما قولكم بالأدلة الجامعة المجتمعة الخ. فما أحسن هذه الباء أن فرضت متعلقة بذكر لا بدفعت فإن الإمام الجليل رحمه الله تعالى قد أثبت المسألة بدلائل قاهرة لو وضعت على الجبال الراسيات لاندكت وللعبد الضعيف رسالة في الباب سماها شمول الإسلام لأصول الرسول الكرام زاد فيها على ما ذكره بما منحني المولى سبحانه وتعالى ولقد وددت أن أظفر برسالتكم فإني لأرجو أن يفتح ربي في الجواب عنها بما يكفي ويشفي وبالجملة فقد ظهرت لنا بحمد الله تعالى على إسلام الأيوين الكريمين رضي الله تعالى عنهما دلائل ساطعة لم تبق لأحد مقالا ولا للريب والشك مجالا والخلاف لم يخف عنا ولكن إذا جاء نهر الله بطل نهر معقل والله الحمد.

إمام حجة الإسلام زين الدين ابو حامد محمد الغزالي در كتاب كيميای سعادت

میگوید: در اباحت سماع و بیان آنچه از وی حلالست و آنچه حرام

بدانکه ایزد تعالی را سریست در دل آدمی، که آن در وی همچنان پوشیده است که آتش در آهن، و چنانکه بزخم سنگ بر آهن آن سر آتش آشکارا گردد و بصحرا افتد، همچنین سماع آواز خوش و موزون آن گوهر آدمی را بجنابند و در وی چیزی پدید آرد بی آنکه آدمی را در آن اختیاری باشد، و سبب آن مناسبتی است که گوهر دل آدمی را با عالم علوی که عالم ارواح گویند هست. و عالم

علوی عالم حسن و جمال است، واصل حسن و جمال تناسب است، و هر چه متناسب است نمودگاریست از جمال آن عالم، چه هر جمال و حسن و تناسب که درین عالم مسحوس است، همه ثمرهٔ جمال و حسن آن عالم است: پس آواز خوش موزون متناسب هم شبهتی دارد از عجایب آن عالم، بدان سبب آگاهی در دل پیدا آید و حرکت و شوقی پدید آید، که باشد که آدمی خود نداند که آن چیست، و این در دلی بود که ساده بود، و از عشقی و شوقی که بدان راه برد خالی باشد، اما چون خالی نباشد و بچیزی مشغول بود، آن در حرکت آید و چون آتشی که دم در وی دهند افروخته تر گردد، و هر کرا دوستی خدای تعالی بر دل غالب باشد سماع ویرا مهم بود، که آن آتش تیزتر گردد، و هر کرا در دل دوستی باطل بود، سماع زهر قاتل وی بود و بر وی حرام بود.

و علما را خلافت در سماع که حلال است یا حرام، و هر که حرام کرده است از اهل ظاهر بوده است، که ویرا خود صورت نبسته است که دوستی حق تعالی بحقیقت در دلی فرود آید، چه وی چنین گوید که: آدمی جنس خود را دوست تواند داشت، اما آنرا که نه جنس وی بود و نه هیچ مانند وی بود ویرا دوست چون تواند داشت؟ پس نزدیک وی در دل جز عشق مخلوق صورت نبندد، و اگر عشق خالق صورت بندد بنا بر خیال تشبیهی باطل باشد، بدین سبب گوید که سماع یا بازی بود یا از عشق مخلوقی بود، و این هردو در دین مذموم است، و چون ویرا پرسند که: معنی دوستی خدای تعالی که بر خلق واجبست چیست؟ گوید: فرمان برداری و طاعت داشتن؛ و این خطایی بزرگست که این قوم را افتاده است، و ما در کتاب محبت از رکن منجیات این پیدا کنیم؛

اما اینجا می گوئیم که حکم سماع از دل باید گرفت. که سماع هیچ چیز در دل نیارد که نباشد، بل آنرا که در دل باشد بجنانند. هر کرا در دل چیز است که آن در شرع محبوبست و قوت آن مطلوبست، چون سماع آنرا زیادت کند ویرا

ثواب باشد، و هر کرا در دل باطلی است که در شریعت آن مذموم است، ویرا در سماع عقاب بود، و هر کرا دل از هردو خالی است، لیکن بر سبیل بازی شنود و بحکم طبع بدان لذت یابد، سماع ویرا مباح است. پس سماع بر سه قسم است:

قسم اول آنکه بغفلت شنود و بر طریق بازی، این کار اهل غفلت بود، و دنیا همه لهو و بازی است، و این نیز از آن بود، و روا نباشد که سماع حرام باشد بدان سبب که خوش است، که خوشیها حرام نیست؛ و آنچه از خوشیها حرام است نه از آن حرام است که خوش است، بلکه از آن حرام است که در وی ضرری است و فسادی، چه آواز مرغان خوش است و حرام نیست، بلک سبزه و آب روان و نظاره در شکوفه و گل خوش است و حرام نیست، پس آواز خوش در حق گوش، همچون سبزه و آب روان است در حق چشم، و همچون بوی مشک در حق بینی، و همچون طعام خوش در حق ذوق، و همچون حکمتها نیکو در حق عقل؛ و هر یکی از این حواس را نوعی لذتست، چرا باید که حرام باشد؟ و دلیل بر آنکه طبیعت و بازی و نظاره در آن حرام نیست آنست که عائشه - رضي الله عنها - روایت می کند که: روز عید در مسجد زنگیان بازی میکردند، رسول - علیه السلام - مرا گفت - خواهی که بینی؟ گفتم - خواهم، بر در بایستاد و دست پیش بداشت تا زنخدان بر دست وی نهادم، و چندان نظاره کردم که چند بار بگفت که - بس نباشد؟ گفتم - بی! و این در صحاح است، و ازین خبر پنج رخصت معلوم شد. یکی آنکه بازی و لهو و نظاره در وی - چون گاه گاه باشد - حرام نیست و در بازی زنگیان رقص و سرود بود؛ دوم آنکه در مسجد میکردند؛ سوم آنکه در خبرست که - رسول - علیه السلام - در آنوقت که عائشه را آنجا برد گفت - «ببازی مشغول شوید» و این فرمان باشد، پس بر آنچه حرام باشد چون فرماید؟ **چهارم** آنکه ابتدا کرد و عائشه را - رضي الله عنها - گفت - خواهی که بینی؟ و این تقاضا باشد - نه چنان باشد که اگر وی نظاره کردی و وی

خاموش بودی، روا بودی که کسی گفتی که نخواست که ویرا بر نجانند که آن از بدخوی باشد! پنجم آنکه خود با عائشه بایستاد ساعتی دراز، با آنکه نظاره بازی کار وی نباشد: وبدین معلوم شود که برای موافقت زنان و کودکان - تا دل ایشان خوش شود - چنین کارها کردن از خلق نیکو بود، واین فاضلتر بود از خویشان فراهم گرفتن وپارسایی وقرایی کردن.

وهم در صحاح است که عائشه روایت میکند که -من کودک بودم، لعبت^[۱] بیاراستمی -چنین که عادت دخترانست- چند کودک دیگر بتزیدیک من آمدندی، چون رسول -علیه السلام- در آمدی کودکان باز پس گریختندی، رسول -علیه السلام- ایشانرا بتزیدیک من فرستادی؛ یک روز کودکی را گفت که -چیست این لعبتها؟ گفت -این دخترکان من اند، گفت -این چیست بر این اسب؟ گفت -پروبال است - رسول گفت -علیه السلام- اسب را بال از کجا بود؟ گفت - نشنیده که سلیمان را اسب بود با پروبال؟ رسول - علیه السلام تبسم کرد تا همه دندانهای وی پیدا شد. واین از بھر آن روایت می کنم تا معلوم شود که قرایی کردن وروی ترش داشتن وخواستن از چنین کارها فراهم گرفتن از دین نیست، خاصه با کودک و با کسی که کاری کند که اهل آن باشد واز وی زشت نبود، واین خبر دلیل آن نیست که صورت کردن روا بود، که لعبت کودکان از چوب وخرقه بود که صورت تمام ندارد، که در خبرست که بال اسب از خرقة بود.

وهم عائشه روایت میکند که: دو کنیزک من دف میزدند و سرود میگفتند، رسول - علیه السلام - در خانه آمد و بخت و روی از دیگر جانب کرد، ابو بکر در آمد وایشانرا زجر کرد وگفت - خانه رسول و مزممار^[۲] شیطان؟ رسول گفت - یا ابابکر دست ازیشان بدار که روز عیدست، پس دف زدن و سرود گفتن

(۱) اسباب بازی - عروسک

(۲) آواز - سرود

ازین خبر معلوم شد که مباح است، و شك نیست که بگوش رسول میرسیده است آن، و منع وی مر ابابکر را از انکار آن دلیلی صریح است بر آن که مباح است.

قسم دوم آنکه در دل صفتی مذموم بود، چنانکه کسی را در دل دوستی زنی بود یا کودکی بود، سماع کند در حضور وی تا لذت زیادت شود، یا در غیبت وی برامید وصال تا شوق زیادت شود، یا سرودی شنود که در وی حدیث زلف و خال و جمال باشد و در اندیشه خویش بر وی فرو آورد: این حرام است، و بیشتر جوانان ازین جمله باشند، برای آنکه این آتش عشق باطل را گرم تر کند، و آن آتش را فرو کشتن واجب است بر فروختن آن چون روا باشد؟ اما اگر این عشق وی با زن خویش بود یا کنیزك خویش بود، از جمله تمتع دنیا بود و مباح بود، تا آنگاه که طلاق دهد یا بفروشد، آنگاه حرام شود.

قسم سیم آنکه در دل صفتی محمود باشد که سماع آنرا قوت دهد، و این از چهار نوع بود.

نوع اول سرود و اشعار حاجیان بود در صفت کعبه و بادیه، که آتش شوق خانه خدایرا در دل بجنباند، و ازین سماع مزد بود کسیرا که روا بود که بحج شود، اما کسیرا که مادر و پدر دستوری ندهد، یا سبی دیگر که ویرا حج نشاید، روا نبود که این سماع کند و این آرزو در دل خویش قوی گرداند، مگر که داند که اگر چه شوق غالب و قوی خواهد شد، وی قادر بود بر آنکه نرود؛ و بدین نزدیک بود سرود غازیان و سماع ایشان که خلق را بغزا و جنگ کردن با دشمنان خدای تعالی و جان بر کف نهادن بر دوستی وی آرزومند کند، و اینرا نیز مزد باشد، و همچنین اشعاری که عادتست که در مصاف بگویند تا مرد دلیر شود و جنگ کند و دلاوری را زیادت کند در وی، مزد بود چون جنگ با کافران بود، اما اگر با اهل حق بود این حرام بود؛ **نوع دوم** سرود نوحه گر بود که بگریستن آرد و اندوه زیادت کند، و اندرین نیز مزد بود، چون نوحه گری بر تقصیر خود کند در مسلمانی، و بر

گناهان که بر وی رفته بود و بر آنچه ویرا فوت شده است از درجات بزرگ از خشنودی حق تعالی، چنانکه نوحه^۱ داود بود - علیه السّلام - که وی چندان نوحه کردی که جنازها از پیش وی بر گرفتندی و وی در آن الحان بودی و آوازی خوش بودی، اگر اندوهی حرام باشد در دل، نوحه حرام باشد: چنانکه ویرا کسی مرده باشد، که خدای تعالی میگوید: «(لِكَيْلًا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ * الحدید: ۲۳) - بر گذشته اندوه بخورید»، چون کسی قضاء خدای تعالی را کاره باشد و بدان اندوهگین بود تا آن اندوه زیادت شود، این حرام بود؛ و بسبب اینست که مزد نوحه گر حرام است، و وی عاصی بود و هر که آن بشنود عاصی بود.

نوع سوم آنکه در دل شادی باشد، و خواهد که آن زیادت کند بسماع، و این نیز مباح بود چون شادی بچیزی باشد که روا باشد که بر آن شاد شود، چنانکه در عروسی و ولیمه و عقیقه و وقت آمدن فرزند و وقت ختنه کردن و باز رسیدن از سفر، چنانکه رسول - علیه السّلام - بمدینه رسید، پیش باز شدند و دف میزدند و شادی میکردند و شعر میگفتند که:

طلع البدر علينا من ثیبات الوداع * و جب الشکر علينا ما دعا لله داع^[۱]

و همچنین بایام عید شادی کردن روا بود، و سماع بدین روا بود، و همچنین چون دوستان بهم نشینند بموافقتی و خواهند که طعام خورند و خواهند که وقتشان با یکدیگر خوش شود، سماع کردن و شادی نمودن بموافقت یکدیگر روا باشد.

نوع چهارم واصل آنکه کسی را که دوستی حق تعالی بر دل غالب شده باشد و بجد عشق رسیده، سماع ویرا مهم بود، و باشد که اثر آن از بسیاری خیرات رسمی بیش بود، و هر چه دوستی حق تعالی بدان زیاد شود مزد آن بیش بود، و سماع صوفیان در اصل که بوده است بدین سبب بوده است، اگر چه اکنون بر رسم آمیخته شده

(۱) ماه بر ما از گردنه^۱ وداع (جائیسست که در مدینه مسافران مکه را تا آنجا بدر قه میکرده اند) طلوع کرد. تا آنگاه که خوانندگان خدا را بخوانند، بر ما شکر واجب است.

است، بسبب گروهی که بصورت ایشانند در ظاهر ومفلس اند از معانی ایشان در باطن، وسماع در افروختن این آتش اثری عظیم دارد، وکس باشد از ایشان که در میان سماع ویرا مکاشفات پدید آید، وبا وی لطفها رود که بیرون سماع نبود.

وآن احوال لطیف که از عالم غیب بایشان پیوستن گیرد بسبب سماع، آنرا وجد گویند، وباشد که دل ایشان در سماع چنان پاک وصافی شود که نقره را چون در آتش نهد، وآن سماع آتش در دل افکند وهمه کدورتها از دل ببرد، وباشد که بسیاری ریاضت آن حاصل نیاید که بسماع حاصل آید، وسماع آن سرّ مناسبترا که روح آدمی را هست با عالم ارواح بجناباند تا بود که او را بکلیت ازین عالم بستاند تا از هر چه درین عالم رود بیخبر شود، وباشد که قوت اعضاء وی نیز ساقط شود، ویبفتند واز هوش برود، وآنچه ازین احوال درست باشد ویرا اصل بود، درجه آن بزرگ بود، وآن کسیرا که بدان ایمان بود وحاضر بود از برکات آن نیز محروم نبود. ولیکن غلط اندرین نیز بسیار باشد، وپندارهء خطا بسیار افتد، ونشانی حق وباطل آن پیران پخته وراه رفته دانند؛ ومرید را مسلم نباشد که از سرخویش سماع کند بدانکه تقاضاء آن در دل وی پدید آید. وعلی حلاج یکی بود از مریدان شیخ ابوالقاسم گرگانی، دستوری خواست در سماع، گفت هیچ مخور، پس از آن طعام خوش بساز: اگر سماع اختیار کنی بر طعام، آنگاه این تقاضاء سماع بحق باشد وترا مسلم بود. اما مریدی که ویرا هنوز احوال دل پیدا نیامده باشد، وراه حق بمعاملت نداند، یا پیدا آمده باشد، ولیکن شهوت هنوز از وی تمام شکسته نشده باشد، واجب بود بپیر که ویرا از سماع منع کند، که زیان وی از سود بیش بود.

وبدانکه هر که سماع را ووجد را وحوال صوفیانرا انکار کند، از مختصری خویش انکار کند، ومعدرور بود در آن انکار، که چیزی که ویرا نباشد، بدان ایمان دشوار توان آوردن، واین همچون مخث^[۱] بود که ویرا باور نبود که در

(۱) کسی که مردی یا زنی او ناپیداست.

صحبت لذت هست، چه لذت بقوت شهوت در توان یافت، چون ویرا شهوت نیافریده اند چگونه داند؟ واگر نابینا لذت نظاره در سبزه وآب روان انکار کند چه عجب، که ویرا چشم نداده اند، وآن لذت بدان در توان یافت؛ واگر کودک لذت ریاست وسلطنت وفرمان دادن ومملکت داشتن انکار کند چه عجب، که وی راه بازی داند در مملکت داشتن چه راه برد؟ وبدانکه خلق در انکار احوال صوفیان - آنکه دانشمندست وآنکه عامی است - همه چون کودکان اند، که چیزی را که بدان هنوز نرسیده اند منکرند، وآنکسی که اندک مایهٔ زیرکی دارد، اقرار دهد وگوید که: مرا این حال نیست، ولیکن می دانم که ایشان را هست، باری بدان ایمان دارد وروا دارد؛ اما آنکه هرچه او را نبود خود محال داند که دیگرانرا بود بغایت حمایت باشد، واز آن قوم باشد که حق تعالی می گوید: (وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَمَسْكُونُونَ هَذَا أَفْكَ قَدِيمٌ * الْأَحْقَافُ: ۱۱)^[۱]

فصل سماع در کجا حرام بود

بدانکه آنجا که سماع مباح گفتیم، به پنج سبب حرام شود: باید که از آن حذر کند: سبب اول آنکه از زنی شنود، یا از کودکی که در محل شهوت بود، که این حرام بود، اگر چه کسی را که دل بکار حق مستغرق بود، چه: شهوت در اصل آفرینش هست، وچون صورتی - نیکو در چشم آید شیطان بمعاونت آن برخیزد وسماع بحکم شهوت شنود وسماع از کودکی که محل فتنه نباشد مباح است واز زنی که زشت رو بود مباح نیست: چه ویرا می بیند؛ ونظر بر زنان بهر صفت که باشد حرام است؛ اما اگر آواز شنود از پشت پرده، اگر بیم فتنه بود حرام بود، واگر بی مباح - بسود؛ ودلیل آنک: دو زن در خانهٔ عائشه - رضي الله عنها - سرود می گفتند، وبی شك رسول - عليه السلام - آواز ایشان می شنید. پس آواز زنان عورت - نیست چون روی کودکان، ولیکن نگریستن در کودکان در

(۱) وچون بدان راه نیافتند، میگویند که این دروغی کهنه است.

شهوت و جائی - که بیم فتنه باشد حرام است، و آواز زنان نیز همچین است. و این احوال - بگردد: کس باشد که بر خویشتن ایمن باشد، و کس باشد که بترسد، و این همچنان باشد که حلال خویش را بوسه دادن در ماه رمضان: حلال بود کسی را که از شهوت خویش ایمن بود، و حرام بود کسی را که بترسد که شهوت ویرا در مباشرت افکند یا از انزال ترسد بمجرد بوسه دادن.

سبب دوم آنکه با سرود و رباب و چنگ و بریط بود، و رودها باشد یا نای عراقی باشد که در وی نمی آمده است، نه بسبب آنکه خوش باشد - که اگر کسی ناخوش و ناموزون زند هم حرام بود - لیکن بسبب آنکه این عادت شراب خوارگان است، و هر چه بایشان مخصوص باشد حرام کرده اند بتبعیت شراب، و بدان سبب که شراب بیاد دهد و آرزوی آن بجنابند، اما طبل و شاهین و دف - اگر چه در وی جلاجل [رنگ - زنگوله] بود حرام نیست، که اندرین چیزی نیامده است، و این چون رودها نیست: این نه شعار شراب خوارگان است، پس بر آن قیاس نتوان کرد؛ بلکه دف خود زده اند پیش رسول - علیه السلام - و فرموده است زدن آن در عروسی، و بدانکه جلال در افزایش حرام نشود. و طبل حاجیانرا و غازیانرا خود رسم است زدن، اما طبل مختان خود حرام بود، که آن شعار ایشانست، و آن طبلی دراز بود، میانه باریک و هردو سر پهن، اما شاهین - اگر بسرفرو بود و اگر نه - حرام نیست، که شبانانرا عادت بوده است که می زده اند. و **شافعی** میگوید: دلیل بر آنکه شاهین حلال است آنستکه: آواز آن بگوش رسول آمد - علیه السلام -، انگشت در گوش کرد و ابن عمر را گفت: گوش دار، چون دست بدارد مرا خبر ده، پس رخصت دادن ابن عمر را تا گوش دارد، دلیل آنست که مباح است، اما انگشت در گوش کردن وی دلیل آنست که او را در آن وقت حالی بوده باشد شریف و بزرگوار، که دانسته باشد که آن آواز او را مشغول کند: که سماع اثری دارد در جنابیدن شوق حق تعالی، تا نزدیکتر رساند کسی را که

در عین آن کار نباشد، و این بزرگ بود باضافت با ضعفا که ایشانرا خود این حال نبود، اما کسی که در عین کار باشد، بود که سماع او را شاغل بود و در حق وی نقصان بود: پس ناکردن سماع دلیل حرامی نکند، که بسیار مباح باشد که دست بدارند؛ اما دستوری دادن دلیل مباحی کند قطعا، که آنرا وجهی دیگر نباشد.

سبب سوم آنکه در سرود فحش باشد، یا هجا باشد، یا طعن بود در اهل دین، چون شعر روافض^[۱] که در صحابه گویند، یا صفت زنی باشد معروف، که صفت زنان پیش مردان گفتن روا نباشد، اینهمه شعرها گفتن و شنیدن وی حرام است؛ اما شعری که در وی صفت زلف و خال و جمال بود، و حدیث وصال و فراق، و آنچه عادت عشاق است گفتن و شنیدن آن، حرام نیست، و حرام بدان گردد که کسی در اندیشه^۱ خویش آن بر زمین که ویرا دوست دارد یا بر کودکی فرود آرد، آنگاه اندیشه^۲ وی حرام بود، اما اگر بر زن و کنیزك خویش سماع کند حرام نبود. اما صوفیان و کسانی که ایشان بدوستی حق تعالی مستغرق باشند، و سماع بر آن کنند، این بیتهای ایشان زیان ندارد، که ایشان از هر یکی معنی فهم کنند که در خور حال ایشان باشد: تا باشد که از زلف ظلمت کفر فهم کنند، و از نور روی نور ایمان فهم کنند، و باشد که از زلف سلسله^۳ اشکال حضرت الهیت فهم کنند، چنانکه شاعر گوید:

گفتم بشمارم سر يك حلقه^۴ زلفش * تا بوجه بتفصیل سر جمله بر آرم

خندید بمن بر سر زلفینك مشکین * يك پیچ به پیچید و غلط کرد شمارم

که ازین زلف سلسله^۵ اشکال حضرت الهیت فهم کنند، که کسی که خواهد که بتصرف عقل بوی رسد - بآنکه سر موی از عجایب حضرت الهیت بشناسد - بيك پیچ که بر وی افتد همه شمارها غلط شود و همه عقلها مدهوش شود. و چون حدیث شراب و مستی بود در شعر، نه آن ظاهر فهم کنند، مثلا چون شاعر گوید:

گر می دو هزار رطل بر پیمایی * تا می نخوری نباشدت شیدایی

(۱) فرقه ای از مسلمین - طایفه^۶ زیدیه.

آن فهم کنند که کار دین بحدیث و تعلم راست نیاید، که بذوق راست آید، اگر بسیاری حدیث محبت و عشق و زهد و توکل و دیگر معانی بگویی و درین^[۱] کتاب تصنیف کنی، و کاغذ بسیار درین سیاه کنی، هیچ سودت نکند تا بدان صفت نگردی. و آنچه از بیتهای خرابات گویند هم چیزی دیگر فهم کنند، مثلاً چون گویند:

هر کو بخرابات نشد بی دین است * زیرا که خرابات اصول دین است

ایشان ازین خرابات خرابی صفات بشریت فهم کنند، که اصول دین آنست که این صفات که آبادانست خراب شود، تا آنکه ناپیداست در گوهر آدمی پیدا آید و آبادان شود. و شرح و فهم آن دراز بود، که هر کسی را در خور نظر خود فهم دیگر باشد؛ ولیکن سبب گفتن آنست که گروهی از ابلهان و گروهی از مبتدعان بریشان تشنیع می زنند که: ایشان حدیث صنم و زلف و خال و مستی و خرابات می گویند و می شنوند، و این حرام باشد؛ و می پندارند که این خود حجتی عظیم است که بگفتند، و طعنی عظیم بکردند، که از حال ایشان خبر ندارند بلکه سماع ایشان خود باشد^[۲] که نه بر معنی بیت باشد، که [بلکه] بر مجرد آواز باشد: که از آواز شاهین خود سماع افتد، اگر چه معنی ندارد؛

و ازین بود که کسانی که تازی [عربی] ندانند، ایشانرا بر بیتهاء تازی سماع افتد، و ابلهان می خندند که وی این نداند، سماع چرا میکند؟ و این ابله این مقدار نداند که شتر نیز تازی نداند، و باشد که بسبب حداء^[۳] عرب بر ماندگی چندان بدود - بقوت سماع و نشاط - با آن بار گران، که چون بمترل رسد و از سماع دست بدارند، در حال بیفتند و هلاک شود، باید که این ابله با شتر جنک و مناظره کند، که تو تازی نمیدانی این چه نشاط است که در تو پیدا می آید؟ و باشد نیز

(۱) درین باب - درین موضوع

(۲) ممکن است - شاید.

(۳) آواز مخصوص ساربانان.

که از بیت تازی چیزی فهم کنند که آن نه معنی تازی بود، لیکن چنانکه ایشانرا خیال افتد، که نه مقصود ایشان تفسیر شعرست. یکی میگفت: «وما زارنی فی النوم إلاّ خیالکم»^[۱]، صوفی حال کرد، گفتند: حال چرا کردی، که خود ندانی که وی چه میگوید؟ گفت، چرا ندانم؟ می گوید: ما زاریم! راست می گوید که همه زاریم ودر مانده ایم ودر خطریم. پس سماع ایشان باشد که چنین بود، وهر کرا کاری بر دل غلبه گرفت، هرچه شنود آن شنود، وهر چه بیند آن بیند: وکسی که آتش عشق - در حق یا در باطل ندیده باشد، این ویرا معلوم نشده باشد.

سبب چهارم آنکه شنونده جوان باشد و شهوت بر وی غالب، و دوستی حق تعالی خود نشناسد، که غالب آن بود که چون حدیث زلف و خال و صورت نیکو شنود، شیطان پای بر گردن او نهد و شهوت ویرا بجنباند، و عشق نیکوانرا در دل وی آراسته گرداند، و آن احوال عاشقان که میشوند ویرا نیز خوش آید، و آرزو کند ودر طلب آن ایستد، تا وی نیز بطریق عشق برخیزد. و بسیارند از زنان و مردان که جامه صوفیان دارند، و بدین کار مشغول شده اند، و آنگاه هم بعبارت طامات این را عذرها نهند، و گویند: فلان را سودایی و شوری پدید آمده است و خاشاکی در راه او افتاده، و گویند که عشق دام حق است، ویرا در دام کشیده اند، و گویند: دل وی نگاه داشتن و جهد کردن تا وی معشوق خویش را بیند خیری بزرگست. قوادگی^[۲] را ظریفی و نیکو خویی نام کنند، و فسق را ولواطت^[۳] را شور و سودا نام کنند، و باشد که این عذر خویش را گویند که: فلان پیر مارا بفلان کودک نظری بود، و این همیشه در راه بزرگان افتاده است؛ و این نه لواطت است که شاهد بازی است، و باشد که گویند عین روح بازی باشد، و ازین

(۱) در خواب جز اندیشه تو هیچ کس بیدار من نیامد.

(۲) قواد: کسیکه زنان و مردان را برای پیوند نا مشروع راهنمایی میکند.

(۳) با پسران در آمیختن.

ترهات بهم باز نهند تا فضیحت خویش بچنین بیهدها بپوشند، و هر که اعتقاد ندارد که این حرام است و فسق است، اباحتی است و خون وی مباح است.

و آنچه از پیران حکایت کنند که ایشان بکودکی نگریستند؛ یا دروغ باشد که میگویند - برای عذر خویشرا -، یا اگر نگریسته باشند شهوت - نبوده باشد، بلکه چنانکه کسی در سیب سرخ نگرد یا در شکوفه نگرد، و یا باشد که این پیرا نیز خطایی افتاده باشد - که نه معصوم باشد -، و بدانکه پیری را خطایی افتد و یا بر وی معصیتی رود آن معصیت مباح نشود، و حکایت قصه داود برای آن گفته اند تا تو گمان نبری که هیچ کس از چنین صغایر ایمن شود، اگر چه بزرگ بود، و آن نوحه و گریستن و توبه وی از آن حکایت کرده اند تا آن بجمت نگیری و خود را معذور نداری. و یک سبب دیگر هست، و آن نادر باشد، که کسی باشد که ویرا در آن حالت که صوفیانرا باشد چیزها نمایند، و باشد که جواهر ملایکه و ارواح انبیا ایشانرا کشف افتد. بمثالی، و آنگاه آن کشف، باشد که بر صورت آدمی باشد بغایت جمال: که مثال لابد در خور حقیقت معنی بود، و چون آن معنی بغایت کمالست در میان معانی عالم ارواح مثال وی از عالم صورت بغایت جمال باشد، و در عرب هیچ کس نیکوتر از دحیة الکلبی نبود، و رسول - علیه السلام - جبرئیل را - علیه السلام - بصورت وی دید. آنگاه باشد که چیزی از آن کشف افتد بر صورت امردی^[۱] نیکو، و از آن لذتی عظیم باشد، چون از آن حال باز در آید، آن معنی باز در حجاب شود، و وی در شوق و طلب آن معنی افتد که آن صورت مثال وی بود، و باشد که آن معنی باز نیابد، آنگاه اگر چشم ظاهر وی بر صورت نیکو افتد که با آن صورت مناسبت دارد، آن حالت بر وی تازه شود، و آن معنی گمشده را باز یابد، و ویرا از آن وجدی و حالتی پدید آید، پس روا باشد که کسی رغبت نموده باشد در آن که صورت نیکو بیند برای باز یافتن این حالت.

(۱) نوجوان - پسر خوشکل.

و کسی که ازین اسرار خیر ندارد، چون رغبت وی بیند، پندارد که وی هم از آن صفت مینگرد که صفت وی است: که از آن دیگر خود خبر ندارد؛

و در جمله کار صوفیان عظیم و با خطرست، و بغایت پوشیده است، و در هیچ چیز چندان غلط راه نیابد که در آن، این مقدار اشارت کرده آمده، تا معلوم شود که ایشان مظلومند، که مردمان پندارند که ایشان ازین جنس بوده اند که درین روزگار پدید آمده اند، و در حقیقت مظلوم آنکس بود که چنین پندارد: که بر خویشان ظلم کرده باشد که دریشان تصرف کند یا بر دیگران قیاس کند.

سبب پنجم آنکه عوام که سماع عبادت کنند بر طریق عشرت و بازی، این مباح باشد، لیکن بشرط آنکه پیشه نگیرد و بر آن مواظبت نکند، که چنانکه بعضی از گناهان صغیره است، چون بسیار شود بدرجه کبیره رسد. بعضی از چیزها مباح است بشرط آنکه گاه گاه بود و اندک بود، چون بسیار شود حرام شود: که زنگیان یکبار در مسجد بازی کردند رسول علیه السلام - منع نکرد؛ اگر آن مسجدا را بازی گاه ساختندی منع کردی و عائشه رضی الله عنها - از نظاره منع نکرد، اگر همیشه عادت کردی منع کردی. اگر کسی همیشه با ایشان میگردد و پیشه گیرد روا نباشد، و مزاح - کردن گاهگاه مباح است، ولیکن اگر کسی همیشه عادت گیرد، مسخره باشد و نشاید.

باب دوم در آثار سماع و آداب آن

بدانکه در سماع سه مقام است: اول فهم، آنگاه وجد، آنگاه حرکت، و در هر یکی سخن است: **مقام اول** در فهم است: اما کسی که سماع بطبع و غفلت شنود، یا بر اندیشه^۱ مخلوق کند، خسیس تر از آن بود که در فهم و حال وی سخن - گویند، اما آنکه غالب بر وی اندیشه^۲ دین باشد و حب حق تعالی بود، این بر دو درجه باشد: **درجه اول** درجه^۳ مرید باشد، که ویرا در طلب خویش و سلوک راه خویش احوال مختلف باشد، از قبض و بسط و آسانی و دشواری و آثار

قبول و آثار رد و همگی دل وی آن فرو گرفته باشد، چون سخنی شنود که در وی حدیث عتاب و قبول ورد و وصل و هجر و قرب و بعد و رضا و سخط و امید و نومیدی و فراق و وصال و خوف و امن و وفا و عهد و بی عهدی و شادی وصال و اندوه فراق بود - و آنچه بدین ماند -، بر احوال خویش تزیل کند، و آنچه در باطن وی باشد افروختن گیرد، و احوال مختلف بر وی پدید آید، و ویرا در آن اندیشه‌های مختلف بود، و اگر قاعده علم و اعتقاد او محکم نبود، باشد که اندیشه‌ها افتد و ویرا در سماع که آن کفر باشد، که در حق حق تعالی چیزی سماع کند که آن محال باشد، چنانکه این بیت شنود مثلاً که:

زاول بمنت میل بد آن میل کجاست؟* و امروز ملول گشتی از بهر چراست؟

هر مریدی که ویرا بدایتی تیز و روان بوده باشد، و آنگاه ضعیفتر شده باشد، پندارد که حق تعالی را بوی عنایت و میلی بوده است و اکنون بگردیده، و این تغیر در حق حق تعالی فهم کند: این کفر بود، بلکه باید که داند که تغیر را بحق راه نبود: وی مغیرست و متغیر نیست^[۱] باید که داند که صفت وی بگردیده است، تا آن معنی که گشاده بود در حجاب شد اما از آن جانب خود هرگز منع و حجاب و ملال نباشد، بلکه درگاه گشاده است، بمثل چون آفتاب که نور وی مبذولست^[۲] مگر کسی را که پس دیواری شود و از وی در حجاب افتد، آنگاه تغیر در وی آمده باشد نه در آفتاب، باید که گوید:

خورشید بر آمد ای نگارین دیرست* بر بنده اگر نتابد از ادبیراست^[۳]

باید که حواله حجاب باد بار خویش کند، و بتقصیری که بر وی رفته باشد، نه بحق تعالی. مقصود ازین مثال آنست که باید که هرچه صفات نقص - است

(۱) گرداننده است و گردنده نیست.

(۲) بخشیده شده است.

(۳) ادبار - بدبختی

وتغیرست در حق خویش و نفس خویش فهم کند، و هرچه جمال و جلال وجود است در حق حق تعالی فهم کند، اگر این سرمایه ندارد از علم، زود در کفر افتد و نداند: و بدین سبب است که خطر سماع بر دوستی حق تعالی عظیم است.

درجهٔ دوم آن باشد که از درجهٔ مریدان در گذشته باشد، و احوال مقامات باز پس کرده باشد، و بنهایت آنحال رسیده بود که آنرا فنا گویند و نیستی - چون اضافه کنند با هرچه جز حق است-، و توحید گویند و یگانگی - گویند - چون بحق اضافه کنند -؛ و سماع این کس نه بر سبیل فهم معنی باشد، بلکه چون سماع بوی رسد آن حال نیستی و یگانگی بر وی تازه شود، و بکلیت از خویشتن غایب شود. و از این عالم بیخبر شود، و باشد بمثل اگر در آتش افتد خبر ندارد: چنانکه شیخ ابو الحسن نوری - رحمه الله علیه - در سماع بجایی در دوید که بی دروده بودند، و همه پایش می برید و وی بی خبر و سماع این تمامتر بود، اما سماع مریدان بصفات بشریت آمیخته - بود و این آن بود که ویرا از خود بکلیت بستاند، چنانکه آن زنان که یوسف را دیدند، همه خود را فراموش کردند و دست بریدند؛

و باید که این نیستی را انکار نکنی و گویی: من ویرا میبینم، چگونه نیست شده است؟ که وی نه آنست که تو میبینی که آن شخص است و چون بمیرد هم میبینی و وی نیست شده، پس حقیقت وی آن معنی لطیف است که محل معرفت است، چون معرفت چیزها از وی غایب شد همه در حق وی نیست شد، و چون جز ذکر حق تعالی نماند هرچه فانی بود بشد و هر چه باقی بود بماند؛ پس معنی یگانگی این بود که چون جز حق تعالی را نبیند، گوید همه خود اوست و من نیم و باز گوید من خود اویم و گروهی ازینجا غلط کرده اند و این معنی را بجلول^[۱] عبارت کرده اند، و گروهی باتحاد عبارت کرده اند، و این همچنان باشد که کسی هرگز آینه ندیده باشد، در وی نگرد صورت خود بیند، پندارد که در آینه فرود آمد، یا پندارد که آن

(۱) داخل شدن و فرو رفتن - اعتقاد باینکه خداوند تعالی در بدن اشخاص و اشیاء قرار میگیرد.

صورت خود صورت آینه است، که صفت آینه خود آنست که سرخ و سپید بنماید، اگر پندارد که در آینه فرود آمد این حلول بود، و اگر پندارد که آینه خود صورت وی شد این اتحاد بود، و هر دو غلط است، بلکه هرگز آینه صورت نشود و صورت آینه نشود، ولیکن چنان نماید، و چنان پندارد کسی که کارها تمام نشناخته بود، و شرح این در چنین کتاب دشوار توان گفت: که علم این درازست.

مقام دوم چون از فهم فارغ شد، حالی است که از فهم پدید آید، که آنرا وجد گویند؛ و وجد یافتن بود، و معنی آن بود که حالتی یافت که پیش ازین نبود و در حقیقت این حالت سخن بسیارست که آن چیست، و درست آنست که آن يك نوع نبود، بلکه انواع بسیار بود، اما دو جنس باشد: یکی از جنس احوال بود و یکی از جنس مکاشفات.

اما احوال، چنان بود که صفتی از آن وی غالب شود و ویرا چون مست گرداند، و آن صفت، گاه شوق بود و گاه خوف و گاه آتش عشق بود و گاه طلب بود و گاه اندوهی بود و گاه حسرتی بود، و اقسام این بسیارست، اما چون آن آتش در دل غالب شد، دود آن بر دماغ شود، و حواس ویرا غلبه کند تا نبیند و نشنود - چون خفته -، یا اگر بیند و بشنود از آن غافل و غایب بود - چون مست؛

و نوع دیگر مکاشفاتست، که چیزها نمودن گیرد از آنچه صوفیان را باشد، بعضی در کسوت مثال و بعضی صریح، و اثر سماع در آن از آن وجه است که دلرا صافی کند، و چون آینه باشد که گردی بر وی نشست باشد و پاک کنند از آن گرد، تا آنصورت در وی پدید آید. و هرچه ازین معنی عبارت توان آورد، علمی باشد و قیاسی و مثالی، و حقیقت آن جز آن کس را معلوم نبود که بدان رسیده باشد: آنگاه هر کس را قدم گاه خویش معلوم بود، اگر در دیگری تصرف کند، بقیاس قدمگاه خویش کند، و هرچه بقیاس باشد، از ورق علم بود نه از ورق ذوق. اما این مقدار گفته میآید، تا کسانی که ایشانرا ازینحال تذوق نباشد، باری باور کنند

وانکار نکنند، که آن انکار ایشانرا زیان دارد، وسخت ابله بود کسی که پندارد که هرچه در گنجینه^۱ وی نبود در خزانه ملوک نبود، و ابله تر از وی کسی بود که خویشتنرا با مختصری خویش پادشاهی داند و گوید که من خود همه رسیده ام و همه مرا گشت، و هرچه مرا نیست خود نیست: و همه انکارها ازین دو ابلهی خیزد.

و بدانکه وجد باشد که بتکلف بود، و آن عین نفاق بود، مگر آنکه بتکلف اسباب آن بدل می آرد تا باشد که حقیقت وجد پدید آید. و در خبرست: که چون قرآن شنوی بگری، و اگر گریستن نیاید تکلف کنی، معنی آنست که بتکلف اسباب حزن بدل آوری، و این تکلف را اثرست، باشد که بحقیقت ادا کند.

سؤال: اگر کسی گوید که چون سماع ایشان حق است و برای حق است، باید که در دعوتها مقریانرا^[۱] نشانندی و قرآن خواندندی، نه قوالانرا^[۲] که سرود گویند، که قرآن کلام حق است: سماع از وی اولیتر.

جواب: آنستکه سماع از آیات قرآن بسیار باشد، و وجد از آن بسیار پدید آید، و بسیار باشد که از سماع قرآن بیهوش شوند، و بسیار کس بوده است که در آنجان داده است، و حکایات آن آوردن درازست، و در کتاب احیا بتفصیل گفته ایم؛ اما سبب آنکه بدل مقری قوال نشانند، و بدل قرآن سرود گویند پنج است: اول آنکه آیات قرآن همه با حال عاشقان مناسبت ندارد: که در قرآن قصه کافران و حکم معاملات اهل دنیا و چیزهائ دیگر بسیار است، که قرآن شفای همه اصناف خلق راست؛ چون مقری بمثل این آیت بر خواند که: «مادررا از میراث ششیک بود و خواهررا نیمه بود» یا این که: «زنی را شوی بمیرد، چهار ماه وده روز عدت باید داشت» و امثال این، آتش عشق را نیز نگرداند، مگر کسی که بغایت عاشق بود، و از هر چیزی ویرا سماع بود، اگر چه از مقصود دور بود، و آن چنان نادر بود.

(۱) قاری - قرآن خوان.

(۲) قوال، آواز خوان.

سبب دوم آنکه قرآن بیشتر یاد دارند و بسیار خوانند، و هر چه بسیار شنیده آید آگاهی بدل ندهد در بیشتر احوال، یا بی‌تی که کسی پیشین بار بشنود و بر آن حال کند، بار دوم بدانحال حاضر نیاید، و سرود نو بر توان گفت و قرآن نو بر نتوان خواند و چون عرب می‌آمدند در روزگار رسول - علیه السّلام و قرآن تازه میشنیدند و می‌گریستند و احوال بریشان پدید می‌آمد، ابو بکر گفت - رضي الله عنه - : «کنا کما کنتم ثم قست قلوبنا» گفت: ما نیز همچون شما بودیم، اکنون دل ما سخت شد، که با قرآن قرار گرفت و خو کرد: پس هر چه تازه بود اثر آن بیش بود. و برای این بود که عمر - رضي الله عنه - حاج را فرمودی تا زودتر بشهرهای خویش روند، گفت: ترسم که چون خو کنند با کعبه، آنگاه حرمت آن از دل ایشان برخیزد.

سبب سیم آنکه بیشتر دلها حرکت نکند تا ویرا بوزنی و الحانی نجیبانی، و برای اینست که بر حدیث سماع کم افتد، بلکه بر آواز خوش افتد، چون موزون بود و بالحن بود، و آنگاه هر دستانی^[۱] و راهی اثر دیگر دارد، و قرآن نشاید که بالحن افکند و بران دستان راست کنند و در وی تصرف کنند، و چون بی الحان بود سخن مجرد نماید، مگر آتشی گرم بود که بدان بر افروزد.

سبب چهارم آنکه الحانرا نیز مدد باید داد با آوازه‌ها دیگر تا اثر بیشتر کند، چون قصب [ئی] و طبل و دف و شاهین، و این صورت هزل دارد، و قرآن عین جدست، وی را صیانت باید کرد که با چیزی یار کنند که در چشم عوام آن صورت هزل دارد: چنان که رسول - علیه السّلام - در خانه ربیع بنت مسعود - شد، آن کنیزکان دف می‌زدند و سرود می‌گفتند، چون ویرا بدیدند ثناء وی بشعر گفتن گرفتند، گفت: خاموش باشید، همان که میگفتید بگوئید، که ثناء وی عین جد بود، بر دف گفتن - که صورت هزل دارد - نشاید.

سبب پنجم آنکه هر کسی را حالتی باشد که حریص بود بر آنکه بی‌تی شنود

(۱) نغمه - آهنگ - طرز آواز.

موافق حال خویش، چون موافق نبود آنرا کاره باشد، و باشد که گوید: این مگویی و دیگری گوی، و نشاید قرآن را در معرض آوردن که از آن کراهیت آید، و باشد که همه آیتها موافق حال هر کسی نباشد؛ اگر بی‌تی موافق حال وی نباشد، وی بر وفق حال خویش تزیل کند، که واجب نیست که از شعر آن فهم کنی که شاعر خواسته است، اما قرآن را نشاید که تزیل کنی بر اندیشه خویش، و آن معنی قرآنی بگردانی. پس سبب اختیار مشایخ قوال را این بوده است که گفته آمد، و حاصل این معانی دو سبب اند: یکی ضعف شنونده، و دیگر بزرگ داشت حرمت قرآن را تا در تصرف و اندیشه نیفتد.

مقام سیم در سماع حرکت و رقص و جامه در بدن است: و هر چه در آن مغلوب باشد و بی اختیار بود بدان مأخوذ نبود، و هر چه با اختیار کند تا بمردم نماید که وی صاحب حالتست - و نباشد -، این حرام بود، و این عین نفاق بود.

ابو القاسم نصرآبادی گفت: من می‌گویم: این قوم بسماع مشغول باشند بختی از آنکه بغیبت، ابو عمرو بن نجید گفت: اگر سی سال غیبت کند، بدان نرسد که در سماع حالتی نماید که بدروغ بود و بدانکه کاملتر آن باشد که سماع می شنود و ساکن می باشد، که بر ظاهر وی پیدا نیاید، و قوت وی چنان باشد که خویشتن نگاه میتواند باشد، که آن حرکت و بانگ گریستن هم از ضعف بود، لیکن چنین قوت کمتر باشد! و همانا معنی آنکه ابو بکر گفت: «**کنا کما کنتم ثم قست قلوبنا**» آن بود که: «**قویت قلوبنا**» یعنی سخت و بقوت شد، که طاقت آن داریم که خویشتن را نگاه داریم. و آنکس که خویشتن نگاه نتواند داشت، باید که تا ضرورت نرسد خویشتن نگاه می دارد. **جوانی در صحبت جنید** بود، چون سماع شنید بانگ کرد، جنید گفت: اگر بیش چنین کنی در صحبت من نشایی، پس وی صبر می کرد بجهدی عظیم تا یک روز چندان خویشتن نگاه داشت که بآخر یک بانگ کرد و شکمش بشکافت و فرمان یافت؛ اما اگر کسی که از خویشتن حالتی

اظهار نمی کند، رقص کند یا بتکلف خویشتن بگریستن آرد، روا بود، و رقص مباح است، که زنگیان در مسجد رقص می کردند که عائشه بنظاره شد. و رسول گفت - علیه السلام - : «یا علی، تو از منی ومن از تو»، از شادی این رقص کرد: چند بار پای بر زمین زد، چنانکه عادت عرب باشد که در نشاط شادی کنند؛ و با جعفر گفت: «تو بمن مانی بخلق وخلق»، وی نیز از شادی رقص کرد؛ و زید بن حارثه را گفت: «تو برادر و مولای مایی»، رقص کرد از شادی؛ پس کسی که میگوید که این حرام است خطا می کند، بلکه غایت این آنست که بازی باشد، و بازی نیز حرام نیست؛ و کسی که بدان سبب کند تا آن حالت که در دل وی پیدا می آید قوی تر شود، آن خود محمود بود. اما جامه دریدن باختیار نشاید: که این ضایع کردن مال بود، اما چون مغلوب باشد روا بود. و هر چند که جامه باختیار درد، لیکن باشد که در آن اختیار مضطر باشد: که چنان شود که اگر خواهد که نکند نتواند، که ناله بیمار اگر چه باختیار بود، لیکن اگر خواهد که نکند نتواند، و نه هر چه بارادت و قصد بود آدمی از آن دست تواند داشت همه وقتها: چون چنین مغلوب شده باشد مأخوذ نبود.

اما آنکه صوفیان جامه خرقه کنند باختیار، و پارها قسمت کنند گروهی اعتراض کرده اند که این نشاید، و خطا کرده اند، که کرباس نیز نشاید که پاره کنند تا پیراهن دوزند، ولیکن چون ضایع نکنند و برای مقصودی پاره کنند روا باشد، همچنین چون بارها چهار سو کنند برای آن غرض تا همه را نصیب بود و بر سجاده و مرقع دوزند، روا باشد، که اگر کسی جامه کرباسی را بصد پاره کند و بصد درویش دمد، مباح بود چون هر پاره چنان باشد که بکار آید.

آداب سماع

بدانکه در سماع سه چیز نگاه باید داشت: زمان و مکان و اخوان: که هر وقت دل مشغولی باشد، یا وقت نماز بود، یا وقت طعام خوردن بود، یا وقتی بود

که دلها بیشتر پراکنده بود و مشغول باشد، سماع بی فایده بود. اما مکان: چون راهگذری باشد، یا جائی ناخوش و تاریک بود، یا بخانه ظالمی بود همه وقت شوریده بود. اما اخوان آن بود که باید که هر که حاضر بود اهل سماع بود، و چون متکبری از اهل دنیا حاضر بود. یا قرآی منکر باشد، یا متکلفی حاضر بود که وی هر زمان بتکلف حال ورقص کند؛ یا قومی از اهل غفلت حاضر باشند که ایشان سماع بر اندیشه باطل کنند یا بحدیث بیهده مشغول باشند و بهر جانبی می نگرند و بحرمت نباشند، یا قومی از زنان نظارگی باشند، و در میان قوم جوانان باشند، اگر از اندیشه یکدیگر خالی نباشند، این چنین سماع بکار نیاید معنی این که جنید گفته است که در سماع زمان و مکان و اخوان شرطست اینست.

اما نشستن بجایی که زنان جوان بنظاره آیند، و مردان جوان باشند از اهل غفلت که شهوت بریشان غالب بود، حرام بود: که سماع درین وقت آتش شهوت از هردو جانب تیز کند، و هر کسی بشهوت بجانبی نگرند، و باشد نیز که دل آویخته شود، و آن تخم بسیاری فسق و فساد شود، هر گز چنین سماع نباید کرد. پس چون کسانی که اهل سماع باشند و بسماع نشینند. ادب آنست که همه سر در پیش افکنند، و در یکدیگر ننگرند، و دست و سر نجیبانند، و بتکلف هیچ حرکت نکنند بلکه چنانکه در تشهد نماز نشینند، و همه دل با حق تعالی دارند، و منتظر آن باشند که چه فتوح پدید آید از غیبت بسبب سماع، و خویشان نگاه دارند تا باختیار بر نخیزند و حرکت نکنند، و چون کسی بسبب غلبات وجد بر خیزد با وی موافقت کنند، اگر دستارش بیفتد دستارها بنهند، و این همه اگر چه بدعت است و از صحابه و تابعین نقل نکرده اند، لیکن نه هر چه بدعت بود نشاید، که بسیار بدعت نیکو باشد، که شافعی میگوید - رحمة الله علیه - : جماعت در تراویح وضع عمر است - رضی الله عنه - و این بدعتی نیکوست، پس بدعت مذموم آن بود که بر مخالفت سنتی بود، اما حسن خلق و دل مردمان شاد

کردن در شرع محمود است، و هر قومی را عادتی باشد، و با ایشان مخالفت کردن در اخلاق ایشان بدخویی باشد، و رسول - علیه السّلام گفته است: «خالق الناس باخلاقهم - با هر کسی زندگانی بر وفق عادت و خوی وی کن»، چون این قوم بدین موافقت شاد شوند و ازین مخالفت مستوحش شوند، موافقت از سنت بود؛ و صحابه مر رسول را - علیه السّلام - بر پای نخواستندی که وی آنرا کاره بود - ولیکن چون جایی عادت بینند که بر ناخاستن موحش بود، بر خاستن بر پای دلخوشی را اولیتر: که عادت عرب دیگرست و عادت عجم دیگر، والله أعلم.

قال ابن عابدین فی باب قبول الشهادة وعدمه أن اسم مغنية ومغنّ إتما هو فی العرف لمن كان الغناء حرفته التي یکتسب بها المال وهو حرام ونصوا علی أنه التغنی للهو أو لجمع المال حرام بلا خلاف وحينئذ فكأنه قال لا تقبل شهادة من اتخذ التغنی صناعة يأكل بها وتماه فيه فراجعه (قوله وغيره) کابن کمال (قوله قال) أي العینی (قوله فجائز اتفاقا) اعلم أن التغنی لإسماع الغیر وایناسه حرام عند العامة ومنهم من جوّزه فی العرس والولیمة وقیل إن كان یتغنی لیستفید به نظم القوافی ویصیر فصیح اللسان لا بأس أمّا التغنی لإسماع نفسه قیل لا یکره وبه أخذ شمس الاثمة لما روي ذلك عن أزهّد الصحابة البراء بن عازب رضي الله عنه والمکروه علی قوله ما یكون علی سبیل اللهو ومن المشایخ من قال ذلك یکره وبه أخذ شیخ الإسلام بزازیة (قوله ضرب الدف فيه) جواز ضرب الدف فيه خاص بالنساء لما فی البحر عن المعراج بعد ذکره أنه مباح فی النکاح وما فی معناه من حادث سرور قال وهو مکروه للرجال علی کل حال للتشبه بالنساء.

مکتوب دویست وهشتاد و پنجم از مکتوبات امام ربّانی حضرت مجدّد الف ثانی الشیخ أحمد سرهندی قدّس سرّه

بمیر سید محب الله مانکیپوری صدور یافته در بیان احکام سماع و وجد و رقص و بعضی از معارف که بروح تعلق دارند بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله و سلام علی عباده الذین اصطفی.

بدان ارشدك الله تعالى طریق السّداد والهمك صراط الرّشاد که سماع و وجد جماعه را نافع است که بتقلّب احوال متّصف اند و به تبدل اوقات متّسم وقتی حاضر اند و وقتی غائب گاهی واجد اند و گاهی فاقد ایشانند از باب قلوب که در مقام تجلیات صفاتیّه از صفتی به صفتی و از اسمی با اسمی منتقل و متحوّل اند تلون احوال نقد وقت ایشان است و تشّتت آمال حاصل مقام ایشان دوام حال در حق ایشان محالست و استمرار وقت در شان شان ممتنع زمانی در قبض اند و زمانی در بسط فهم ابناء الوقت و مغلوبوه فمرّة يعرجون و اخرى يهبطون ارباب تجلیات ذاتیه که بتمام از مقام قلب بر آمده بمقلّب قلب پیوسته اند و بکلیت از رقیّت احوال بمحوّل احوال محرّر گشته اند محتاج بسماع و وجد نیستند چه وقت ایشان دائمی است و حال شان سرمدی لا بل لا وقت لهم ولا حال فهم آباء الوقت و ارباب التمکین و هم الواصلون الذین لا رجوع لهم اصلا ولا فقد لهم قطعاً فمن لا فقد له لا وجد له آری قسمی از منتهیان اند که سماع با وجود استمرار وقت ایشانرا نیز نافع است بیان آن بتفصیل در آخر این مبحث تحریر خواهد یافت انشا الله تعالی اگر سؤال کنند که حضرت رساله خاتمیت علیه و علی آله الصلاة و التحية فرموده است (لي مع الله وقت لا يسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل) ازین حدیث مفهوم میشود که وقت دائمی نمیشد جواب گوئیم که بر تقدیر صحبت این حدیث بعضی از مشایخ ازین وقت و وقت مستمر خواسته اند ای لی مع الله وقت مستمر فلا اشکال.

جواب دیگر گوئیم که در وقت مستمر کیفیت خاصه احیانا دست میدهد

تواند بود که از وقت و نادر مراد دارند و این کیفیت نادره خواهند این زبان نیز اشکال مرفوع میشود. اگر سؤال کنند که سماع نغمه تواند بود که در تحصیل آن کیفیت نادره مدخلی داشته باشد پس منتهی نیز برای تحصیل آن کیفیت محتاج بسماع گشت. جواب گوئیم که تحقق آن کیفیت غالباً در حین اداء نماز است و اگر در بیرون نماز احیاناً دست دهد نیز از نتایج و ثمرات آنست تواند بود که در حدیث (قِرَّةٌ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ) اشاره باین کیفیت نادره باشد و ایضا در خبر است (اقرب ما يكون العبد من الرب في الصلاة) وقال تبارك وتعالى (واسجد واقترّب) وشك نیست که در هر وقتی که قرب الهی جلّ شأنه بیشتر است گنجایش غیر در آن وقت منتفی تر است پس ازین خیر و ازین کریمه نیز مفهوم میشود که آن وقت در نماز است دلیل بر استمرار وقت و دوام وصل اتفاق مشایخ است قال ذو النون المصري ما رجع من رجوع إلا من الطريق ومن وصل لا يرجع وياد داشت که عبارت از دوام حضور است بجناب قدس خداوندی جلّ سلطانه در طریقه حضرت خاجگان قدس الله تعالی ارواحهم امر مقرر است بالجمله انکار از دوام وقت علامت نارسائی است و شردمه قلیله از مشایخ کابن العطاء و امثاله که بجواز رجوع واصل بصفات بشریت قائل گشته اند و از انجا عدم دوام وقت مفهوم میشود و خلاف در جواز رجوع دارند نه در وقوع چه رجوع البته واقع نیست کما لا یخفی علی اربابه پس اجماع مشایخ بر عدم رجوع واصل ثابت شد و خلاف بعض راجع بجواز رجوع گشت.

هذا: طائفه از منتهیان اند که بعد از وصول بدرجه از درجات کمال و حصول مشاهده جمال لا یزال ایشان را برودت قویه دست میدهد و تسلیه تامه حاصل میشود که از عروج بمنازل وصول باز میدار و چه منازل وصول هنوز در پیش دارند و مدارج قرب تا غایت منقطع نگشته اند با وجود این برودت میل عروج دارند و آرزوی کمال قرب مطلوب درین صورت سماع ایشان را سودمند

است و حرارت بخش هر زمان بمدد سماع ایشان را عروج بمنازل قرب میسر می شود و بعد از تسکین ازان منازل فرود می آیند اما رنگی ازان مقامات عروج همراه می آرند و بان رنگ منصبغ میگردند این وجد بعد از فقد نیست چه فقد در حق ایشان مفقود است بلکه با وجود دوام وصل از برای ترقی بمنازل وصول است ازین قبیل است سماع و وجد منتهیان وواصلان آری بعد از فنا وبقا ایشان را هر چند جذبه عطا میفرمایند لیکن چون برودت قوت وار و جذبه تنها در تحصیل ترقیات منازل عروج کفایه نمیکند محتاج بسماع میگردند طائفه دیگر از مشایخ اند قدس الله تعالی اسرارهم که بعد از وصول بدرجه ولایت نفوس شان در مقام بندگی فرود می آیند و ارواح ایشان بی مزاحمت نفوس در مقام اصلی خود متوجه جناب قدس اند هر زمان از مقام نفس مطمئنه که در مقام بندگی متمکن وراسخ گشته است مددی بروح میرسد روح را بواسطه آن امداد مناسبت خاصه بمطلوب پیدا میگردد آرام این بزرگواران بعبادات است و تسکین در ادای حقوق بندگی و طاعات میل عروج در نهاد ایشان کم است و شوق صعود در بواطن شان قلیل هنوز بمتابعت ملت جبین وقت ایشان لامع است و بکحل اتباع سنت دیده بصیرت شان مکتحل لا جرم حدید البصرند از دور چیزی می بینند که نزدیکان در ابصار آن عاجزند هر چند عروج کمتر دارند اما نورانی اند و بنور اصل منور و در همان مقام شان عظیم دارند و جلیل القدر اند ایشان را احتیاج بسماع و وجد نیست عبادات ایشان را کار سماع میکند و نورانیت اصل از عروج کفایت می بخشد جماعه مقلدان از اهل سماع و وجد که بر عظم شان این بزرگواران واقف نیستند خود را از عشاق می گیرند و ایشان را از زهاد گوئیا عشق و محبت را منحصر در رقص و وجد میدانند و طائفه دیگر از منتهیان آنانند که بعد از قطع مسالك سیر الی الله و تحقق به بقاء بالله ایشان را جذب قوی عنایت می فرمایند و بقلاب انجذاب کشان کشان می برند برودت آنجا از سرایت ممنوع است و تسلیه

ایشان را غیر جائز در عروج محتاج بامور غریبه نیستند سماع ورقص را در تنگنایی خلوت ایشان بار نیست و وجد و تواجد را با ایشان کار نه باین عروج انجذابی بنهایه نهایت مرتبهٔ ممکن الوصول میرسند و بواسطهٔ متابعت آنسرور علیه وعلی آله الصلوات والتسلیمات و التّحیات از مقامیکه مخصوص بآن سرور است علیه الصلاة والتّحیة نصیبی مییابند این نوع وصول مخصوص طائفهٔ افراد است اقطاب نیز از اتمام نصیب ندارند اگر بمحض فضل ایزدی جلّ سلطانه این نوع واصل نهایت نهایت را بعالم باز گردانند و تربیت مستعدان باو حواله نمایند نفس او در مقام بندگی فرود می آید و روح او بمزج نفس متوجّه جناب مقدس است اوست که جامع کمالات فردیه است و حاوی تکمیلات قطبیه واعنی بالقطب ههنا قطب الإرشاد لا قطب الأوتاد علوم مقامات ظلّی و معارف مدارج اصلی او را میسر است بلکه آنجا که اوست نه ظلّ است و نه اصل از ظلّ واصل او را گذرانیده اند این نوع کامل مکمل بسیار عزیز الوجود است اگر بعد از قرون متطاوله وازمنهٔ متباعده بظهور آید هم معتنم است عالمی از وی منور گردد نظر او شافی امراض قلبیه است و توجّه او واقع اخلاق رویهٔ نا مرضیهٔ اوست که مدارج عروج را تمام کرده در مقام بندگی فرود آمده است و آرام دانس بعبادات گرفته بمقام عبدیه که فوق آن مقامی نیست در مقامات ولایت ازین طائفهٔ بعضی را انتخاب نموده مشرف میسازند و قابلیت منصب محبوبیت نیز ایشان را مسلم است جامع جمیع کمالات مرتبهٔ ولایت است و حاوی تمام مقامات درجهٔ دعوت از ولایت خاصهٔ و نبوت بهره مند است بالجمله در شان او این مصراع صادق است بیت:

آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری

هذا: مبتدی را سماع و وجد مضرّ است و نافی عروج هر چند بشرائط واقع شود شمهٔ از شرائط سماع در آخر این مکتوب تحریر خواهد یافت انشاء الله تعالی وجد او معلول است حال او و بال است حرکت او طبعی است تحرك او مشوب

بهوای نفسانی واعنی بالمبتدی من لا یكون من ارباب القلوب وارباب القلوب متوسّطون بین المبتدئین والمنتھین والمنتھی هو الفانی فی الله والباقي بالله وهو الواصل الكامل ولإلتهاء درجات بعضها فوق بعض وللوصول مراتب لا یمكن قطعها ابد الآبدین بالجمله سماع متوسّطان را نافع است وقسمی از منتھیان را نیز چنانکه بالا گذشت لیکن باید دانست که ارباب قلوب را نیز سماع مطلقا محتاج الیه نیست بلکه جماعه راست که بدولت جذب مشرف نشده اند وبریاضات ومجاهدات شاقّه میخوانند که قطع مسافت نمایند سماع ووجد درین صورت این جماعه را ممدّ ومعاون است واگر ارباب قلوب از مجذوبان باشند قطع مسالك سیر ایشانرا بمدد جذبہ است محتاج بسماع نیستند ونیز باید دانست که سماع ارباب قلوب غیر مجذوب را نه مطلقا نافع است بلکه انتفاع ازان مشروط بشرائط است وبدونها خرط القتاد واز جمله آن شرائط عدم اعتقاد است بکمال خویش واگر بتمامی خود معتقد است محبوس است آری سماع اورا نیز نحوی از عروج می بخشد اما بعد از تسکین ازان مقام فرود می آید وشرائط دیگر آن است که در کتب اکابر مستقیم الاحوال کعوارف المعارف ونحوه مبین شده اند که اکثر آنها در ابنای این وقت مفقود است بلکه این قسم سماع ورقص که درین وقت شائع شده است واین نوع اجتماع که درین اوان متعارف گشته است شك نیست که مضرّ محض است ومنافی صرف عروج درانجا معنی ندارد وصعود در آن صورت متصور نیست امداد واعانت از سماع درین محل مفقود است مضرت ومنافات موجود. تنبیه: سماع ورقص هر چند نسبت به بعضی منتھیان نیز در کار است لیکن ایشان چون هنوز مراتب عروج در پیش دارند از اوساط اند وتا مراتب عروج ممکن الحصول بتمام طی نکند حقیقت آنها ازینها مفقود است نهایت گفتن باختیار نهایت سیر الی الله است ونهایت این سیر تا اسمی است که سالك مظهر آنست بعد ازان سیر دران اسم وما يتعلّق به است وچون از اسم وجميع ما يتعلّق به ممّا

ینکشف علی اربابه گذشته بسمای حقیقی برسد و درانجا فنای وبقائی پیدا کند منتهی حقیقی است و فی الحقیقت نهایت سیر الی الله درین صورت است نهایت اول را که نهایت تا اسم است نیز نهایت سیر الی الله اعتبار کرده اند و باعتبار فنای وبقائی که در آن مرتبه حاصل میشود اطلاق اسم ولایت نموده اند وآنکه گفته اند که سیر فی الله را نهایت نیست این سیر در وقت بقا است و بعد از طی منازل عروج ومعنی بی نهایتی آن سیر آنست که اگر سیر دران اسم واقع شود وبتفصیل بشیونات مندرجه دران متعلق گردد هر گز بنهایت آن نرسد چه هر اسم مشتمل بر شیونات مندرجه بی نهایت است اما در وقت عروج اگر خواهند که او را ازان اسم گذرانند تواند بود که بیک قدم آن اسم را طی نماید وبنهایة نهایت برسد و اگر همانجا مستهلك گشت زهی شرافت و اگر برای تربیت خلق بازش آوردند زهی فضیلت گمان نکنی که وصول بآن اسم امر آسان است جا بی می باید کند تا باین دولت مشرف سازند و تا کرا ازین میان باین نعمت قصوای سرفراز گردانند وآنکه توان را تتریه و تقدیس میال میکنی بسا است که حین تشبیه و تنقیص است بلکه بسیاری از مراتب که تو آنرا تتریه خیال میکنی از مقام روح نیز پایان تر است تتریهی که فوق العرش ترا متحمل میشود نیز داخل دائره تشبیه است و آن مکشوف مژه از عالم ارواح است چه عرش ممهّد و جهات و منتهای ابعاد است عالم ارواح ماورای عالم جهات و ابعاد است چه روح لامکانی است در مکان نمیگنجد و روح را در ماوراء عرش اثبات نمودن ترا در وهم نیندازد که روح از تو بعید است و مسافت دور و دراز در میان تو و روح است نه چنین است روح را نسبت با جمیع امکانه با وجود لامکانیت برابر است ماورای عرش گفتن معنی دیگر دارد تا بانجا نرسی نتوانی دریافت طائفه از صوفیه که به تتریه روحی رسیده اند و فوق العرش آنرا در یافته اند تتریه الهی جلّ شانہ تصوّر نموده اند و علوم و معارف آن مقام را از غوامض علوم گفته و سر استوارا درین مقام حلّ کرده

و حق آنست که آن نور نورِ روح است این فقیر را نیز در وقتِ حصول آن مقام این نوع اشتباهی پیدا شده بود اما چون عنایتِ خداوندی جلّ سلطانه ازان ورطه گذرانیده دانست که آن نور نورِ روح بود نه نورِ الهی جلّ سلطانه الحمد لله الَّذی هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله و چون روح لامکانی است و بصورتِ بیچونی و بیچگونگی مخلوق است لاجرم محلّ اشتباه می گردد و الله یحقّ الحقّ وهو یهدی السبیل و جماعه از ایشان که آن نورِ روح فوق العرش را گرفته فرود می آیند و بآن بقاء پیدا میکنند خود را جامع بین التشبیه و التزیه میدانند و اگر آن نور را از خود جدا می یابند مقام فرق بعد الجمع تصوّر میکنند امثال این مغالطات صوفیه را بسیار است وهو سبحانه العاصم عن مظانّ الاغلاط و محالّ الاختباط باید دانست که روح هر چند نسبت بعالم بیچون است اما نظر به بیچون حقیقی داخل دایره چو نیست گوئیا برزخ است در میان عالم چون و در میان جناب قدس بی چون حقیقی پس رنگ هر دو طرف دارد و هر دو اعتبار در وی صحیح است بخلاف بیچون حقیقی چون را بوی اصلا راه نیست پس تا از جمیع مقاماتِ روح عروج ننماید بآن اسم نرسد پس اول از جمیع طبقات سموات حتی العرش می باید گذشت و تمام از لوازم مکان می باید بر آمد بعد ازان مراتب لامکانیّت عالم ارواح را نیز طی باید نمود آن زمان تا بآن اسم رسد بیت:

خواجه پندارد که مردِ واصل است * حاصل خواجه بجز پندار نیست

فهو سبحانه وراء الورا و وراءِ این عالم خلق عالم امر است و وراء عالم امر مراتب اسما و شیونات است ظلّا و اصالة اجمالا و تفصیلا و وراءِ این مراتب ظلّی و اصلی و کونی و الهی و اجمالی و تفصیلی مطلوب حقیقی را می باید جست تا کرا باین جست جو بنور اند و کدام صاحب دولت را باین سعادت مشرف سازند ذلك فضل الله يؤتیه من یشاء و الله ذو الفضل العظیم همّت بلند باید داشت و بمر چه در راه بدست افتد قناعت نباید کرد و در ما وراء و وراءِ می باید جست بیت:

كيف الوصول الى سعاد ودونها* قلل الجبال ودوئن خيوف

تنبيه آخر: دوام وصل واستمرار وقت کسی را مسلّم است که بعد از تحقّق فناء مطلق بقاء بالله مشرّف شده باشد و علم حصولی او بعلم حضوری تبدیل یافته است این مبحث را به بیان واضح و لائح گردانیم بدانکه هر علمیکه عالم را از ماوراء ذات خود حاصل میگردد طریق حصول آن حصول صورت معلوم است در ذهن عالم علم حصولی است و هر عملیکه محتاج بحصول صورت نباشد و آن علم ذات خود است علم حضوریست چه ذات بنفسه حاضر عالم است و در علم حصولی تا صورت معلوم حاصل است در ذهن متوجّه معلوم است و چون آن صورت از ذهن زائل گشت آن توجّه ذهن نیز زائل گشت پس دوام توجّه در علم حصولی محال عادی است بخلاف در علم حضوری که غفلت از معلوم درانجا غیر متصور است چه منشأ تحقّق آن علم حضور ذات عالم است و چون این حضور دائمی است علم نیز بذات دائمی باشد پس زوال توجّه از ذات خود ممکن نباشد و در بقاء بالله علمی است حضوری که زوال آن متصور نیست گمان نکنی که بقاء بالله عبارتست از آنکه خود را عین حق یابی چنانکه بعضی ازین طائفه حق الیقین را باین عبارت تعبیر نموده اند نه چنین است بقاء بالله که بعد از فناء مطلق میسر شود باین قسم علوم مناسبت ندارد این حق الیقین که بعضی گفته اند مناسب بقاء است که در جذبه دست میدهد بقای که مقصود ما است دیگر است ع:

ذوق این می شناسی بخدا تا نچشی

پس استمرار توجّه و دوام حضور در صورت بقاء بالله ثابت شد پیش از تحقّق بقاء بالله دوام ممکن نیست اگر چه بسیاری را پیش از رسیدن باین مقام این معنی متوهم میشود علی الخصوص در طریقه علیّه نقشبندیّه قدس الله سرارهم والحقّ ما حققت والصّواب ما اهتمت والله تعالی اعلم بالصّواب والیه تعالی المرجع والمآب الحمد لله ربّ العالمین اولاً و آخراً والصّلاة والسّلام علی رسوله دائماً و سرمداً.

وما امرؤا الّٰى لىعبءوا الله مخلصىن له الءىن
الءمء لله الءى وفقنا لطف الءرسالة النافعة فى عقاءء
اهل السنة والءماعة على طرىقة الساءاء
الءنفة رضى الله عنهم المسماة

عَقِيْدَةُ أَهْلِ الْمَعَالِي

من إفاءاء ماهر العلوم العفلىة والنقلىة كاشف
الأسرار الءنفة والءلىة مولانا واولانا أبى مءمء
أءمء الءءكوالى ثم اللاهورى

فِى شَرْحِ قَصِيْدَةِ بَدْءِ الْأَمَالِي

من آألف شىء الإسلام والمسلمىن سراج الملة والءىن
ابى الءسن على بن عثمان مءمء الءوسى كساء الله
ءلابىب ءفرانه واسكنه اعلى ءرف ءنانه

عقیدۃ اهل المعالی فی شرح قصیدۃ بدء الأمالی

بسم الله الرحمن الرحيم

شروع اللہ تعالیٰ کے نام سے جو بخشنے والا مہربان ہے

۱ يَقُولُ الْعَبْدُ فِي بَدْءِ الْأَمَالِي * لِتَوْحِيدِ بِنَظْمٍ كَاللَّائِي

بندہ^[۱] (مؤلف قصیدہ) امالی کے شروع میں * توحید (باری) کے (بیان کے) لیے موتیوں (کی لڑی) جیسی نظم پیش کرتا ہے

۲ إِلَهَ الْخَلْقِ مَوْلَانَا قَدِيمٌ * وَمَوْصُوفٌ بِأَوْصَافِ الْكَمَالِ

(کہ تمام) خلقت^[۲] کا معبود (برحق) ہمارا مولیٰ قدیم ہے * اور (تمام) صفات کمال سے موصوف ہے

۳ هُوَ الْحَيُّ الْمُدَبِّرُ كُلِّ أَمْرٍ * هُوَ الْحَقُّ الْمُقَدِّرُ ذُو الْجَلَالِ

وہ زندہ^[۳] ہے ہر امر کی تدبیر کرنے والا * وہ حق ہے صاحب بزرگی کا (تمام امور کی) تقدیر کرنے والا

۴ مُرِيدُ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ الْقَبِيحِ * وَلَكِنْ لَيْسَ يَرْضَى بِالْمُحَالِ

بھلائی^[۴] اور برائی (یعنی) فبیج (چیز) کا ارادہ کرنے والا ہے * و لیکن محال (ناجائز کام) سے خوش نہیں ہوتا

(۱) عہد سے مراد مصنف رحمہ اللہ کی اپنی ذات ہے یعنی اللہ کا بندہ۔ اور اسمیں کا اشرف القاب ہی۔ اور امالی الملاء کی جمع ہ۔ اور الملاء اسی کہتے ہیں جو آدمی زبان سے بتلا کر دوسرے سے کلبو ادے۔ اور لالی بفتح لام لؤلؤ کی جمع ہے۔ لؤلؤ کہتے ہیں موتی کو نظم کے لغوی معنی ہیں موتیوں کا تاگی میں پرونا

(۲) آلہ کے معنی ہیں جس کی عبادت و پرستش یکجا و کسے بہان عبادت جس کی پرستش مناسب و معقول ہے۔ اور خلق سے مراد ہے مخلوق اور تمام ماسوی اللہ تعالیٰ کے اس میں داخل ہے۔ اور مولیٰ کی معنی میں مرئی اور کار ساز۔ قدیم سے کہتے ہیں جو معدوم سے موجود نہ ہو اور ہمیشہ سے موجود ہو۔ اور صفات کمال سے موصوف ہونے کو لازم ہی کہ صفات نقص سے منزہ ہو

(۳) حیات سے مانخو ذہے اور حیات اہل سنت کے نزدیک صفات ذات سے ہی اور حیات ایسی صفت ہی جسکے ہونے سے علم وغیرہ صفات کا وجود صحیح ہوتا ہے۔ مدبّر ہے جو کاہو نکلے انجام کو بخوبی جاہل ہے اور کلّ امر مدبّر کا مفعول ہے۔ اور حق کے معنی ہیں ثابت اور یہ اللہ تعالیٰ کے اسماء حسنی میں سی ہے۔ اور مقدر وہ ہے جو اشیاء کو مخصوص اندازے پر پیدا کرتا ہے اور یہاں بھی کلّ شیء مقدر ہے مطلب یہ ہے کہ تمام نیک و بد اللہ تعالیٰ کی تقدیر سے ہے۔ اور ذوالجلال بی اسماء حسنہ سے ہے

(۴) مرید ارادہ سے مشتق ہی اور یہ بھی صفات ذات سے ہی اور یہ ایسی صفت ہی جو دو جائز اور ممکن چیزو نمیں سی ایک کو ترجیح دیتی ہے یعنی ایک چیز کا ایک وقت میں کرتا اور نہ کرتا دونوں ممکن ہیں پس ارادہ سی ایک جان کو ترجیح دیدی مطلب یہ ہی کہ خیر اور

۵ صِفَاتُ اللَّهِ لَيْسَتْ عَيْنَ ذَاتٍ * وَلَا غَيْرًا سِوَاهُ ذَا انْفِصَالٍ

اللہ کی صفات نہ (تو) ذات (باری) کی عین ہیں * اور نہ اسکے مغایر (و) ماسوا (یعنی) قابل انفصال ہیں

۶ صِفَاتُ الذَّاتِ وَالْأَفْعَالِ طُرًّا * قَدِيمَاتُ مَصُونَاتُ الزُّوَالِ

صفات [۲] (باری خواہ صفات) ذاتیہ (ہوں) اور (خواہ صفات) فعلیہ * قدیم ہیں جو زوال (و فنا) سے محفوظ ہیں

۷ نُسِمِيَ اللَّهُ شَيْئًا لَا كَالْأَشْيَاءِ * وَذَاتًا عَنْ جِهَاتِ السَّتِّ خَالِي

ہم [۳] (اہل سنت) اللہ کو شئی تو کہتے ہیں (لیکن) نہ مانند اور چیزوں کے * اور ذات (بھی کہہ دیتے ہیں لیکن) وہ جہات ستہ سے خالی ہے

شر دونوں اللہ تعالیٰ کے ارادہ سے موجود ہوتے ہیں اور شر چونکہ ہماری طرف نسبت کہنے سے قبیح ہی ایسے اُس کی صفت کا شفع قبیح ذکر کی اور دوسرے مصرعہ میں محال ہی شر اور قبیح اور ناجائز کام مراد ہیں اس کو محال ہی اسوا سفر تعبیر کیا ہی کہ بعض معتزلہ نے کہا ہے کہ قبیح اور شر اللہ تعالیٰ کی قدرت میں داخل نہیں اور محال ہیں اسکے رونے لئے مصنف نے کہا کہ جسکو تم محال کہتے اللہ کے ارادہ سے ہوتا ہے بان اللہ تعالیٰ اس سے رضای اور خوشنود نہیں

(۱) معتزلہ اور فلاسفہ صفات باری کی منکر ہیں یعنی دو کہتے ہیں صفات کوئی دوسری چیز نہیں وہی ذات باعتبار تعلق معلومات کے علم کہلاتی ہی اور مقدمات کی تعلق کے لحاظ سے قدرت کہلاتی ہی علی ہذا القیاس انکو یہ استیلا پیش آیا کہ اگر صفات کوئی چیز علاوہ ذات کے مانا جاوے تو ضرور ہے کہ دو ترمیم ہوں۔ اور قدیم وہی چیز ہوتی ہے جو واجب بذات خود ہو۔ تو اس سے لازم آتا ہی کہ واجب الوجود مستحق عبادت بہت مہں اور یہہ باطل ہی اور کرامیہ وغیرہ نے صفات کو غیر ذات مانا ہی اسواسطی انکو حادث ہی ماننا پڑا۔ اور یہ مذہب ہی باطل ہے ایسے کہ اگر صفات حادث ہوں تو کسی وقت ذات الہی کا صفات کمال سے معرے ہوتا لازم آتا ہی۔ اور پہلی مذہب باطل ہوتا ہی قرآن مجید اور حدیث شریف ہی ظاہر ہے ایسے کہ ذات باری کی لئے صفات کا اثبات قرآن و حدیث میں صاف صاف کیا گیا ہی ایسی ہی اہل سنت و جماعت نے یہ اختیار کیا ہے کہ صفات باری عین ذات ہی نہیں ورنہ نفی صفات لازم آتی ہی اور نہ غیر ذات ہیں ورنہ دوسرا احتمال لازم آتا ہی بلکہ لاعین ولا غیر ذات ہے یعنی جکا انفصال ذات سے ممکن ہو اسواسطی صفت ذکر کر کی مصنف رحمہ اللہ نے اپنی توضیح کر دی

(۲) صفات باری دو قسم ہیں صفات ذاتیہ اور صفات فعلیہ صفات ذاتیہ وہ ہیں جنکی نہ ہونے سے انکی نقیض لازم آوے۔ اور فعلیہ وہ ہیں جنکی نفی سے نقیض لازم آوے اور صفات ذاتیہ سات ہیں ۱- حیوۃ ۲- علم ۳- قدرت ۴- ارادہ ۵- کلام ۶- سمع ۷- بصر۔ یہ ساتوں باجماع اہل سنت و جماعت قدیم ہیں۔ اور صفات فعلیہ جو تکوین میں داخل ہیں مثلاً کسی کاپید اگر نازق دنیا وغیرہ ہو رے ائمہ حنفیہ کے نزدیک قدیم ہیں اسی لئے مصنف رحمہ اللہ نے تعمیم کے طور پر کہا کہ سب صفات ذاتیہ و فعلیہ قدیم ہیں۔ اور اشاعرہ صفات فعلیہ کو حادث کہتی ہیں۔ بعض نے کہا یہ نزاع لفظیہ

(۳) یعنی اہل سنت و جماعت کے نزدیک اللہ تعالیٰ پر لفظ شئی کا اطلاق جائز ہے کیونکہ شئی کے معنی موجود کے ہیں۔ اور سب موجودات سے اللہ تعالیٰ کا وجود قوی ہے۔ ایسے اسپر شئی کا اطلاق بطریق اولیٰ جائز ہے۔ اور اسی طرح ذات کا اطلاق ہی اللہ تعالیٰ پر جائز ہے۔ لیکن ان دونوں اور اسکے مثل کے اطلاق میں نفی مماثلت کی لازم ہے ایسے مصنف رحمہ اللہ نے کہا لا الاشیاء اور عن جہات الست خالی

۸ وَلَيْسَ الْإِسْمُ غَيْرًا لِلْمُسَمَّى * لَدَى أَهْلِ الْبَصِيرَةِ خَيْرِ آلِ

(اور اہل سنت^[۱] کے نزدیک) جو اہل بصیرت اور بہترین اتباع (انبیاء) ہیں * اسم مسمے کا غیر نہیں (بلکہ عین مسمیٰ ہے)

۹ وَمَا إِنْ جَوَّهَرُ رَبِّي وَجِسْمٌ * وَلَا كُلُّ وَبَعْضٌ ذُو اشْتِمَالِ

اور^[۲] میرا رب نہ جوہر ہے اور (نہ) جسم * اور نہ کل ہے اور (نہ) بعض جو کسی چیز کے اندر شامل ہو

۱۰ وَفِي الْأَذْهَانِ حَقٌّ كَوْنُ جُزْءٍ * بِلَا وَصْفِ التَّجْزِيِّ يَا ابْنَ خَالِ

اور^[۳] اے ماموں زاد (بھائی متکلمین کے) خیالات میں ایسی ہی جزو کا وجود * جس میں تجزی (اور انقسام) کی وصف نہ پائی جاوے حق ہے

۱۱ وَمَا الْقُرْآنُ مَخْلُوقًا تَعَالَى * كَلَامُ الرَّبِّ عَنْ جِنْسِ الْمَقَالِ

اور^[۴] قرآن (کلام اللہ) مخلوق نہیں * رب (تعالیٰ شانہ) کا کلام جنس مقال سے برتر ہے

۱۲ وَرَبُّ الْعَرْشِ فَوْقَ الْعَرْشِ لَكِنْ * بِلَا وَصْفِ التَّمَكُّنِ وَاتِّصَالِ

اور^[۵] عرش کا رب عرش کے اوپر ہے لیکن * بدون وصف استقرار اور اتصال کے

(۱) اس مسئلہ میں متکلمین کے چار مذاہب ہیں لیکن چونکہ اس مسئلہ میں نزاع کسی فائدہ پر مشتمل نہیں اسیلئے ہم ان مذاہب کا نقل کرنا فضول سمجھ کر ترک کرتے ہیں

(۲) اس شعر میں مصنف رحمہ اللہ نے بعض صفات سلبیہ کی طرف اشارہ کیا۔ یعنی جن صفات سے اللہ تعالیٰ کی تزیہ واجب ہی اور جوہر متکلمین کے نزدیک جزو ولا تجزی کو کہتے ہیں جس ہے جسم بنتا ہے۔ اور جسم وہ ہی جو دو یا زیادہ جزوں سے مرکب ہو۔ مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ جوہر اور جسم اور کل اور جزو ہونے سے منزہ ہے کہ یہ حادث ہونے کی دلیل ہیں

(۳) مصنف رحمہ اللہ نے قافیہ کی رعایت سے مخاطب کو ابن خال سے تعبیر کیا۔ اور اس شعر میں جزو ولا تجزی کا اثبات کیا ہے یعنی اکثر متکلمین کے نزدیک جزو ولا تجزی حق اور ثابت ہے فلاسفہ اور بعض متکلمین جزو ولا تجزی کا وجود محال اور غیر ممکن مانتے ہیں اور اجسام کی ترکیب حیولی اور صورت لے کہتے ہیں۔ اور چونکہ حیولی کے ماتے کو قدم عالم کا ماننا ضرور لازم آتا ہے اسیلئے اکثر متکلمین بجائے حیولی کے جزو ولا تجزی سے اجسام کی ترکیب مانتے ہیں۔ ورنہ حقیقت ہیں یہ ضروریات عقائد سے نہیں۔ خالق اجسام تعالیٰ شانہ خوب جاننا ہی کہ اجسام کی ترکیب اسنے کس چیز سے کی وہ اور کیونکر کی ہی کما قال سبحانہ (ما اشہد تم خلق السموات والارض ولا خلق انفسہم وما کنتم متخزرا المضلعین عضدا*)

(۴) کلام الہی کے باری میں اہل حق کا مذہب یہ ہی کہ مخلوق نہیں یا سہ سبحانہ و تعالیٰ کی صفت ہی اور تمام صفات الہی مخلوق نہیں۔ اور معتزلہ وغیرہ مبتدعین نے خلاف اہل حق غلو کیا ہے اور کلام الہی کو کلام الناس پر قیاس کر کے حروف اصوات سے مرکب نے کی دلیل سی کلام الہی کو بھی مخلوق کہہ دیا اسیلئے مصنف رحمہ اللہ نے کہا کہ کلام رب تعالیٰ مخلوق کے کلام کی جنس سے برتر ہے

(۵) اس مسئلہ میں بھی اہل حق کا مذہب یہ ہی کہ رب سبحانہ و تعالیٰ شانہ کا فوق العرش ہوتا قرآن و احادیث صحیحہ سی ثابت ہی۔ لیکن بلا کیف ایسا نہیں کہ رب تعالیٰ کا عرش پر استقرار اور تمکن ہو کیونکہ وہ سبحانہ و تعالیٰ اپنی سب مخلوق سے مستغنی ہی

۱۳ وَمَا التَّشْبِيهُ لِلرَّحْمَنِ وَجْهًا * فَصْنُ عَنْ ذَاكَ اصْنَافَ الْاَهَالِي

اور [۱] (خدائے) مہربان کی (کسی چیز سے) تشبیہ دینا (باب عقائد میں) کچھ وجہ نہیں رکھتا * سوان (عقائد) سے (علماء) اہل سنت کے گروہوں کو نگاہ رکھ

۱۴ وَلَا يَمْضِي عَلَى الدِّيَانِ وَقْتُ * وَأَحْوَالُ وَأَزْمَانُ بِحَالِ

اور [۲] (رب) مالک جزاء پر کسی حال میں وقت * اور زمان اور احوال کی گردش نہیں آتی

۱۵ وَمُسْتَعْنِ الْهَيْ عَنْ نِسَاءٍ * وَأَوْلَادٍ اِنَاتٍ اَوْ رِجَالِ

اور [۳] میرا معبود (خداوند تعالیٰ) عورتوں * اور نر ماڈہ اولاد (بچوں) سے مستغنی ہے

۱۶ كَذَا عَنْ كُلِّ ذِي عَوْنٍ وَنَصْرٍ * تَفَرَّدَ ذُو الْجَلَالِ وَذُو الْمَعَالِ

اسی [۴] طرح ہر (طرح کے) یار و مددگار سے * (میرا رب) بزرگی اور بلند شان والا یگانہ (و بے نیاز) ہے

۱۷ يُمِيتُ الْخَلْقَ قَهْرًا ثُمَّ يُحْيِي * فَيَجْزِيهِمْ عَلَى وَفْقِ الْخِصَالِ

(صفت جلال اور) قہر سے (تمام) خلق کو مار کر پھر [۵] زندہ کر کے * (ہر ایک کے افعال و) نخصال کے مطابق ان کو جزا (وسزا) دے گا

(۱) یعنی خدا تعالیٰ کو کسی امر میں مخلوق و مشابہت نہیں چونکہ اثبات صفات سے شائبہ تشبیہ کا وہم ہوتا ہے اسلیٰ مصنف رحمہ اللہ نے تصریح کر دی کہ اہل سنت کہ نزدیک صفات ثابت ہیں مگر رب سبحانہ مشابہت خلق سے مبرا ہے۔ اللہم اغفر لکاتبہ و لمن سعى فیہ ولو الدہبہم اجمعین آمین ثم آمین

(۲) وقت اور زمانہ کی عروش سے اشیا ہیں تغیر آنا مخلوق و حوادث کی شان ہے رب تعالیٰ تغیر و تحول سے بری اور منزہ ہی ہی اہل حق کا عقیدہ ہے (۳) اس بیت میں یہود و نصاریٰ وغیرہ مشرکین پر رد ہی جو اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف بیٹے وغیرہ کی نسبت کرتے ہیں مطلب یہ کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کو بی بی بچوں کی کچھ ضرورت نہیں۔ وہ مستغنی ہے۔ اولاد وغیرہ کی تو سکون ضرورت ہوتی ہے جو بذات خود باقی نہ رہ سکے وہ بقاء بالواسطہ کے لئے اولاد کا طلبگار ہوتا ہے۔ اور چونکہ اولاد کے حاصل کرنے کا ذریعہ بی بی ہے اس لئی اسکو بی بی کی بی حاجت ہوتی ہے۔ اور فنا کا خوف اسی کو ہوتا ہے جو وجود وغیرہ میں مستغنی نہیں ہوتا اور جب حق سبحانہ و تعالیٰ کا وجود اسکی صفت ذاتی ہے اور وہ سب سی مستغنی ہی تو اسکا اولاد وغیرہ سے مستغنی ہونا ثابت ہو گیا

(۴) اس بیت سے یہ ثابت کرنا منظور ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کو کسی مددگار کی ضرورت نہیں زمین و آسمان وغیرہ کے پیدا کرنے میں سب سی مستغنی ہی یگانہ و متفرد رہی ہوتا ہے جس کو دوسرے کی حاجت نہیں ہوتی ورنہ جو خود کس کام کے سر انجام دینے میں مستقل نہ ہو اسکو دوسرے سے استعانت کی ضرورت پڑتی ہے تو وہ متفرد نہیں رہتا۔ تو متفرد کہنے سے مستغنی ہونا ثابت ہو گیا

(۵) مارنا اور زندہ کرنا دو فعلی صفتیں ہیں۔ یعنی نفع دہنے والے ہی تمام خلقت کو مار کر نفع دہنا کی وقت سب حیوانات کے اجزاء اصلیہ جمع کر کے انہیں جان ڈالنا پھر ہر ایک کے جیسے اعمال ہو سکے انکے موافق سب کو بدلہ دینا۔ اصل میں جزاء مطلق بدلہ کو کہتے ہیں خواہ عذاب ہو خواہ ثواب اور یہاں یہی معنی مراد ہے۔ پھر عرف میں جزاء صرف ثواب کو کہنے لئے

۱۸ لَاهِلِ الْخَيْرِ جَنَّاتٍ وَنُعْمَى * وَلِلْكَفَّارِ اِذْرَاكِ النِّكَالِ

(تو) اہل خیر کے [۱] لئے باغ (بہشت) اور نعمتیں ہیں * اور کفار (ناکار) کے لیے عذاب (ونکال) کی دوزخیں (تیار) ہیں

۱۹ وَلَا يَفْنَى الْجَحِيمُ وَلَا الْجَنَانُ * وَلَا أَهْلُوهُمَا أَهْلُ اِنْتِقَالِ

اور [۲] دوزخ اور بہشت فنا نہیں ہوں گے * اور نہ اہل بہشت و دوزخ (اپنے محال سے) انتقال کرنے والے ہیں

۲۰ يَرَاهُ الْمُؤْمِنُونَ بغيرِ كَيْفٍ * وَادْرَاكِ وَصْرَبٍ مِنْ مِثَالِ

اللہ سبحانہ و تعالیٰ [۳] کو (قیامت میں) اہل ایمان بغیر کیف * اور (بغیر احاطہ) ادراک اور (بغیر) گونہ مثال کے دیکھیں گے

۲۱ فَيَنْسَوْنَ النَّعِيمَ إِذَا رَأَوْهُ * فَيَا خُسْرَانَ أَهْلِ الْاِعْتِزَالِ [۴]

تو جب اس کا دیدار کریں گے (سب) نعمتوں کو بھول جائیں گے * ہائے (افسوس) معتزلی لوگوں کے ٹوٹا پانے پر

۲۲ وَمَا اِنْ فَعَلٌ اَصْلَحُ [۵] ذُو اِفْتِرَاضٍ * عَلٰى الْهَادِي الْمُقَدَّسِ ذِي التَّعَالِي

اور [۶] امر اصلاح کا کرنا * (خداوند) ہادی پاک ذات بلند شان پر فرض نہیں

(۱) اس بیت کا مطلب ظاہر ہے۔ یعنی نیک اعمال والوں کے وساطتی اللہ تعالیٰ نے اپنی فضل و رحمت سے بہشت و نعمتیں تیار کر رکھی ہیں

اور کفار و اشرار کے واسطے درکات نار تیار کر رکھی ہیں

(۲) یہ شعر بعض نسخوں میں ہے بعض میں نہیں۔ مطلب یہ ہی کہ اہل سنت و جماعت کے نزدیک جنت اور اہل جنت کبھی فنا نہ ہوں گے اور ایسے ہی دوزخ و اہل دوزخ۔ اور نہ رہنے والوں کو دہانے انتقال ہو گا جنت سے تو ظاہر ہے کہ جنتیوں کے نہیں نکالا جاویگا۔ اور دوزخ سے جو گنہگار مسلمان اپنے گناہوں کی بدسزا بھگتتے کے لئے داخل ہوں گے وہ جب سزا اعمال بھگت چکیں گے وہ نکال کر جنت میں داخل کئے جاویں گے تو وہ حقیقت میں اہل دوزخ نہیں اہل دوزخ تو کفار ہی ہیں۔ گنہگار مسلمانوں کے دوزخ میں داخل ہونے کی ایسی مثال ہی جیسے سنا سونا صاف کرنے کے لئی آگ میں ڈالتا ہے نہ جلانے کے لئے

(۳) ان دو شعر و نمیں اس عقیدہ کا بیان ہے کہ قیامت میں مؤمنین کو دیدار خداوند سبحانہ و تعالیٰ کا نصیب ہو گا۔ مگر بغیر کیف و بدون مثال اور بدون احاطہ اور اک کے۔ پس یہ دیدار خداوندی ایسی جلیل القدر نعم ہوگی کہ اسکے حاصل ہونے سے بہشتی لوگ سب نعمتیں بھول جاویں گے۔ پھر آخر میں اس امر کا اشارہ کیا کہ معتزلی لوگ جو دیدار خداوندی کے منکر ہیں وہ اگرچہ جنت میں داخل بھی ہوں

تب بھی اس نعمت دیدار سے محروم رہیں گے تو انکے اس خسران و زیان سے اہل ایمان کو درنا چاہیئے

(۴) ہمزہ وصلی ضرورت کے واسطے قطعی کی طرح ثابت رکھا گیا گو یہ فصیح لغت کے خلاف ہی۔ یہ سین ضرورت شعر کے واسطے ساکن ہو گیا اصل میں مضموم ہے

(۵) یہاں حکم قاعدہ دراصل ہمزہ کی حرکت نقل ہو کر ما قبل پر جو نون ساکن تئوین کا تھا آگئی

(۶) اس شعر میں اس عقیدہ کا بیان ہی کہ خداوند جل جلالہ کے ذمے کوئی فرض نہیں کہ کوئی اس سے مطالبہ کر سکے۔ اور اس میں معتزلہ پر در ہی وہ کہتے ہیں امر اصلاح کی رعایت خداوند سبحانہ و تعالیٰ پر واجب ہے یعنی خداوند سبحانہ و تعالیٰ کو اس سے چارہ نہیں کہ جو امر اصلاح ہو اسکی رعایت کرے اور امکا قول مردود ہی۔ اگر یہہ امر خدا تعالیٰ پر واجب ہو تا تو دنیا میں کوئی کافر و گمراہ نہ ہوتا

۲۳ وَفَرَضَ لَزِمَ تَصَدِيقُ رُسُلٍ * وَأَمْلَاكِ كِرَامٍ بِالتَّوَالِ

اور^[۱] پیغمبروں کی تصدیق (یعنی صدق دل سے ماننا) فرض لازم ہے * اور (اسی طرح) ملائکہ (کاماننا) جو (انواع) عطا کے ساتھ بزرگی دیئے گئے ہیں

۲۴ وَخَتَمُ الرُّسُلِ بِالصِّدْرِ الْمُعَلَّى * نَبِيِّ هَاشِمِيٍّ ذِي جَمَالٍ

اور^[۲] (اسی طرح) جناب صدر معلیٰ نبی ہاشمی * صاحب (حسن و) جمال کے ساتھ پیغمبروں کے ختم ہونے کی (تصدیق فرض ہے)

۲۵ إِمَامُ الْأَنْبِيَاءِ بِلَا اخْتِلَافٍ * وَتَأْجُ الْأَصْفِيَاءِ بِلَا اخْتِلَافٍ

آنحضرت^[۳] صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تمام انبیاء کے پیشوا ہیں اس میں کسی کا خلاف نہیں * اور بلاشبہ تمام برگزیدگان

جناب الہی کے سر تاج ہیں

۲۶ وَبَاقٍ شَرَعُهُ فِي كُلِّ وَقْتٍ * إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَارْتِحَالِ

اور^[۵] آپ کی شریعت (مطہرہ) روز قیامت * اور (میدان حشر میں لوگوں کے) کوچ کر جانے (کے وقت) تک باقی ہے

۲۷ وَحَقُّ أَمْرٍ مِعْرَاجٍ وَصِدْقٍ * فَفِيهِ نَصُّ أَخْبَارِ عَوَالِ

اور^[۶] امر معراج (نبوی) حق اور سچ ہے * اس بارے میں احادیث عالیہ السنہ کی نص موجود ہے

(۱) اس شعر میں اس عقیدہ کا بیان ہی کہ تمام انبیاء اور ملائکہ پر ایمان لانا فرض ہی اور یہ واضح ہی

(۲) یہ سین ضرورت شعر کے واسطے ساکن ہو کیا اصل میں مضموم ہے

(۳) یعنی یہہ اعتقاد کرنا بھی فرض ہی کہ حضرت سید المرسلین شفیع المذنبین محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے بعد کوئی پیغمبر نہیں آویگا آپ پر پیغمبری ختم ہو گئی آپ کے بعد جو نبوت کا دعویٰ کری وہ جھوٹا اور مردود ہے

(۴) حدیث شریف میں ہی کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے معراج کی رات بیت المقدس میں تمام انبیاء کو امام بن کر نماز پڑھائی۔ اس شعر میں اس واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔ اور تاج چونکہ سب قسم کے زیوروں سے اعلیٰ اور اشرف ہوتا ہے اور

آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تمام انبیاء اور صلحاء سے افضل و اشرف ہیں اس واسطے کہا کہ آپ تاج ہیں اصفیاء کے

(۵) اس بیت میں اس امر کی طرف اشارہ کیا ہے کہ آپ کی شریعت سب شریعتوں کی ناخ ہے اور قیامت تک کہی منسوخ نہیں ہوگی۔ کیونکہ آپ خاتم النبیین تک آپ کے بعد کوئی نبی نہیں ہوگا تاکہ آپ کی شریعت منسوخ ہو

(۶) اس بیت میں اس امر کی طرف اشارہ کیا ہے کہ آپ کو معراج جسم و روح کے ساتھ بیداری کے عالم میں ہوئی یعنی معراج کی جو آپ نے خبروی ہے وہ حق اور سچ ہے۔ اور معراج مکہ سے بیت المقدس تک تو قرآن مجید سے ثابت ہی اس کا منکر کافر ہے اور

اس کے آگے آسمان تک اور آگے بہشت دوزخ تک صحیح السنہ اسناد والی حدیثوں سے ثابت ہی۔ اسکا منکر مبتدع گمراہ ہے

۲۸ وَمَرَجُوْهُ^[۱] شَفَاعَةُ اَهْلِ خَيْرٍ * لِاصْحَابِ الْكِبَائِرِ كَالْجِبَالِ

اور [۲] پہاڑوں جیسے بڑے بڑے گناہوں کا ارتکاب کرنے والوں کے لیے * اہل خیر کی شفاعت کی امید کی گئی ہے

۲۹ وَاَنَّ الْاَنْبِيَاءَ لَفِيْ اَمَانٍ * عَنِ الْعِصْيَانِ عَمْدًا وَاَنْعِزَالِ

اور [۳] پیغمبر انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام دیدہ دانستہ گناہ کرنے * اور منصب نبوت سے معزول ہونے سے امن میں

۳۰ وَمَا كَانَتْ نَبِيًّا قَطُّ اُنْتَى * وَلَا عَبْدًا وَّشَخْصًا ذُوْ اِفْتِعَالِ

اور [۴] کبھی کوئی عورت اور غلام * اور جھوٹا (یا جادوگر) شخص نبی نہیں ہوا

۳۱ وَذُو الْقُرْنَيْنِ لَمْ يُعْرَفْ نَبِيًّا * كَذَا لُقْمَانُ فَاَحْذَرُ عَنْ جِدَالِ

اور [۵] معلوم نہیں کہ ذوالقرنین نبی ہوا ہے (یا نہیں) * ایسے ہی لقمان (حکیم) سوا اس معاملہ میں بحث وجدال سے پرہیز کر

(۱) شعر بعض نسخوں کی تبعیت سے پہلے معراج کے ساتھ گذر چکا اکثر نسخوں میں نہیں ہی

(۲) یعنی انبیاء اور علماء صحابہ کی شفاعت قیمت کی دن ہوگی جو مؤمن لوگ کبیرے گناہ کر کے بغیر توبہ کے مر گئے ہیں وہ شفاعت سے بخشا جائیں گے مگر کبار سے مراد ماسوائے شرک کی ہیں شرک بغیر توبہ کے نہیں بخشا جاتا۔ پس مشرکین کے حق میں شفاعت نہیں ہوگی۔ مر جو سے مراد انہیں کہ شفاعت کا یقین نہیں ظن سے نہیں بلکہ شفاعت تو یقیناً واقع ہوگی ہاں یہ ضرور نہیں سر ہر عاصی کے حق میں شفاعت ہو جسکے حق میں اللہ تعالیٰ کی رضاشفاعت کے واسطے ہوگی اسکے حق میں شفاعت کریں گئے اسلئے ہر ایک کو امید ہے کہ میرے بارے میں شفاعت ہو یقین نہیں اور اس میں ہی معتزلہ کا خلاف ہی اور حق اہل سنت کی طرف ہے

(۳) یعنی یہ اعتقاد کرنا ہی لازم ہی کہ انبیاء منصب نبوت سے معزول نہیں ہوتے یہہ مرتبہ سلب ہو جانا ممکن ہے اور اسی طرح انبیاء دیدہ دانستہ کبیرہ گناہ کرنے سے مامون ہیں۔ اور سہو اکبیرہ گناہ انبیاء سے سرزد ہونے کو اکثر ممکن اور جائز کہتے ہیں۔ اور صغیرے گناہ جو خسرت اور کمینہ پن پر دال ہوں انسے یقیناً معصوم ہیں اور جو ایسا نہ ہوا انکا صادر ہونا ممکن ہی بعض نے کہا کوئی گناہ انسے صادر نہیں ہوتا صغیرہ ہو یا کبیرہ دیدہ دانستہ ہو یا نادانستہ

(۴) چونکہ نبوت کے مرتبہ کے ساتھ لازم ہے احکام الہی کا پھونچانا اور خلق اللہ کو راہ راست کی طرف ہدایت کرنا اور اس کام کے لئے کمال عقل اور قوت رائی کی ضرورت ہی اور عورت میں ناقص العقل اور خلیفہ کمزور ہوتی ہیں۔ اور غلام چونکہ بیگانہ مملوک ہوتا ہی اور دوسرے لوگ اسکو حقیر سمجھتے ہیں اسلئے وہ منصب نبوت کے لائق نہیں ہوتا۔ اور ایسا ہے جوٹا شخص نبی معتد علیہ نہیں ہوتا لوگ اسکی بات کا اعتبار نہیں کرتے نوہ نبوت کے لائق نہیں اسی لئے سنت اللہ اس طرح جاری ہی کہ ہمیشہ انبیاء قوم کے اعلیٰ خاندان سے شریف النفس پاکذات نہایت عالی بہمت رحم دل شخص ہوتے ہیں

(۵) بعض علماء نے ذوالقرنین اور لقمان کے نبی ہونے کا زعم کیا ہی چونکہ یہ بات تحقیق کے خلاف ہی اس لئی مصنف رحمہ اللہ نے تشبیہ کر دی کہ الکا نبی ہونا محقق نہیں پس اس بارے میں بحث وجدال ہی پرہیز کرنا چاہے جملہ تمام انبیاء پر ایمان لانا کافی ہے سب کو مفصلاً جاننا ضرور نہیں پس ذوالقرنین اور لقمان کے بارے میں نہ تو زور و نبوت کا دعویٰ کرنا مناسب ہے اور نہ نفی نبوت میں اصرار کرنا زیبا ہی کیونکہ غیر نبی کو نبی ماننا ہی کفر ہے اور کے نبی کی نبوت سے انکار کرنا ہی کفر ہے

۳۲ وَعِيسَى سَوْفَ يَأْتِي تَمَّ يُتَوَى * لِدَجَالٍ شَقِيٍّ ذِي خَبَالٍ

اور [۱] قریب ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام آخر زمانے میں آکر * دجال بد بخت صاحب فساد کو تباہ کریں گے

۳۳ كِرَامَاتُ الْوَالِيِّ بَدَارِ دُنْيَا * لَهَا كَوْنٌ فَهَمُّ اَهْلِ التَّوَالِ

دار [۲] دنیا میں اولیاء اللہ کی کرامات * کیلئے ثبوت ہے سو وہ (اللہ تعالیٰ کے کرم و) عطا کے اہل ہیں

۳۴ وَلَمْ يَفْضُلْ وَلِيٌّ قَطُّ دَهْرًا * نَبِيًّا اَوْ رَسُوْلًا فِي اِنْتِحَالِ

اور کبھی [۳] زمانہ بھر میں کوئی ولی (کسی مذہب کی) نسبت میں * نبی یا رسول سے بہتر نہیں ہوا ہے

۳۵ وَلِلصِّدِّيقِ رُجْحَانٌ جَلِيٌّ * عَلٰى الْاَصْحَابِ مِنْ غَيْرِ اِحْتِمَالِ

اور [۴] صدیق اکبر رضی اللہ عنہ کو تمام صحابہ رضی اللہ عنہم پر بغیر (ثبک) * (اور) احتمال کے (مرتبہ میں) رجحان (اور فضیلت) ہے

۳۶ وَلِلْفَارُوْقِ رُجْحَانٌ وَفَضْلٌ * عَلٰى عُثْمَانَ ذِي النُّوْرَيْنِ عَلٰی

اور [۵] حضرت فاروق رضی اللہ عنہ کے لئے حضرت عثمان ذی النورین رضی اللہ عنہ پر * عالی شان فضیلت و رجحان ہے

(۱) اخیر زمانہ میں عیسیٰ علیٰ نبینا و علیہ الصلاۃ والسلام کا آسمان سے نازل ہونا اور شریعت محمدی کی ترویج میں سعی کرنا اور دشمنان دین الہی کو ہلاک کرنا صحیح حدیثوں سے ثابت ہی اور ایسے ہی دجال کا فر کا ظاہر ہو کر لوگوں کو گمراہی دکھا کر گمراہ کرنا احادیث صحیحہ سے ثابت ہے اور عیسیٰ علیہ السلام کا آسمان سے اتر کر اسکو قتل کرنا حدیثوں میں آیا ہے اسلئے اہل حق اسکو حق مانتے ہیں۔ ان باتوں کی تاویل کرنا شیوہ اہل حق نہیں

(۲) اسی طرح اہل سنت کے عقیدہ کے مطابق کرامات اولیاء حق اور ثابت ہیں۔ اور کرامت اسکو کہتے ہیں کہ خارق عادت امر ولی کے اعزاز کے لئے خدا تعالیٰ اسکے ہاتھ پر ظاہر کرتا ہے۔ پس کرامات اولیاء کا اعتقاد کرنا بھی ضرور ہے اس کا انکار کرنا مرہے کی بات ہے

(۳) اور یہ بھی اعتقاد کرنا ضروری ہی کہ کوئی ولی کسی نبی سے بڑھ نہیں سکتا بلکہ مساوی ہی نہیں ہو سکتا پس کسی ولی کو بعض انبیاء سے افضل سمجھنا اسلام سے باہر نکلنا ہی اسی لئے مصنف رحمہ اللہ نے کہا کہ کسی مذہب کی نسبت میں یہ بات نہیں کہ ولی کسی نبی سے افضل ہو

(۴) اہل حق یعنی اہل سنت و جماعت کا عقیدہ یہ ہے کہ بعد انبیاء و خواص ملائکہ سب خلق اللہ سے افضل ابو بکر رضی اللہ عنہ ہیں اور یہ مضمون بہت حدیثوں سے ثابت ہی اور نیز آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے آخر عمر میں نماز کی امامت کی واسطی نہیں کو منتخب کیا تو نماز جو افضل اعمال اسلام ہی سکی امامت کے واسطی منتخب کرنا فضیلت کی اول دلیل ہے۔ اور اسمیں روافض اور بہت سے معتزلہ کا خلاف

ہی اور صدیق اچکا لقب اسوا سطی ہو ا کہ آپ نے بلا تردد دعویٰ ثبوت و معراج میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی تصدیق کی

(۵) فاروق خلیفہ ثانی امیر المؤمنین عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کا لقب ہے اسلئے کہ آپ فصل مقدمات میں حق و باطل کے درمیان خوب فرق کرتے تھے اور بعد حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ کے امیر المؤمنین عمر بن خطاب سب صحابہ سے افضل ہیں

بھی اہل حق کا اعتقاد ہی۔ اور یہ امر بدعت ہی صحیح حدیثوں سے ثابت ہوتا ہی

۳۷ وَذُو النُّورَيْنِ حَقًّا كَانَ خَيْرًا * مِنَ الْكِرَارِ فِي صَفِّ الْقِتَالِ

اور [۱] حضرت ذوالنورین بالتحقیق (علی شیر خدا) * میدان جنگ میں بار بار آنے والے سے بہتر ہیں

۳۸ وَلِلْكَرَّارِ فَضْلٌ بَعْدَ هَذَا * عَلَى الْأَغْيَارِ طُرًّا لَا تَبَالِي

اور [۲] اس کے بعد (حیدر) کرار کے لئے * تمام اپنے [اور] غیروں سے فضیلت ہے (اس تفضیل میں) پروانہ کر

۳۹ وَلِلصِّدِّيقَةِ الرَّجْحَانُ فَاعْلَمْ * عَلَى الزُّهْرَاءِ فِي بَعْضِ الْخِصَالِ

اور [۳] جان لے کہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کیلئے حضرت فاطمہ زہراء رضی اللہ عنہا پر * بعض خصلتوں میں فضیلت حاصل ہے

۴۰ وَلَمْ يَلْعَنْ يَزِيدًا [۴] بَعْدَ مَوْتِ * سِوَى الْمِكْثَارِ فِي الْإِغْرَاءِ غَالِ

اور [۵] یزید کو مرنے کے بعد بڑے باتونی * فساد میں حد سے بڑھنے والے کی سوا کسی نے لعنت نہیں کی

(۱) ذوالنورین خلیفہ ثالث امیر المؤمنین عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کا لقب ہے اور اس لقب کی وجہ یہ ہی کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی دو صاحبزادیاں آپ کے نکاح میں کیے بعد دیگرے ہوئیں پلے آں حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے رقیہ رضی اللہ عنہا آپ کے نکاح میں دیں ان کی وفات کے بعد ام کلثوم رضی اللہ عنہا نکاح کر دیں اور اہل سنت وجماعت کے نزدیک حضرت عثمان حضرت علی رضی اللہ عنہ سے فضل ہیں۔ وہ کہتے ہیں فضیلت علی ترضیب الخلافة ہے۔ اور بعض نے ان دونوں صاحبوں کی آپس میں ایک دوسرے سے افضل ہونے میں توقف کیا ہے۔ بہر حال اپنی اپنے وقت میں خلافتے اربعہ کی خلافت کے علی الترتیب برحق ہونے میں کسی کو کلام نہیں

(۲) کرار سے شیر خدا اسد اللہ الغالب حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ مراد ہیں۔ اور اس لقب کی وجہ یہ ہے کہ آپ ہمیشہ دشمنان دین کے مقابلہ میں بار بار میدان جنگ میں نکلا کرتے۔ کہی حالت اختیار واضطرار میں آپ کو فرار کی نوبت نہیں آئی۔ مراد یہ ہے کہ ہمارے اہل سنت وجماعت کے عقیدہ کے روئے بعد خلفائے ثلاثہ رضی اللہ عنہم کے حضرت امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ کو سب صحابہ پر فضیلت ہے۔ اس تفضیل میں کسی کے خلاف کی پردا نہیں کرتے۔ اللهم اغفر لکاتبہ ولن سعی فیہ ولو الہدیہم أجمعین آمین ثم آمین یارب العالمین الہ الحق آمین (۳) صدیقہ سے مراد ام المؤمنین حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا ہیں اور زہراء سے مراد سیدۃ نساء اہل الجنۃ فاطمہ رضی اللہ عنہا ہیں۔ اور ان دونوں کی ایک دوسری سی فضیلت کسی نص میں نہیں آئی لیکن کثرت روایت اور ثقہ روایت کی لحاظ سے اور نیز اس وجہ سے کہ حضرت صدیقہ کا مقام جنت میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے ساتھ ہو گا اور حضرت زہراء بتول کا مقام امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہما کی ساتھ ہو گا اور ان دونوں مرتبوں میں فرق ہیں صدیقہ رضی اللہ عنہا کی فضیلت ثابت ہوتی ہی ہو اسلئے مصنف رحمہ اللہ نے بعض خصلتوں میں حضرت صدیقہ کو افضل بتایا اور بعض وجود سے حضرت زہراء افضل ہیں مثلاً وہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے وجود پر فضیلت جزئی حاصل ہی

(۴) ضرورت شعری کے واسطے غیر منصرف کو منصرف کیا گیا

(۵) یزید بن معاویہ کے بارہ میں اہل علم کو اختلاف ہی کہ آیا سپر لعنت کرنا جائز ہے یا نہ سو بعض بلا تامل لعنت کرنا جائز کہتی ہیں جیسے تفتازانی شرح عقائد میں کہا۔ اور بعض نے کہا نہیں جائز کیونکہ جو الزام اسکی طرف نسبت کئے جاتے ہیں اگر سب صحیح ہوں تب ہی زیادہ سے زیادہ فسق ثابت ہوتا ہے اور فاسق پر لعنت کرنی اہل سنت کثر ہم اللہ کے نزدیک جائز نہیں۔ پہلی کہتے ہیں اگرچہ افعال کار کتاب موجب فسق ہے مگر استتعال محصیت کفر ہی۔ اور بعض اسباب میں توقف کرتے ہیں کیونکہ استتعال امر باطنی ہی سپر اطلاع سوائے اللہ تعالیٰ کی کسی کو نہیں۔ پس توقف ہی طریق اسلم ہے اور اسی کی طرف مصنف رحمہ اللہ نے اشارہ کیا

۴۱ وَاِيْمَانُ الْمُقَلِّدِ ذُو اِعْتِبَارٍ * بِاَنْوَاعِ الدَّلَائِلِ كَالنِّصَالِ

اور^[۱] نیزوں جیسی تیز اور کارگردلیوں سے * ثابت ہے کہ مقلد کا ایمان معتبر ہے

۴۲ وَمَا عَذْرٌ لِّدِي عَقْلٍ بِجَهْلٍ * بِخَلْقِ الْاَسَافِلِ وَالْاَعَالِي

اور^[۲] عقل والے کے لیے جہالت (یعنی دعوت کا نہ پہنچنا) آفریدگار * (زمین) پست اور (آسمان) بلند کے نہ ماننے کا عذر نہیں بن سکتا

۴۳ وَمَا اِيْمَانُ شَخْصٍ حَالِ يَأْسٍ * بِمَقْبُولٍ لِفَقْدِ الْاِمْتِثَالِ^[۳]

اور^[۴] عذاب دیکھنے کی حالت میں کسی شخص کا ایمان * مقبول نہیں کیونکہ اس سے فرمانبرداری نہیں پائی گئی

۴۴ وَمَا اَفْعَالٌ خَيْرٌ فِي حِسَابٍ * مِنَ الْاِيْمَانِ مَفْرُوضُ الْوِصَالِ

اور^[۵] نیک کام (اعمال صالحہ) ایمان سے محسوب نہیں * حالانکہ (ایمان کے ساتھ ان کا) متصل بجالانا فرض ہے

(۱) یعنی جو شخص خود استدلال نہ کرے دوسرے کی بات کو بلا دلیل قبول کر کے کلمہ اسلام کا تکلم کرنے اہل حق کے نزدیک اس کا ایمان معتبر ہے ہو اس مدعا پر بہت سی دلائل کا ماری قائم ہیں۔ اور جو لوگ استدلال کو شرط قرار دیتے ہیں وہ ایمان کا دائرہ تنگ کرتے ہیں ان پر لازم تاہا ہی کہ بہت سی عوام ترک استدلال کی وجہ سے بے ایمان ہوں۔ اور یہ بڑا غضب ہے۔ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم صرف اقرار شہادتین پر اکتفا کرتے تھے۔ یہ نہ پوچھتے تھے کہ تو نے کس دلیل سے معلوم کیا اور یہ دوسرا امر ہی کہ استدلال کرنا افضل اور اعلیٰ ہے اور ترک استدلال ہی ایک درجہ کا گنہگار ہو گا (۲) یعنی جس شخص کو خداے تعالیٰ نے عقل سلیم و یاہی اور حد بلوغت کو پہنچ گیا ہی اس حالت میں اگر سے دعوت اسلام نہ پہنچی تو خالق الارض والسموات نے معرفت اسپر لازم ہی۔ عقل کے ہوتے ہوئے جہل اور نارانی یعنی دعوت کی نہ پہنچنے کا عذر غیر مقبول ہی کیونکہ آثار قدرت صاحب عقل کو اقرار آفریدگار پر مجبور کرتے ہیں۔ البتہ سوائے ایمان کے اور شراعت کے واسطی جہل عذر ہی امام اعظم رحمہ اللہ سے اسی طرح نقول ہی (۳) ضرورت کے واسطی ہمزہ وصلی کو قطعی کیا گیا

(۴) کا فرض ہونے کے قریب عذاب کا معاینہ کرے اور سکرات موت میں مبتلا ہو اس وقت ایمان لاوی تو یہ مقبول نہیں کیونکہ یہ ایمان بالغیب نہیں بعض شرح نے کہا ہی کہ عاصی کی توبہ اس حال میں قبول ہی مگر ظاہر قرآن و حدیث سی یہ معلوم ہوتا ہی کہ دونوں کا ایک حکم ہے چنانچہ ملا علی قاری علیہ رحمۃ الباری نے اس پر خوب بحث کر کے عدم فرق ثابت کیا ہے

(۵) یعنی فرض عبادتیں ایمان کا جزو اور اس میں داخل نہیں۔ گو ایمان کے متصل ہیں یعنی بعد ایمان کی متصل آنجا بجالانا فرض ہی۔ اور بدون ایمان کے عبادت کا بجالانا معتبر نہیں۔ اور عبادت کا ایمان میں داخل نہ ہونا ہی بلکہ قلوب ہی اکابر علماء کا جیسے حضرت امام اعظم رحمہ اللہ اور انکے متبعین اور اسی کو اختیار کیا ہی امام الحرمین اور جمہور اشاعرہ نے۔ کیونکہ حقیقت ایمان کی صرف تصدیق قلبی ہے یا تصدیق قلبی مع اقرار لسانے کے اور یہ مذہب ہے امام مالک رحمہ اللہ اور شافعی رحمہ اللہ اور اوزاعی رحمہ اللہ کا۔ اور جمہور اہل حدیث کی نزدیک عبادت ایمان میں داخل ہیں لیکن بعض مخالفین کے قول کے بموجب الحدیثین رحمہم اللہ کے نزدیک عبادت ایمان کامل کا جزو ہیں وہ حضرات یہ نہیں کہتے کہ عبادت کی انتفاء سی ایمان منقہ ہو جاتا ہی۔ جیسی معتزلہ اور خوارج کا مذہب ہے تو معلوم ہو اہل سنت کثر ہم اللہ کے دونوں فریق فقہاء و اہل حدیث کے در بیان یہ نزاع لفظی ہی اور اسی طرح اس مسئلہ کی فرغ یعنی ایمان کی کم زیادہ ہونے نہوتے میں ہی نزاع لفظی ہی۔ اور اگر کوئی شخص ایمان لانے کے بعد پہلی اس سے کہ اسپر کوئی عبادت فرض ہو مر جاوے تو باق فریقین و شخص مؤمن ہی

۴۵ وَلَا يُفْضَىٰ بِكُفْرٍ وَارْتِدَادٍ * بَعْهَرٍ أَوْ بَقْتَلٍ وَاخْتِزَالٍ

اور [۱] زنا قتل (کسی کا مال لوٹنے) راہزنی (وغیرہ) سے * کافر اور مرتد ہونے کا حکم نہیں لگایا جاتا

۴۶ وَمَنْ يَنْوِ ارْتِدَادًا بَعْدَ ذَهْرٍ * يَصِرْ عَنْ دِينِ حَقِّ ذَا اِنْسِلَالٍ

اور [۲] جو شخص مدت کی بعد مرتد ہونے (دین چھوڑنے) کا ارادہ کرے * تو وہ فوراً دین حق سے باہر (مرتد) ہو جاتا ہے

۴۷ وَلَفْظُ الْكُفْرِ مِنْ غَيْرِ اعْتِقَادٍ * بَطْوَعِ رَدِّ دِينٍ بِاغْتِفَالٍ

اور [۳] بہ سبب غفلت کے بغیر اعتقاد (کفر) کے اختیار سے * کفر کا کلمہ (زبان سے) نکالنا دین (اسلام) کو رد کرنا (یعنی مرتد ہونا) ہے

۴۸ وَلَا يُحْكَمُ بِكُفْرٍ حَالَ سَكْرِ * بِمَا يَهْدِي وَيَلْغُو بَارْتِجَالٍ

اور [۴] حالت سکر (نشہ) میں (انسان) جو کچھ بے سائنتہ * ہذیان بکواس کرتا ہے اس سے اس کے کفر کا حکم نہیں کیا جاتا

(۱) یعنی جو شخص قتل ناحق چوری زنا وغیرہ کبیرہ گناہوں کا مرتکب ہو وہ کافر یا مرتد نہیں ہوتا تمام اہل سنت و جماعت کا یہی مذہب ہے اور اس مسئلہ میں خوارج اور معتزلہ کا خلاف ہے خوارج تو کبیرہ گناہ کے مرتکب کو کافر کہتے ہیں اور معتزلہ کافر تو نہیں کہتی مگر کہتے ہیں ایمان ہی نکل جاتا ہے۔ تو معتزلہ کے نزدیک کفر اور ایمان کے درمیان ایک واسطہ ہی پس وہ ایسی شخص کو فاسق کہتے ہیں نہ کافر۔ مؤمن۔ اور ان دونوں فریقوں کا اسپر اتفاق یہی کہ ایسا شخص ہمیشہ دوزخ میں رہے گا اور یہ قول الکاہل ہے کہ چونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُوْنَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ﴿۱﴾ یعنی اللہ تعالیٰ شرک نہیں بخشا اس سے کم درجہ کے گناہ جسکو چاہی بخش تیاہی۔ اور اہل سنت کی نزدیک مطابق قرآن و احادیث کے عاصی مشیت خداوندی میں ہے چاہی اسکو بخشی چاہی نہ بخشی اور ہم اہل سنت و جماعت یہ بھی نہیں کہتی کہ ایمان کے ساتھ کوئی گناہ ضرر نہیں کرتا جیسے کفر کے ساتھ کوئی طاعت فائدہ نہیں دیتی یہ اہل بدعت مرجعہ اور ملحدہ مباحیہ اور وجودیہ کا مذہب ہی

(۲) یعنی اگر کوئی عزم کری کہ فلاں وقت مثلاً سال کے بعد یا مہینہ کے بعد میں کافر ہو جاؤ گا تو فی الحال کافر ہو جاتا ہی ایسے کہ ایمان نام ہی تصدیق کا اور کفر کا عزم تصدیق کے منافی ہی اور ہمیشہ مؤمن راضی کا عزم یا مجرم کر لینا ایمان کی شرط ہی۔ دوسرے ایسی کہ کفر کا عزم کرتا اپنی کفر کے ساتھ راضی ہونا کفر ہے۔ البتہ اسمیں خلاف ہی کہ اپنی غیر کے کفر پر راضی ہونا کفر ہے یا نہیں

(۳) یعنی خوشی خوشی بغیر کسی کے جبر و اکراہ کے زبان سے کفر کا کلمہ کہہ دینا کفر ہے اگرچہ اسپر اعتقاد نہ کرے اور اسکو حق نہ کہی۔ لیکن اسکی شرط یہ ہے کہ جانتا ہو کہ یہ کلمہ کفر ہی اور اگر یہ نہ جانتا ہو تو بسبب جہل کی معذور ہو گا اور بعض کہتی ہیں جہل عذر نہیں کافر ہو جاویگا اور مخفی عذر ہی کہ جبر و اکراہ ہی دینی معتبر ہے کہ قتل کردوانے یا کسی عضو کے کاٹ ڈالنے یا سخت دردناک بارمارنے سی ڈرا یا جاوے اور اسکے دل میں غالب ظن ہو جاوے کہ اگر کفر کا کلمہ نہ کہو گا تو یہ ضرور قتل وغیرہ کر ڈالے گا تو ایسی حالت میں زبان سے کہہ دینا بشرطیکہ دل ایمان پر مطمئن ہو جائز ہے اور اگر قید وغیرہ بیعتنی کی دہمکی وے تو اس کو اکراہ نہیں کہا جاتا ایسی حالت میں کلمہ کفر کہیگا تو حکم پہلے شعر کے ایمان سے نکل جاوے گا

(۴) یعنی نشے کی حالت میں اگر آدمی سے کفر کا کلمہ صادر ہو جاوے تو اس سی کافر۔ مرتد نہیں ہوتا۔ اور نشہ کی حد یہ ہی کہ زمین۔ آسمان۔ مرد عورت میں فرق نہ کر سکے۔ مخفی نہ رہی « کہ سکر کی دو قسمیں ہیں ایک یہ کہ مباح طور سے ہو مثلاً کسی دوا کے پینے سے نشہ آ جاوے۔ ایسے مست کی طلاق وغیرہ تصرفات واقع نہیں ہوتے۔ دوسری حرام طور پر جیسے شراب۔ تو ایسے مست کی تمام تصرفات نافذ ہوتے ہیں سوائے مرتد ہونے کے

۴۹ وَمَا الْمَعْدُومُ مَرْتَبًا وَشَيْئًا * لِفَقْهِ لَاحٍ فِي يَمَنِ الْهَالِالِ

اور بدلیل فقہ (صریح اور فہم صحیح) کی جو ہلال کی مبارکی میں ظاہر ہوا* (یہ امر ثابت ہے) کہ معدوم^[۱] نہ مرئی ہے نہ اس کو شے کہا جاتا ہے

۵۰ وَعَبْرَانَ الْمَكُونُ لَا كَشَيْءٍ * مَعَ التَّكْوِينِ خُذَهُ لَا كَتَبَحَالِ

اور مکون اور تکوین آپس میں غیر غیر ہیں* ایک چیز کی طرح نہیں اس مسئلہ کو سرمہ^[۲] لگانے کے لیے لے لے

۵۱ وَإِنَّ السُّحْتَ رِزْقٌ مِثْلُ حَلٍّ * وَإِنْ يَكْرَهُ مَقَالِي كُلِّ قَالِ

اور^[۳] حرام (بھی) حلال کی طرح رزق ہے* اگرچہ ہر دشمن میرے (اس) قول کو پسند نہ کرے

۵۲ وَذُنْيَانَا حَدِيثٌ وَالْهَيُولَى * عَلِيمٌ الْكُونِ فَاسْمَعُ بِاجْتِدَالِ

اور^[۴] ہماری دنیا حادث (نو پیدا) ہے اور ہیولی کی* کوئی حقیقت نہیں سو (اس بات کو) خوشی سے سن لے

(۱) یہ معتزلہ اور اہل سنت کے مابین خلائی مسئلہ ہی معتزلہ کہتے ہیں معدوم بھی سی ہی اور خدا تعالیٰ اسکو دیکھتا ہی اور اہل سنت ان دوزوں باتوں کی نفی کرتے ہیں محققین کی رائی ہی کہ یہ نزاع لفظی ہی۔ شی کی تفسیر سے رفع ہو جاتا ہی اور لغت اہل سنت کے قول کی تائید کرتی ہی جیسے مطولات میں مذکور ہے

(۲) اس مسئلہ میں رہی معتزلہ اور اہل سنت کا خلاف یہی معتزلہ کے نزدیک تکوین کو ہی چیز نہیں دی ہی تکون ہی ہے۔ اور اہل سنت کی نزدیک تکوین ایک صفت قدیم ہے صفات باری سے علاوہ قدرت و ارادہ کے دی صفت مقدورات کی صدور کا نشا ہی۔ اور اسکی تفصیل مع دلیل مطولات میں مذکور ہے یعنی یہ کنتہ بصیرت کی آنکھ روشن کرنے کے لئے سرمہ کا حکم رکھتا ہے جیسے سرمہ سی بصر کی ظلمت دور ہوتی ہے اس مسئلہ سے بصیرت کی آنکھ جہل کی ظلمت سے منور ہوتی ہی

(۳) یہ بھی معتزلہ اور اہل سنت کی مابین خلائی مسئلہ ہی۔ معتزلہ کہتے ہیں حرام کو رزق کہنا جائز نہیں کیونکہ رزق تو اللہ تعالیٰ دیتا ہی پس اگر حرام بھی رزق ہو تو خدا تعالیٰ خود دیکر بند و گواہ پر عذاب نہیں کرتا اور حرام کے کہانے پر عذاب ہونا ثابت ہی۔ اور اہل سنت کے نزدیک حرام ہی حلال کی طرح رزق ہی اور صحیح بھی ہی ورنہ لازم آنا ہم کہ جسے عمر بہر حرام ہی کہا یا حلال مطلق نہیں کہا یا اسکو خدا تعالیٰ نے رزق نہیں دیا اور ایسا کوئی شخص نہیں جن جسی خدا تعالیٰ نے رزق نہ دیا ہو

(۴) مطلب یہ ہی کہ تمام عالم حادث ہے۔ اور ہیولی جسکو فلاسفہ قدیم ثابت کرتے ہیں اسکا وجود ہی نہیں یعنی وہ کوئی چیز نہیں اور ہیولی یا نہ تختانی کی تشدید اور تخفیف ساتھ روئی کو کہتے ہیں فلاسفہ اسکے ساتھ صورت لگ سکتی ہی ہیولی کہتے لگ اور اسکے واسطی ایسی ہی صفتیں بیان کرتے ہیں جو اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی صفتیں ہیں اور اہل اسلام کے تمام فرقے بلکہ یہود و نصارے اور تمام انبیاء کے اتباع اس مسئلہ میں متفق ہیں کہ عالم بجمیع اجزاء حادث اور خداوند سبحانہ و تعالیٰ کا مخلوق ہی اور ہیولی کوئی چیز نہیں صرف متقدمین فلاسفہ اس میں مخالف ہیں وہ ہیولی کو ثابت کرتے ہیں اور اسکے کفر پر تمام امتوں کا اتفاق ہے

۵۳ وَلِلْجَنَّاتِ وَالنَّيْرَانِ كَوْنٌ * عَلَيْهَا مَرَّ أَحْوَالٌ خَوَالٍ

اور [۱] بہشت اور دوزخ موجود ہیں * ان کے اوپر گذشتہ سال (یا احوال) گذر رہے ہیں

۵۴ وَلِلدَّعْوَاتِ تَأْتِيْرٌ بَلِيْعٌ * وَقَدْ يَنْفِيْهِ اَصْحَابُ الضَّلَالِ

اور [۲] دعاؤں کے لیے پوری تاثیر ہے * اور اصحابِ ضلال (گمراہ لوگ) اس کا انکار کرتے ہیں

۵۵ وَفِي الْاَجْدَاثِ عَنْ تَوْحِيْدِ رَبِّي * سَيِّلِي كُلُّ شَخْصٍ بِالسُّوَالِ

اور قبروں [۳] میں ہر شخص توحیدِ ربی کی بابت * سوال (و جواب) کے ساتھ امتحان کیا جاوے گا

۵۶ وَلِلْكَفَّارِ وَالْفُسَّاقِ يُقْضَى * عَذَابُ الْقَبْرِ مِنْ شَرِّ الْفِعَالِ

اور کفار [۴] اور فساق کے لیے برے کاموں کی وجہ سے * عذابِ قبر کا حکم کیا جاوے گا

۵۷ حَسَابُ النَّاسِ بَعْدَ الْبَعْثِ حَقٌّ * فَكُوْنُوْا بِالْتَّحَرُّزِ عَنْ وَّبَالِ

اور [۵] (قیامت میں) زندہ ہونے کے بعد حساب کا ہونا حق ہے * تم کو لازم ہے کہ (اس) وبال سے بچاؤ کی تدبیر میں رہو

(۱) یعنی بہشت اور دوزخ اب مخلوق و موجود ہیں قرآن و حدیث میں اکثر جگہ ایک ذکر اسی طرح آیا ہے۔ اور یہ اہل سنت والجماعہ کا مذہب ہی اور اکثر معتزلہ اس میں مخالف ہیں

(۲) یعنی دعا قبول ہوتی ہے دعاء سے قضاء معلق جاتی ہی اللہ تعالیٰ نے فرمایا (ادعونی استجب لکم) یعنی دعا کر دو میں تمہاری دعا قبول کر دو نگا اور حدیث شریف میں آیا ہے لا یرید القضاء الا اللہ اعطاء یعنی قضاء (معلق) کو سوائے دعا کے کوئی چیز نہیں ملاتی اور ایسے ہی زندوں کی دعا سے مردوں کو نفع ہوتا ہے۔ اور ضلال سے معتزلہ مراد مین وہ اس مسئلہ میں ہی اہل سنت کے مخالف ہیں۔ اور بعض علماء نے آیت (و ادعاء الکفرین الا انی ضلال) سے یہ استنباط کیا ہے کہ کافروں کی دعائیں قبول ہوتی ہیں نعمت مؤمنین کے ساتھ خاص ہے لیکن تحقیق یہ ہے کہ آیت کا مصداق آخرت ہی دنیا میں کفار کی دعا ہی بسا اوقات قبول ہوتی ہے کیونکہ شیطان نے قیامت تک مہلت مانگی تو اسکی دعا قبول ہوگی

(۳) سوالِ قبر تمام اہل سنت کی نزدیک حق ہے جہیہ اور بعض معتزلہ اسکے منکر ہیں اور صحیح حدیثیں انکار و کرتی ہیں کیونکہ احادیث صحیحہ میں آیا ہے کہ حب آدمی قبر میں دفن کیا جاتا ہی تو دو فرشتے ایک کا تمام منکر ہے اور دوسرے کا نام نکیر آکر سوال کرتے ہیں کہ تیرا رب کون ہے تیرا دین کیا ہے اور نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی بابت بھی سوال کرتے ہیں پھر مؤمن صحیح جواب دیتا ہے اور کافر اور منافق کہتا ہی ہائے ہائے میں نہیں جانتا ہی آخر الحدیث

(۴) یعنی اہل سنت والجماعہ کے نزدیک عذابِ قبر حق ہی۔ کفار کے لٹی اور بعض گنہگار و گنی لئے جن کو اللہ تعالیٰ عذاب کرنا چاہی اور اس مسئلہ میں ہی معتزلہ اور جہیہ اور رافضیوں کا خلاف ہی

(۵) یعنی مرکزِ پھر زندہ ہونا اور اعمال کا حساب کتاب ہونا اہل سنت و جماعت کی نزدیک حق ہی۔ اس مسئلہ میں ہی ہی معتزلہ مخالف ہیں وہ کہتے ہیں یہ عیب ہی کیونکہ خدا تعالیٰ کو سب معلوم ہی۔ گریہ انکا قول نص کے مقابلہ میں قیاس ہی قرآن و حدیث میں جا بجا حساب و وزن اعمال کا ذکر ہے۔ پھر جب مؤاخذہ اور حساب حق اور ضرور ہونے والا ہی۔ تو عقائد آدمی کو لازم ہی کہ وبالِ اخروی ہی سہرہیز کرے دنیا کی زندگی ہی میں رد مظالم کر لے ورنہ وہ دن سخت ہی۔ خدا تعالیٰ اپنے فضل سے بچا دے آمین

۵۸ وَيُعْطَى الْكُتُبُ^[۱] بَعْضًا نَحْوَ يُمْنَى * وَبَعْضًا نَحْوَ ظَهْرٍ وَالشِّمَالِ

اور^[۲] بعضوں کو نامہ اعمال داہنی طرف سے دیئے جاویں گے * اور بعضوں کو پشت اور بائیں ہاتھ کی طرف سے

۵۹ وَحَقٌّ وَزَنْ أَعْمَالٍ وَجَرِيٌّ * عَلَى مَتْنِ الصِّرَاطِ بِلَا اهْتِبَالِ

اور^[۳] اعمال کا وزن ہونا اور (پل) صراط کی * پشت پر چلنا بلا شبہ حق ہے

۶۰ وَذُو الْإِيمَانِ لَا يَتَّقَى مُقِيمًا * بِشُؤْمِ الذَّنْبِ فِي دَارِ اشْتِعَالِ

اور^[۴] ایماندار شخص گناہوں کی شامت سے * (دوزخ) شعلوں کی گہر میں (ہمیشہ) مقیم نہ رہے گا

۶۱ ذُخُولُ النَّاسِ فِي الْجَنَّاتِ فَضْلٌ * مِنَ الرَّحْمَنِ يَا أَهْلَ الْأَمْوَالِ

اے^[۵] امیدوار جنت میں لوگوں کا داخل ہونا * (محض) اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

۶۲ لَقَدْ أَلْبَسْتُ لِلتَّوْحِيدِ وَشَيْئًا * بَدِيعَ الشُّكْلِ كَالسِّحْرِ الْحَلَالِ

بیشک^[۶] میں نے توحید کو نظم کا خوب صورت * لباس پہنا دیا ہے جیسے سحر حلال

(۱) ضرورت شعری کے لئے تاء فوقانی کو ساکن کیا گیا

(۲) یعنی دنیا میں آدمی چمک و بد عمل کرتا ہی وہ فرشتے لکھ یعنی ہیں اور قیامت کے دن وہی صحیفے ہر ایک کے ہاتھ میں دے دی جاتے ہیں جنکے نیک اعمال غالب ہوں گے انکو دہنے ہاتھ میں اور جنکی پرے اعمال غالب ہو کر انکو بائیں ہاتھ میں پشت کے پھینچی سے دلے جاویں گے معتزلہ اسکے بھی منکر ہیں کہ یہ عبت ہی خدا تعالیٰ کو سب معلوم ہے۔ لیکن یہ انکا استعداد غلط نص کے مقابلہ میں قیاس ہی۔ قرآن اور صحیح حدیثوں میں اس کا ثبوت موجود ہی

(۳) اس شعر میں معتزلہ کا رد ہی جو وہاہیات شبہات سی استدلال کر کے میزان اور صراط کا انکار کرتے ہیں۔ مطلب یہ ہے کہ اہل سنت کی نزدیک وزن اعمال حق ہی قیامت کی دن اعمال بندوں کے توے جاویں گے اسلیٰ کہ قرآن اور حدیث میں اسکا اثبات ہے اللہ تعالیٰ نے فرمایا۔ (الوزن یومئذ الحق *) اس لئے ہمہ اسکی حقیقت کا اعتقاد کرتے ہیں اگرچہ اسکی کیفیت ہماری مجہ میں نہ آسکے ایسے ہی صراط کا ثبوت ہی قرآن و حدیث میں ہے اسلئے ہم اسکو جیسی صحیح احادیث میں آیا ہی مانتے اور اعتقاد کرتے ہیں اس میں کچھ شک اور جھوٹ نہیں

(۴) یہ بھی اہل سنت والجماعۃ کا مذہب ہے کہ مسلمان گنہگار مرتکب کبیر واگرچہ باماتوبہ مر جاوی ہمیشہ دوزخ میں نہیں۔ بیگا اس مسئلہ میں معتزلہ اور خوارج کا خلاف ہی وہ کہتے ہیں مرتکب کبیرہ ایمان سی خارج ہو جاتا ہی۔ اور ہمیشہ جہنم میں۔ بیگا۔ اور انکا قول قرآن و حدیث سے مردو ہے وچانچہ اور پر بھی ضمنایان ہو چکا ہے

(۵) یعنی نیکو کار مومنوں کا جنت میں داخل ہونا محض اللہ تعالیٰ کے فضل ہی ہے۔ اعمال صالحہ دخول جنت کی علت تاسہ نہیں اگرچہ تفاوت درجات اعمال کے اعتبار سے ہوگا اور اس مسئلہ میں ہی معتزلہ کا خلاف ہی وہ کہتی ہیں اللہ تعالیٰ کے ذمے اعمل کا بدلہ دینا واجب ہی اور ہم اہل سنت کہتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ کے ذمے کوئی چیز واجب نہیں

(۶) اب مصنف رحمہ اللہ عقائد ختم کر کے اس نظم کے حفظ اور ضبط کی ترغیب وترہیں مطلب یہ ہے کہ سنے مسائل توحید کو نظم کا لباس پہنایا۔ نظم ہی کیسی جو نہایت عجیب وغریب ہے اور سحر کی مدح سامع اور قاری کو اپنی طرف کھینچتی ہے مگر یہ ایسا سحر نہیں جسکا عمل حرام و ناجائز ہی بلکہ یہ سحر حلال ہی۔ چونکہ سحر میں بوجہ غرابت ایسی دلچسپی ہوتی ہے کہ دلوں کو اپنی طرف کھینچتا ہے اور نظم میں ہی یہ صفت پائی جاتی ہی اسلئے نظم کو سحر کے ساتھ تشبیہ وی اور اعتراض کا موقع نہ دینے کے لئے اسکو حلال سے موصوف کیا۔ اللہم اغفر لکاتبہ ولن سعی فیہ ولو الدہم اجمعین

۶۳ يُسَلِّي الْقَلْبَ كَالْبَشْرَى بِرُوحٍ * وَيُحْيِي الرُّوحَ كَالْمَاءِ الزَّلَالِ

بشارت^[۱] (خبر خوش) کی طرح دل کو راحت کے ساتھ تسلی دیتی ہے * اور روح کو زندہ کر دیتی ہے جیسے بیٹھاپانی

۶۴ فَخَوْضُوا فِيهِ حِفْظًا وَاعْتِقَادًا * تَنَالُوا حُسْنَ اصْنَافِ الْمَنَالِ

پس اس^[۲] میں خوض کرو یاد کرنے سے اور اعتقاد کر کے * طرح طرح کی عطا (ومتاع) کی جنس پاؤ گے

۶۵ وَكُونُوا عَوْنًا هَذَا الْعَبْدِ دَهْرًا * بِذِكْرِ الْخَيْرِ فِي حَالِ ابْتِهَالِ

اور^[۳] آزاری کے حال میں ذکر خیر سے * اس بندہ (مؤلف) کے عمر بھر مددگار رہو

۶۶ لَعَلَّ اللَّهَ يَعْفُوهُ بِفَضْلِ * وَيَرْزُقُهُ السَّعَادَةَ فِي الْمَالِ

امید ہے (کہ بہ برکت دعا) اللہ اس کو اپنے فضل سے بخشے * اور انجام کار میں اسے سعادت عطا کرے

۶۷ وَإِنِّي الدَّهْرَ ادْعُو كُنْهَ وَسُعْيِي * لِمَنْ بِالْخَيْرِ يَوْمًا قَدْ دَعَا لِي

اور میں (بھی ان شاء اللہ) حتی الوسع عمر بھر دعائے خیر کرتا رہوں گا * اس شخص کے لئے جس نے ایک دن (بھی)

میرے حق میں دعائے خیر کی ہو

*

(۱) یعنی دلچسپ نظم ہوتے کی وجہ سے دل کو خوشی پہنچاتی ہی کہہراہت اور دلگیری کا باعث نہیں۔ بلکہ خوشخبری کی طرح دل کو تسلی دیتی ہے اور جیسے بیٹھاپانی جسم کو تازگی بخشتا ہے یہ نظم روح کو تروتازہ کرتی ہے۔ بشرے بالضم خوشخبری کیونکہ اس کے تے سے بشرہ یعنی چہرہ رونق پذیر ہو جاتا ہے۔ اور روح بالفتح خوشی۔ اور بالضم جان۔ زلال بیٹھاپانی

(۲) یعنی جب اس نظم میں اتنی خوبیاں ہیں تو اس کو خوب یاد کر دو اور اعتقاد سے اسمیں غور و خوض کر دو تاکہ طرح طرح کے فوائد و عطایا نے دنیوی و اخروی تمہیں حاصل ہوں

(۳) پہلے مسائل عقائد میں ثابت ہو چکا ہے کہ دعا کی تاثیر بلیغ ہوتی ہے۔ اور یہ بھی ظاہر امر ہے کہ ہر شخص میں کچھ نہ کچھ تصور اور کوتاہیاں ہوتی ہیں۔ خصوصاً صالحین اپنے آپ کو سب سے زیادہ مبتلا گناہان سمجھتی ہیں اسلئے مصنف نے سب اس نظم کے پڑھنے سننے والوں سے اپنے حق میں دعائے خیر کی درخواست کی۔ تاکہ اللہ تعالیٰ مسلمانوں کی دعاء کی برکت سے رحمت فرماوے اور گناہ بخشے۔ اور پھر اخیر کے شعر میں یہ وعدہ کیا کہ مجھ سے بھی جہاں تک ہو سکا جس تے میرے حق میں دعائی خیر کہی ایک دن بھی کی اسکے حق میں حتی الوسع دعاء کرتا رہوں گا۔ تو اس میں سامعین کے لئے ترغیب ہے کہ جو ایک مرتبہ دعائے خیر کریگا مصنف رحمہ اللہ اسکے حق میں عمر بھر دعا گو رہے۔ سو ہم بھی مصنف رحمہ اللہ کی دعائے خیر کے طمع اور حق گذاری کی نیت ہی اپنی اور اسکے حق میں دعا کرتے ہیں ربنا اغفر لنا ولاخواننا الذين سبقونا بالايمان ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا ربنا انك رؤوف رحيم * رب اغفر لي وللمؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات يا ارحم الراحمين. تمت تصفية اللامية المعروفة بقصيدة بدء الالامياي مع شرحه عقيدة اهل المعالي اى اهل السنة

الرّد على كتاب ابن تيمية الحراني

هذا كتاب من عبد الله الحق القاضي حبيب الحق الفرمولوى عفي عنه إلى حضرت مولانا حسين حلمى ايشيق أطل الله حياته وأطابها
السّلام عليكم وعلى من لديكم من المسلمين المخلصين.

أمّا بعد فيا أيّها المجاهد والقائد ابي وجدت كتابا اسمه حقيق عبوديت وهو ترجمة الكتاب المسمى بالعبودية اصل الكتاب باللغة العربية صنفه الشيخ ابن تيمية الحراني في ذلك الكتاب عنوان ومضمون ذكر كى غير مشروع طريقى (طرق الذكر الغير المشروعة) قال فيه ما قال قد تعدى وتجاوز حتى انسب إلى أصحاب الطرق الصوفية أي ذاكري الله وذاكريه باسمه الله وتعالى نسبة قبيحة من الزيغ والضلال والانحراف والإلحاد.

أقول نورّ الله مرقد الإمام السبكي رحمة الله عليه حيث ردّ على معتقداته في عصره بكتابه (شفاء السقام) ولكن ما وجدت فيه هذه المسألة والله اعلم انّ هذا الكتاب (العبودية) صنفه بعده والله أعلم فلما رأيت ذلك العنوان نقلته وكتبت عليه ردا مختصرا بلغة اردو ثم عرضته إلى العلماء الكبار فكتبوا عليه تقریظات وتصديقات ثم طبعته ونشرته وهذا ما أرسلت اليكم أمودجا أن تطبعوه ثانيا يكون عاما وتاما والأمر اليكم كيف ما شئتم والله المستعان والحنان المنان كتبه القاضي حبيب الحق قرية فرمولوى من باكستان المرقوم «١٩٨١/١٢/٢٨» مطابق ٣٠ صفر المظفر سنة ١٤٠٢ هـ. ق.

ثم أقول في خدمتكم أيّها المجاهد والقائد إنك إن أردت طباعة هذه الرسالة ذكر الله جلّ جلاله فينبغي أن تكتب عليها تصديقا كما تفعل بسائر الكتب فينبغي أن تضيف في تقریظك حديثا رواه مسلم عن أنس وهو هذا عن أنس أن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال (لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الأرض الله الله) وفي رواية (لا تقوم الساعة على احد يقول الله) رواه مسلم مشكاة باب لا تقوم الساعة إلا على شرار الناس (فائدة) علامات العبارات والنصوص في ذكر الله جلّ جلاله.

ق: علامة قول الله القرآن، ح: علامة الحديث، ش: علامة الشرح، ت: علامة

التفسير، د: علامة الدعاء الخ.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِحضور فیضگنجحور حضرت مولانا حسین حلمی ایشیق استانبولی طال و طاب حیاتکم.

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ **أَمَّا بَعْدُ:**

در حضور عرض پردازم که مکتوب شما که ذیل عنوان مراسله نوشته ای که از کتاب ذکر الله عبارات عربیه را خواندم بسیار پسندیدم چاب خواهم کرد این مزده متقدمه را خواندم خوشنود شدم ما شاء الله لا حول ولا قوّة إلاّ بالله عالیجاها درین باب التماس دیگر دارم اینکه من مزید چند عبارات عربیه مشوب بفارسی بطور حواشی اضافی فراهم کرده نوشتم و همراه نار اینک فرستاده آنرا منظور نظر خوشتر کبریت احمر گردانید اگر برای الحاق و پیوستگی رساله ذکر الله پسندیده آید ملحق و پیوست گردانید انشاء الله مفید تر گردد و اگر مانع حایل باشد بگذارید الأمر بیدکم کیفما شئتم و حیثما شئتم أطال الله حیاتکم و أفاض علينا فیوضاتکم.

فرستادم بآن دلگش لالی * اگر افتد قبول رأی عالی

عرض بنده حق قاضی حبیب الحق سکنه پرمولی ضلع مردان پاکستان عفی عنه. ۱۹۸۳/۲/۲۳

(حاشیة رسالة ذکر الله جلّ جلاله)

أقول ما قال الشيخ ابن تيمية في تصنيفه العبودية ما نقله صدر الدين اصلاحي إلى لغة اردو ان ذکر الله باسمه الله واسمه هو مفردا مفردا غير مركبين غير مشروع الخ هذا قول باطل باطل لأئنه ثبت ذکر الاسمين المذكورين مفردا بلا تركيب أيضا بالكتاب والسنة وعمل الأمة كما ذكرته في رسالتي ذكر الله جلّ جلاله وأیضا ورد السنة به فعن أنس أن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال (لا تقوم الساعة حتى لا يقال الله الله) وفي رواية (لا تقوم الساعة على احد يقال الله الله) رواه مسلم (مشكاة باب لا تقوم الساعة إلاّ على اشرار الناس) ثم قال الشارح الشيخ عبد الحق الدهلوي وازینجا معلوم گردد که بقای عالم بیرکت ذکر خدا وذاکران وصالحان و نیکوکارانست و چون ایشان از عالم بردارند عالم نیز دیر نپاید الخ (أشعة اللّمعات

باب لا تقوم الساعة إلا على الخ):

لولا الذين لهم ودر يقومونا * وآخرون لهم سرد يصومونا
تدكدكت أرضكم من تحتكم سجدا * لأنكم قوم سوء ما تستطيعونا
الله قل وذر الوجود وما هوى * إن كنت مرتادا بلوغ كمال
ومال حق طلى همنشين نامش باش * بين وصال خدا در وصال نام خدا
السؤال: فإن قيل إنَّما قال بعدم المشروعية لأنَّ لفظ الله اذا كان غير مركب
فهو غير مفيد فلا يجوز ذكره.

الجواب: لا بل ذكره جائز مفردا ايضا كما جاز مركبا بوجه: اولاً: ذكر اسم
الله مفردا منصوح عليه كما في ما رواه أنس المذكور آنفا فصار مأمورا به فالسؤال
باطل وثانياً: أنَّ حرف النداد يكون مقدرًا في ذكر اسم الله واسم هو بل في سائر اسمائه
تعالى كما ثبت وقرر في كتب الأوراد وجاء في القرآن مثل (يُؤَسِّفُ أَعْرَضُ عَنْ هَذَا
* يوسف: ٢٩) و (طه ما أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى * طه: ١-٢) (وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي
عِلْمًا * طه: ١١٤) الآيات اي يا يوسف ويا طه الخ. وثالثاً: قد جرى بذكر اسماء الله
اي الله وهو ورحمن إلى آخره عمل الأمة كما هو المنقول في السلاسل المنقولة كلها
فهذا اجماع فالإعراض عنه باطل ورابعاً: قال الله (اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا * الزحزاب:
٤١) واسمه تعالى اذا كان مفردا يكون ذكره كثيرا كما هو المتبادر الخ.

ذكر هو جلّ جلاله

قوله هو ليس من الأسماء الحسنى بل هو عند اهل الظاهر ضمير شأن يفسره ما
بعده وعند اهل الله اسم ظاهر يتعبدون بذكره وعلى كل قول زائد على التسعة
والتسعين (الصاوي حاشية الجلالين جزء: ١٥، ج: ٢، ص: ٣٦٧).

وأيضاً هو فاتحة الأسماء (شمس المعارف الكبرى ج: ٢، ص: ١٢). وإنَّما هو
فاتحة الأسماء كما هو الظاهر من الآيات الكثيرة منها هذه (هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ
عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ * هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ

السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ * هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ * (الحشر: ۲۲-۲۴) (وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ * الحج: ۶۶) (هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ * المؤمن: ۶۵) ففي هذه المواضع وأمثالها لفظ هو فاتحة الأسماء كما أن الفاتحة فاتحة الكتاب فله فضيلة الذكر أيضا كما في العوارف وأيضا أقول لفظ الله تعالى ولفظ هو كل واحد منهما زائد على حرف واحد وبذكر حرف واحد حسنة والحسنة بعشر أمثالها كما في الحديث (من قرأ... الخ.

الذكر القلبي

أقول فضلا عما ذكرنا الذكر القلبي وهو أيضا ثابت من السلف والخلف وكان ذكر النبي صلى الله عليه وسلم في انحر الحرى اولا ذكرا قلبيا وجرى به عمل اهل الذكر قال الإمام النووي في كتابه الأذكار الذكر يكون بالقلب ويكون باللسان والأفضل ما كان بالقلب واللسان جميعا فإن اقتصر على احدهما فالقلب أفضل (البهجة السنية ص: ۳۷) وفي الحديث القدسي (يقول الله تعالى أنا عند ظنّ عبدي بي وأنا معه إذا ذكرني في نفسه ذكرته في نفسي) الحديث رواه الشيخان وقال الله تعالى (وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ * الأعراف: ۲۰۵). فائدة: اس آية مین ذکر قلبی اور دوام ذکر کا حکم ہی اور دوام ذکر بی ذکر قلبی ہو ہی نہیں سکتا جو اهل ایمان ظاہری ذکر قلبی کی قایل اور معتقد نہیں اور باطنی ذکر کرنی والون کو بدعتی کہتی ہیں نہیں جایتی کہ یہ آية کریمہ پترهکر اپنی عقیدہ: سى توبه کرین (وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ * النور: ۳۱) (حاشية تفسير قادری سورة الأعراف) قال بعض العارفين:

فخطبت موجودا بغير تكلم * ولاحظت معلوما بغير عيان

وشیخ عبد الحق دهلوی در مزرع الحسنات فرموده است:

بگذر ای غافل ز ذکر این وآن * تا فراموشت نگردد غیر حق

چون فراموشت شود ما دون حق * یاد حق کن تا بمانی جاودان

در حقیقت نیستی ذاکر بدان * ذاکری گر چه نه جنبان زبان
نیز داکتر اقبال سیالکوتی فرموده است:

مصطفی اندر حری خلوت گزین * گر چه داری جان روشن چون کلیم
صاحب تحقیق را جلوت عزیز * مدتی جز خوشتن کس را ندید
هست افکار تو بی خلوت عقیم * صاحب تخلیق^[۱] را خلوت عزیز

حاصل الحواشی

حاصل ما نقلت أنّ ذکر اسم ذاته تعالی الله واسمه هو فاتحة الأسماء وسائر
اسمائه فرادا ای غیر مرکب بفعل واسم وحرف جائز منقول بلا ریب وقول القائل
بعدم الجواز مردود لا یعبأ به فی الشرع المبین (الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ
* یوسف ۹۴) وما أحسن ما قال بعض العلماء فی عدم الإلتفات إلى أقوال المخالفين:
أخاف أن یروا مد الزمان * الصحف والصحة فی القرآن
لا تلتفت أحي إلى ما سطوروا * من الحنا مقررًا بل تنكروا
واکرمن صحائف السنی * فالها من انفع الحوی

برادران اسلام از مطالعه کتاب ذکر الله وحواشی آن که اندکی از آیات
قرآنی واحادیث نبوی و أقوال امت مرحومه است خوب ظاهر شد که ذکر الله
و ذکر هو و ذکر دیگر اسماء خداوند کریم مفردا و مرکبا بلکه لفظا و قلبا بزبان و دل
جایز است و موجب خیر و برکت و اجر آخرت است پس از گفتار مخالف قول
شاذ در شك و شبهه نه افتید و بر ذاکران و صالحان و مراقبان گمان بد نکنید
مسلمان بمانیو نام خدا و صفات خداوندی کا وظیفه کرنا بصورت مفردات
و مرکبات طریقه نبویه اهل سنة و جماعت هی سعادت دارین کا سبب هی اسلئی
کسی کی مخالفت پر شبهه مین مت پزو بلکه استقلال اور استقامت رکھو (الْحَقُّ
مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ * یوسف: ۹۴).

المحشی قاضی حبیب الحق پرمولی ضلع مردان پاکستان

رسالة تذكرة الأولياء فارسي

از تصانيف كاشف دقائق طريقت وواقف حقائق معرفت

حضرت مولانا فريد الدين عطار قدس سره

إِنْ أَوْلِيَاءُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الجواد بافضل انواع التعماء المتان باشرف اصناف العطاء المحمود في
أعالي ذوق العزة والكبرياء المعبود باحسن أجناس العبادات في أعماق الأرض
وأطباق السماء ذي العزة والجبروت والبهاء ذي الجلال والملكوت والثناء الذي علاه
واحتجب بانوار المجد والقدس والثناء عن أعين الناظرين وأبصار البصراء ودنا فاقترب
من بصائر المتحرقين طرف في وهج العناء وربط طرف بقاء المغتمسين في لجج بحار
توحيده بالفناء وخلط شرف فناء المتعمقين في قعر قرية البهاء بمحض البقاء واغناهم
بعزة الفقراء اليه عن ذل الركون إلى الأشياء اولاهم والتوفيق المحمد عما هو في خزائنه
الآلاء واغناهم بالفناء عن البقاء وبالبقاء عن الفناء فصاروا بنور فناء الفناء مخلصين عن
هواء الأهواء وخطور آجال الانس بغناء القدس مودعين بفناء الفناء وانقطعوا بالنور
الحقيقي التام عن تخايل الاضلال وتمثيل الاغواء التي هي اعيان الدهماء واشخاص الانشاء
نحمده على ان كفانا كيد من عادانا فيه ودفع عنا شر من نادانا بقلبه واذانا نفيه
وشغله عنا كل شاغل عنه وآلف بيننا وبين كل مؤلف بيننا وبينه وجعلنا خدما وعبادا
له واكرمنا بشريف خطابه وكرم كتابه وجعلنا متبعين لحبيبه ثم من جملة احبابه
ونشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له يوازيه ولا نظير له يضاويه فإن نظرنا إلى
الأوصاف الألوهية فلا إله إلا هو وإن تأملنا الوجود فلا هو إلا هو ونشهد أن محمدا
عبده ورسوله ونبيه وصفيه أرسله بالحق إلى كافة الخلق فجعل برفع محله عقد اهل
الرفع والضلال وقل يجد عدد بزمر الخزي والنكال واطفأ بنوره نار الغواية وتبوا

انصاره دار الهدایة و اضاء قلوب المهتدين بمداية انوار جواهر الدين وفقهم الاقتناء
مفاخر ذخائر اليقين و بصّرهم بغوامض سرائر النبيين و خصّ الأتقياء والأصفياء من
اتباعهم الذين نقضوا أيديهم عن الكونين و رفضوا عن قلوبهم الإلتفات إلى نعيم
الدارين من شواهد الغيب المكنون بما لا يبصره لواحظ العيون ولا يستشرب له
طوال العقول و يواجه الظنون و بلغ قلوبهم بما كاشفها به من نهايات المطالب و غايات
الهمّ و اقشع عن اسرارهم هما طالعتها به من اقاصى المقاصد و غايات الغمّ و استصفى
ارواحهم بما يستحلله من انوار الجلايا القدسيّة عن شوائب الأنوار و كدورات الظلم
صلى الله عليه و على آله و أصحابه ما ذر شارق لطف من مشرق فضل و ما وقب
غاسق بعد ما ابتلى بالبعد عاشق و ما اومض بارق هداية من سحب عنايته و ما لفظ
ناطق صدق بكلمة عشق و ما تقلقل شوق في بادية ذوق و تسلم تسليمًا كثيرًا.

أما بعد: چون بعد از قرآن و احاديث هيچ سخن بالاى مشايخ
طريقت نيست رحمهم الله كه سخن ايشان نتيجه كارها و حال است نه ثمره حفظ
وقال واز عيان است نه از بيان واز اسرار است نه از تكرار واز جوشيدن است نه
از كوشيدن واز علم لدني است نه از علم كسي واز عالم (أدبني ربي) است نه از
جهان «علمني أبي» كه ايشان ورثه انبيا اند صلوات الرحمن عليهم و جماعتي را از
دوستان ما رغبتى تمام ميديدم بسخن آن قوم و مرا نيز ميلي عظيم بود بمطالعه
سخنان ايشان و سخن بسيار بود اگر همه را جمع ميكردم دراز ميشدى التقاطى
كردم از براى خويش واز براى دوستان و اگر تو نيز از اين بوده براى تو و اگر
كسى زياده از اين خواهد در كتب متقدمان و متأخران اين طائفه بسيار يافته شود
و از انجا طلب ميكند و اگر طالبى شرح كلمات اين قوم طلب كند در كتاب شرح
القلب و كتاب كشف الأسرار و كتاب معرفة النفس و الرب بر آيد و بدان معانى شود
محيط هر كه اين سه كتاب را معلوم كرد گمان آنست كه هيچ سخن اين طائفه الا
ما شاء الله پوشيده نماند و اگر اينجا شرح اين كلمات دادى هزار كاغذ بر آمدى

اما طریق ایجاز و اختصار سپردن سنت است کما فخر رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقال (اوتيت بجوامع الكلم واختصر لي الكلام) اختصار آنرا انبار نیفکندم و سخن بود که در يك کتاب نقل از شیخی بود و در کتابی دیگر نقل از شیخی بخلاف آن و اضافات حکایات و حالک مختلف نیز هم بود آنقدر احتیاط که توانستم بجای آوردم اما سبب شرح نادادن آن بود که خودرا در میان سخن ایشان آوردن ادب ندیدم و ذوق نیافتم و سخن خودرا در میان چنین سخنان خوش ندیدم مگر جای چند اندک اشارت کرده آمد برای دفع خیال نامحرمان و ناهالان و دیگر سبب آن بود که هر کرا در سخن ایشان بشرحی حاجت خواهد بود اولی تر که به سخن ایشان بنگرد و باز شرح دهد دیگر سبب آن بود که اولیاء مختلف اند بعضی اهل معرفت اند و بعضی اهل معاملات و بعضی اهل محبت و بعضی اهل توحید و بعضی همه و بعضی بصفتی دون صفتی و بعضی بی صفت و اگر يك يك را شرح جدا میدادم کتاب از شرط اختصار بیرون میشد و اگر ذکر انبیاء و صحابه رضي الله عنهم و اهل بیت می کردم يك کتاب دیگری بایست جداگانه و شرح قومی چگونه در زبان میگنجد که ایشان خودند کور خدای تعالی اند و رسول اند و محمود قرآن و اخبار و آن عالم عالمی دیگر است و جهانی دیگر انبیاء و صحابه و اهل بیت سه قوم اند انشاء الله تعالی که در ذکر ایشان کتابی جمع کرده آید ما را ازان قوم مثلثی از عطار یادگار بماند و مرا در جمع کردن این کتاب چند چیز باعث بود تا از من یادگار بماند یا هر که بر خواند ازینجا کشایشی یابد و مرا بدعای خیر یاد آرد و بود که بسبب کشایش او مرا در خاك کشایشی دهند چنانکه یحیی عمّار که امام هری بود و استاد شیخ عبد الله انصاری رحمه الله علیه چون وفات کرد او را بخواب دیدند پرسیدند که خدای تعالی با تو چه کرد گفت خطاب فرمود که یحیی با تو کارها داشتم سخت لیکن روزی در مجلسی ما را می ستودی دوستی از دوستان ما آنجا میگذشت آن بشنید و قتش خوش شد ترا در کار او کردم و اگر نه آن بودی دیدی که با تو چه کردند دیگر باعث آن بود که

شیخ بوعلی دقاق را گفتند که در سخن مردان شنیدن هیچ فایده هست چون بر آن کار نتوانیم کردن گفت بلی در وی دو فایده است اول آنکه اگر مرد طالب بود قوی همت گردد و طلبش زیاده شود دوم آنکه اگر کسی در خود دماغی دارد آن دماغ فرو شکنند و دعوی آن از سر بیرون کند و نیک او را بد نماید و اگر کور نبود خود مشاهده کند کما قال الشيخ المحفوظ رحمة الله عليه لا تزن الخلق بميزانك وزن نفسك بميزان الموقنين لتعلم فضلهم وافلاسك گفت خلقترا بترازوی خود وزن مکن اما خودرا بترازوی مردان راه بسنج تا بدانی فضل ایشان و افلاس خود دیگر باعث آن بود که جنید رحمه الله را گفتند که مریدرا چه فایده بود درین حکایات و روایات گفت سخن ایشان لشکریست از لشکرهای خدای تعالی که بدان مریدرا اگر دل شکسته بود قوی گردد و ازان لشکر مدد یا بدو حجت این سخن آنست که حق تعالی میفرماید (وَكَلَّا نَقْصُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ * هود: ۱۲۰) ما ای محمد قصه گذشتگان با تو میگوئیم تا دل تو بدان آرام گیرد و قوی تر گردد دیگر باعث آن بود که خواجه انبیاء محمد صلی الله علیه و سلم میفرماید (عند ذکر الصالحین تنزل الرحمة) اگر کسی مایده همد که بران مایده رحمت بار و تواند بود که او را ازان مایده بیفایده باز نگردانند دیگر باعث آن بود که از ارواح مقدسه ایشان مددی بدین شوریده روزگار رسد و پیش از اجل او را در سایه دولتی فرود آرد. دیگر باعث آن بود که چون بعد از قرآن و احادیث نبوی بهترین سخنهای سخن ایشان دیدم و جمله سخن ایشان احادیث و قرآن دیدم خودرا درین شغل افکندم تا اگر از ایشان نیستم باری خودرا تشبیه جسته باشم که (من تشبه بقوم فهو منهم) چنانکه جنید رحمة الله علیه گفت مدعیانرا نیکو دارید که ایشان محقق نمایند و پای ایشانرا بوسه دهید که اگر همتی بلند نداشتندی بچیزی دیگر دعوی کردند. دیگر باعث آن بود که چون قرآن و اخبار را لغت و صرف و نحو میبایست و بیشتر خلق از معانی آن بهره نمیتوانستند گرفت این سخنان که شرح آنست خاص و عامرا در وی نصیب است

اگر چه بیشتر بتازی بود بزبان پارسی نوشته آمد تا همه را شامل بود دیگر باعث آن بود که ظاهر میبینم که اگر سخن بخلاف تو میگویند بخون آنکس سعی میکنی وسالها بدان يك سخن کنیه میگیری چون سخن ناشایست باطلرا در نفس تو چندین اثر است که سخن شایسته حقرا هم در دل تو اثر تواند بود بل هزار چندان اگر چه تو ازان خبر نیابی چنانکه از شیخ عبد الرحمن اسکاف پرسیدند که کسی قرآن میخواند و نمیداند که چه میخواند آنرا هیچ اثری بود گفت کسیکه دارد میخورد و نمیداند که چه میخورد و اثری کند قرآن اثر نکند بلکه اثرها کند فکیف اگر خود داند که چه میخواند اثر آن بسیارتر بود دیگر باعث آن بود که دلی داشتم که جز این سخن نمیتوانستم گفت و نمیتوانستم شنید مگر بکره و ضرورت و ما لابد لا جرم از سخن ایشان وظیفه ساختم اهل روزگار را تا بود که برین مایده همکاسه یابیم چنانکه شیخ بوعلی سینا رحمة الله علیه میگوید که مراد و آرزوست یکی آنکه تا سخن از سخنهای او میشنوم یا کسی از کسان او میبینم پس من مرد امی ام نه چیزی توانم نوشت و نه چیزی توانم خواند یا کسی بایدم که سخن او میگوید و من میشنوم یا من میگویم او میشنود و اگر در بهشت گفتگوی او نخواهد بود بوعلی را در بهشت باید دیگر باعث آن بود که امام یوسف همدانی را رحمة الله علیه برسیدند که چون این روزگار بگذرد و این طائفه روی در نقاب تواری آرند چکنیم تا بسلامت ما نیم گفت هر روز هشت ورق از سخن ایشان میخوانید پس در وی ساختن اهل غفلترا فرض عین دیدم دیگر باعث آن بود که بی سبی از کودکی باز دوستی این طایفه در جانم موج میزد و همه وقتی مفرح دل من از سخن ایشان بود برای آنکه (المرء مع من احب) بقدر وسع خویش سخن ایشانرا جلوه کردم که این عهدیست که این شیوه سخن بکلی روی در نقاب آورده است و مدعیان بلباس اهل این معانی بیرون آمده اند و اهل دل چون کبریت احمر عزیز شده اند کما قال الجنید للشبلی رحمهما الله اذا وجدت من يوافقك على كلمة مما تقول فتمسك به جنيد شبلي را گفت اگر در

همه عالم کسی را یابی که در يك كلمه از آنچه میگوئی موافق تو بود دامنش بگیر. دیگر باعث آن بود که چون میدیدم که روزگاری پدید آمده است که اشرار الناس اخیار الناس را فراموش کرده اند تذکره ساختم اولیاء را و این کتابرا تذکره الأولیاء گفتم تا اهل خسران روزگار اهل دولترا فراموش نکنند و گوشه نشینان و خلوت گرفتگانرا طلب کنند و بدیشان رغبت نمایند تا در نسیم دولت ایشان بسعادت ابدی پیوسته گردند **دیگر باعث آن بود** که سخنی که بهترین سخنها بود از چند وجه **اول آنکه** دنیا را بر دل مردم سرد کند **دوم آنکه** آخرت با یاد آرد **سوم آنکه** دوستی حق در دل مردم پدید آید **چهارم آنکه** مرد چون این سخنرا بشنود زاد بی پایان ساختن گیرد جمع کردن چنین سخنها از واجبات بود و توان گفتن که در آفرینش به ازین کتابی نیست از بھر آنکه سخن ایشان شرح قرآن و اخبار است که بهترین سخنها است و توان گفتن که این کتابی است که مختناترا مرد کند و شیرمردانرا مرد فرد کند و فردانرا عین درد کند و چگونگی عین درد نگرداند که هر که این کتاب را چنانکه شرط بود بر خواند و نیکو آگاه گردد که آن چه درد بوده است در جاهای ایشان که از چنین کارها و ازین شیوه سخنها از دل ایشان بصحرا آمده است و من يك روز پیش امام مجد الدین خوارزمی در آمده اورا دیدم که میگریست گفتم خیر هست گفت زهی سپاه سالاران که درین امت بوده اند بمثبت انبیاء علیهم السلام که (علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل) پس گفتا ازان میگویم که دوش گفته بودم که خداوندا کار تو هیچ بعلت نیست مرا ازین قوم گردان یا از نظارگیان این قوم گردان که قسمی دیگر را طاقت ندارم میگویم که بود که مستجاب شده باشد **دیگر باعث آن بود** که تا فردار را نظر شفاعتی در کار این عاجز کنند و مرا چون سگ اصحاب کهف اگر همه باستخوان بود نومید نگردانند. نقل است که جمال موصلی عمری خون خورد و جان کند و مال و جاه بذل کرد تا در محاذات جوار روضه محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم يك کور جای یافت آنگاه وصیت کرد که بر سر

حاکم نویسید که (و کلبهم باسط ذراعیه بالوصید) خداوندا سگی قدمی چند برابر دوستان تو زد اورا در کار ایشان کردی من نیز دعوی دوستی دوستان تو میکنم بحق جان پاک انبیاء و اولیاء و علمای تو که من غریب عاجز را ازین قوم محبوب مگردان و ازان نظر خاص که با ایشان میرسد محروم مکن و این کتاب را سبب درجهٔ قرب گردان نه سبب در که بعد ائک ولیّ الاجابة و اکنون اسامی این بزرگان که درین کتاب اند مجموع یاد کنیم در نود و شش باب بمنّه و کرمه.

باب اوّل در ذکر امام جعفر صادق رضی الله عنه

آن سلطان ملت مصطفوی آن برهان حجت نبوی آن عامل صدیق آن عالم تحقیق آن میوهٔ دل اولیاء آن جگر گوشهٔ سید انبیاء آن ناقد علی آن وارث نبی علیه الصلّاة و السلام آن عارف عاشق ابو محمد امام جعفر صادق رضی الله عنه گفته بودیم که اگر ذکر انبیاء و صحابه و اهل بیت کنیم کتابی جداگانه باید و کتاب آن شرح حال اولیاء است خواهد که بعد از ایشان بوده اند اما به سبب تبرک بصادق ابتدا کنیم که او نیز بعد از ایشان بوده است و چون از اهل بیت بود سخن طریقت بیشتر او گفته است و روایت بیشتر از او آمده است کلمهٔ چند ازان او بیاوریم که ایشان همه یکی اند چون ذکر او کرده آمد ذکر همه بود نه بینی که قومی مذهب او دارند مذهب دوازده امام دارند یعنی یکی دوازده است و دوازده یکی و اگر تنها صفت او گویم بزبان و عبارات من راست نیاید که در جملهٔ علوم و اشارات بی تکلف بکمال بود و قدوهٔ جملهٔ مشائخ بود و اعتماد همه بر وی بود و مقتدای مطلق بود هم الهیانرا شیخ بود و هم محمدیانرا امام و هم اهل ذوقرا پیشرو بود و هم اهل عشقرا پیشوا و هم عبّاد را مقدم بود و هم زهادرا مکرم و هم صاحب تصنیف حقایق بود و در لطائف تفسیر و اسرار تتریل بینظیر بوده از باقر رضی الله عنه بسیار سخن نقل کرده است و عجب میدارم ازان قوم که ایشانرا خیال بندد که اهل سنت و جماعت را با اهل بیت چیزی در راهست که اهل سنت و جماعت اهل بیت اند به حقیقت

ومن آن نمیدانم که در خیال باطل مانده است آن میدانم که بمحمد صلی الله علیه وسلم ایمان دارد و بفرزندان او ندارد تا بحدیکه شافعی را رضی الله عنه در دوستی اهل بیت برفض نسبت کردند و او را محبوس گردانیدند و او هم درین معنی شعری گفته است و یک بیت او را معنی این است که اگر دوستی آل محمد صلی الله علیه وسلم رفض است گو جمله جن و انس گواهی دهید برفض من و اگر آل و اصحاب رسول دانستن از اصول ایمان نیست بسی فضول که بکار نمی آید میدانی اگر این نیز بدانی زبان ندارد بلکه انصاف آنست که چون بادشاه دنیا و آخرت محمد صلی الله علیه وسلم میدان و وزرای او را بجای خود باید شناخت و صحابه را بجای خود باید دانست و فرزندان او را همچین تا سنی پاک باشی و با هیچکس از پیوستگان باو شامت انکار نباید چنانکه ابوحنیفه را رضی الله عنه سؤال کردند از پیوستگان پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم که کدام فاضلتر است گفت از پیران صدیق و فاروق و از جوانان عثمان و علی مرتضی و از زنان عائشه و از دختران فاطمه رضوان الله علیهم. نقل است که منصور خلیفه شی و وزیرا گفت برو و صادق را بیار تا بکشم وزیر گفت کسیکه در گوشه نشسته است و عزلت گرفته و عبادت مشغول شده و دست از ملک کوتاه کرده خلیفه از وی رنجیده گشت و گفت البته او را بیار تا بکشم وزیر هر چند منع کرد سود نداشت عاقبت وزیر بطلب برفت خلیفه غلامانرا گفت که چون صادق در آید و من کلاه از سریر دارم شما او را بکشید چون صادقرا بیاوردند زود منصور بر خاست و بتواضع پیش صادق بدو مد و در صدرش بنشانند و با ادب در پیش او بنشست غلامانرا عجب آمد منصور گفت چه حاجت صادق گفت آنکه مرا دیگر پیش خود نخوانی و بگذاری تا بطاعت خدای تعالی مشغول باشم پس دستوری دادش و با عز از تمام روا نه کرد و در حال لرزه بر منصور افتاد و بیهوش گشت تا سه روز و بعضی گفته اند تا سه نماز از وی فوت شد و چون بھوش باز آمد وزیر پرسید این چه حال بود گفت که چون صادق از در در آمد دیدم که

اژدهائی با وی بود که لبی بر زبر صفت نهاده بود ولی بزیر صفت و مرا بزبان حال میگفت که تو او را بیازاری ترا باین صفت فرو برم من از بیم آن اژدها ندانستم که چه میگویم ازو عذر خواستم وچنین بیهوش گشتم. نقل است که یکبار داود طائی رحمة الله علیه در پیش صادق آمد وگفت ای پسر رسول خدا تبارك و تعالی مرا پندی ده که دلم سیاه شده است گفت یا ابا سلیمان تو زاهد زمانه ترا به پند من چه حاجت است داود گفت ای فرزند پیغمبر خدا شمارا بر همه فضل داده است وپند دادن تو بر همه واجب گفت یا ابا سلیمان من ازین میترسم که بقیامت جد من در من دست زند که چرا حق متابعت من در نگذاردی این کار به نسب صحیح نیست این کار بمعامله شایسته است در حضرت حق تعالی داود بگریست وگفت بار خدایا آنکه معجون طینت او از آب نبوت است و ترکیب طبیعت او از اهل برهان و حجت جدش رسول است و مادرش بتول او بدین حیرانیست داود که باشد که بمعامله خود معجب شود. نقل است که روزی نشسته بود با مولاهای خود گفت بیائید تا بیعت کنیم و عهد بندیم که هر که از میان ما بقیامت رستگاری یابد همه را شفاعت کند ایشان گفتند یا ابن رسول الله ترا بشفاعت ما چه احتیاج است که جد تو شفیع جمله خلایق است صادق گفت من بدین افعال خود شرم دارم که بقیامت در روی جد خود بنگرم. نقل است که چون جعفر صادق رضی الله عنه خلوت گرفت و بیرون نیامد سفیان ثوری رحمة الله علیه در پیش وی آمد وگفت یا ابن رسول الله مردمان از نفایس تو محروم مانده اند چرا عزلت گفته صادق گفت که اکنون روی چنین دارم و این دو بیت را بر خود خواند شعر:

ذهب الوفاء ذهاب انس الذاهب * والناس بین مخایل و مآرب

یفشون بینهم المودة والوفا * وقلوبهم محشوة بعقارب

نقل است که جعفر صادق رضی الله عنه را دیدند که زی اهل گرانمایه پوشیده بود گفتند یا ابن رسول الله لیس هذا من بیتك دست آنکس را بگرفت

و در آستین کشید پلاسی پوشیده بود که دسترا میخراشید و گفت هذا للخلق وهذا للحق. نقل است که صادق از ابوحنیفه رحمه الله علیه پرسید که عاقل کیست گفت آنکه تمیز کند میان خیر و شر صادق گفت بهایم نیز تواند کرد میان آنکه او را زنند یا نوازند ابوحنیفه رحمه الله گفت میان شما عاقل کیست گفت آنکه تمیز کند میان دو خیر و دو شر تا از دو خیر الخیرین اختیار کند و از دو شر خیر الشریین برگزیند. نقل است که صادق گفتند همه هنرها داری زهدات و کرم باطن و قرة العین خاندانی اما بس متکبری گفت من متکبر نیم لیکن مرا کبرائی هست که چون از سر کبر خود برخاستم کبرائی او بیامد و بجای کبر من بنشست بکبر خود کبر نشاید کردن از کبرهای او کبر شاید کردن. نقل است که همیان زر از کسی برده بودند آنکس در صادق آویخت که تو بردی و او را نشناخت صادق گفت چند بود گفت هزار دینار پس او را بخانه برد و هزار دینارش بداد و بعد ازان مرد زر خود را جای دیگر بیافت زر صادق را باز برد و گفت من غلط کرده بودم صادق گفت ما هر چه دادیم باز نمیگیریم بعد ازان از یکی پرسید که او کیست گفتند جعفر صادق رضي الله عنه مرد ازان خجل شده و برفت. نقل است که روزی تنها در راه میرفت والله الله میگفت سوخته بر عقب او میرفت والله میگفت صادق میگفت الله جامه ندارم الله جبه ندارم در حال و سه جامه پاکیزه پدید آمد صادق در پوشید آن سوخته پیش آمد و گفت ای خواجه در الله گفتن با تو شریک بودم اکنون آن کهنه خویش بمن ده صادق را این سخن خوش آمد آن کهنه را بدو داد. نقل است که کسی پیش صادق آمد و گفت خدایرا بمن نماز گفت آخر تو نشنیده که موسی را گفتند (لن تواری) گفت آری اما این ملت ملت محمد است صلی الله علیه و سلم که یکی فریاد میکند که رأی قلبی ربی دیگری نعره که لم اعهد ربا لم اره صادق گفت که او را به بندید و در دجله اندازید به بستند و در دجله انداختند آب او را فرو برد باز بر انداخت گفت یا ابن رسول الله صلی الله علیه و سلم الغیاث الغیاث صادق گفت ای آب فرو برش فرو

برد و دیگر بار بر آورد چند کرت همچنین فرو میبرد و بر می آورد و او پناه بصادق می آورد تا از همه در ماند و چون در دجله غرق شد امید از خلق منقطع کرد این نوبت که آب او را بر انداخت گفت الهی الغیث الغیث صادق گفت او را بیارید بیاوردند و ساعتی بگذاشتند تا باقرار آمد پس گفت حق تعالی را دیدی گفت تا دست در غیر میزدم حجاب میبود چون بکلی پناه بدو بردم و مضطر شدم روز نه در روزن دلم کشاده شد آنجا فرو نگرستم بدیدم و تا از اضطرار نبود آن نبود که (أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ * النمل: ۶۲) صادق گفت تا صادق را میخواندی کاذب بودی اکنون آن روز نه را نگاه میدار و گفت هر که گوید خدای بر چیز است یا از چیز است او کافر بود گفت هر آن معصیت که اول او ترس بود و آخر او عذر بنده را بحق نزدیک گرداند و هر آن طاعت که اول آن من بود و آخر عجب آن طاعت بنده را از خدای باز دارد مطیع با عجب عاصی است و عاصی با عذر مطیع و از وی پرسیدند که درویش صابر فاضلتر بود یا توانگر شاکر گفت درویش صابر که توانگر را دل با کیسه بود و درویش را با خدای تعالی و گفت عبادت جز بتوبه راست نیاید که خدای تعالی توبه را مقدم گردانید بر عبادت کما قال الله تعالی (الْمُتَّوِبُونَ الْعَابِدُونَ * التوبة: ۱۱۲) و گفت ذکر توبه در وقت ذکر خدای تعالی ماندنست از ذکر و خدا را بحقیقت یاد کردن آن بود که فراموش کند در جنب خدای تعالی جمله اشیاء را از جهت آنکه خدای او را عوض بود از جمله اشیاء و گفت در معنی این آیه (وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ * البقرة: ۱۰۵) خاص گردانم برحمت خویش هر کرا خواهم واسطه و علل و اسباب از میان برداشته است تا بدانند که عطا محض است و گفت مؤمن آنست که ایستاده است با نفس خویش و عارف آنست که او ایستاده است با خداوند خویش و گفت هر که مجاهده کند بنفس برای نفس برسد بکرامات خداوند و هر که مجاهده کند به نفس برای خدای تعالی برسد بخدای و گفت الهام از اوصاف مقبولانست و استدلال ساختن که بی الهام بود از علامت

زندگانست وگفت مگر خدای تعالی در بنده نهان ترست از رفتن مورچه بر سنگ سیاه در شب تاریک وگفت عشق الهی است نه مذموم و نه محمود وگفت سر معاینه مرا آنگاه مسلم شد که رقم دیوانگی بر من کشیدند وگفت از نیکبختی مرد یکی آنست که خصم او خردمند است وگفت از صحبت پنج کس حذر کن یکی از دروغگوی که همیشه با وی در غرور باشی دوم احمق که هر چند سود تو خواهد زیان تو بود ونداند سوم بخیل که بهترین وقتی از تو برد چهارم بد دل که در وقت حاجت ترا ضایع گذارد پنجم فاسق که ترا بیک لقمه بفروشد و بکمر لقمه طمع کند وگفت حق تعالی را در دنیا بهشت است و دوزخ بهشت عافیت است و دوزخ بلا عافیت بهشت آنست که کار خود بخدا گذاری و دوزخ آنکه کار خود بنفس خویش باز گذاری وگفت من لم یکن به ستر فهو مضر اگر صحبت اعدا مضر بودی اولیارا آسیه را ضرر بودی از فرعون و اگر صحبت اولیا نفاع بودی اعدارا منفعتی بودی زن لوط و نوح را ولیکن پیش از قبضی و بسطی نبود و سخن او بسیار است تأسیس را کلمه چند گفتم و ختم کردم.

باب هیژدهم در ذکر امام اعظم ابوحنیفه کوفی رحمه الله علیه

آن چراغ شرع و ملت آن شمع دین و دولت آن نعمان ثابت حقایق آن عمان جواهر معانی و دقایق آن عارف عالم صوفی امام جهان ابوحنیفه کوفی رحمه الله علیه صفت کسیکه همه زبانها ستوده باشد و همه ملتها مقبول که تواند گفت ریاضت و مجاهده او و خلوت و مشاهده او نهایت نداشت و در اصول طریقت و فروع شریعت درجه رفیع و نظری ناقد داشت و بسیار صحابه مشایخ را دیده بود و چون انس بن مالک و جابر بن عبد الله و عبد الله بن ابی اوفی و واثله بن الاسقع و عبد الله الزبعری رضی الله عنهم و با صادق رضی الله عنه صحبت داشت و استاد علم فضیل و ابراهیم ادهم و بشر حافی و داود طائی بود و آنگاه بسر روضه سید المرسلین رفت صلوات الله و سلامه علیه گفت السلام علیک یا سید المرسلین صلی الله علیه و سلم جواب آمد

وعليكَ السَّلَام يا امام المسلمين ودر اول كار عزيمت عزلت كرد. نقل است كه توجه بقبله حقيقي داشت در وى از خلق بگردانيد صوفى پوشيد تا شبى بخوابديد كه استخوانهاى پيغامبر عليه السَّلَام از لحد گرد ميكرد و بعضى را از بعضى اختيار ميكرد از هيبت آن بيدار شد يكي را از اصحاب ابن سيرين پرسيد گفت تو در علم پيغامبر عليه السَّلَام و حفظ سنت او بدرجه رسى چنانكه دران متصرف شوى صحيح از سقيم جدا كنى و يكبار ديگر پيغامبر را عليه السَّلَام بخوابديد گفت يا اباحنيفه ترا سبب آن زنده گردانيدند تا سنت من ظاهر گردانى قصد عزلت مكن واز بركت احتياط او بود شعبى كه او استاد او بود پير شده بود خليفه جمعى ساخت و شعبى را بخواند و علماء بغداد را حاضر کرده شرطى را فرمود تا بنام هر خادمى ضياعى نويسند بعضى باقرار و بعضى بملك و بعضى بوقف پس خادمى آن خط را پيش شعبى آورد كه قاضى بود و گفت امير المؤمنين ميفرمايد كه گواهى برانجا نويس بنوشت جمله فقها بنوشتند پيش ابوحنيفه رحمه الله آورد و گفت امير المؤمنين ميفرمايد كه گواهى بنويس گفت كجا است گفتند در سراى گفت امير المؤمنين اينجا آيد يا من آنجا روم تا شهادت درست آيد خادم با وى درشتى كرد كه قاضى و فقها نوشتند تو فضولى ميكنى ابوحنيفه رحمه الله گفت «لها ما كسبت» اين سخن سبع خليفه رسيد شعبى را حاضر گردانيد و گفت در شهادت بيدار شرط است گفت بلى گفت تو پس مرا كى ديدى كه گواهى نوشتى گفت دانستم كه بعرفان تست ليكن بيدار تو نتوانستم خواست خليفه گفت اين سخن از حق دورست و اين جواب را قضا از تو باز ستدن اولى تر بعد ازان منصور كه خليفه بود اندیشه كرد تا قضا بيكى دهد و مشاورت كرد بر يكي از چهار كس كه فحول علماء بودند اتفاق كردند يكي ابوحنيفه رحمه الله و دوم سفيان رحمه الله و سوم شريك و چهارم مسعر بن خرام هر چهار را طلب كردند در راه كه مى آمدند ابوحنيفه رحمه الله گفت من در هر يكي از شما فراستى گويم گفتند صواب باشد گفت من بيملتى قضا از خود دور كنم سفيان

بگریزد و مسعر خود را دیوانه و شریک قاضی شود پس سفیان در راه بگریخت و در کشتی پنهان شد و گفت مرا پنهان دارید که سرم خواهند برید بتأویل این خبر که رسول صلی الله علیه و سلم فرمود که (من جعل قاضیا فقد ذبح بغیر سکین) هر کرا قاضی گردانیدند بی کارش بکشتند ملاح او را پنهان کرد این هر سه پیش منصور شدند ابوحنیفه رحمه الله را گفت که قضا باید کرد گفت ایها الامیر من مردی ام نه از عرب بلکه از موالی ایشان سادات عرب بحکم من راضی نشوند جعفر گفت این کار به نسب تعلق ندارد این را علم باید ابوحنیفه رحمه الله گفت من آن کار را نشایم و درین که گفتم نشایم اگر راست میگویم نشایم و اگر دروغ میگویم دروغگوی قضای مسلمانانرا نشاید و تو خلیفه خدائی روا مدار که دروغگوئی را خلیفه خود کنی و اعتماد خون مسلمانان بر وی کنی این بگفت و نجات یافت و مسعر پیش رفت دست خلیفه بگرفت و گفت چگونه فرزندان چگونه اند منصور گفت او را بیرون کنید که دیوانه است پس شریکرا گفتند ترا قضا باید کرد گفت من مردی سودائی ام و ما غم ضعیف است منصور گفت معالجت کن تا عقلت کامل شود پس قضاء شریک دادند و ابوحنیفه رحمه الله او را مهجور کرد و هرگز با وی سخن نگفت. نقل است که جمعی کودکان گوی میزدند گوئی ایشان میان جمع ابوحنیفه رحمه الله افتاد هیچ کودک نمیتوانست که بیرون آرد کودکی گفت من بروم و بیرون آرم پس گستاخ وار در رفت و بیرون آورد ابوحنیفه رحمه الله گفت مگر این کودک حلال زاده نیست تفحص کردند چنان بود گفتند ای امام مسلمانان از چه دانستی گفت اگر حلال زاده بودی حیا او را مانع آمدی. نقل است که او را بر کسی مالی بود و در محلت آن شخص شاگردی ازان امام وفات کرد امام بنماز جنازه او رفت آفتابی عظیم بود و درانجا هیچ سایه نبود إلا دیواری ازان آن مرد که مال بامام میبایست ازو مردمان گفتند درین سایه ساعتی بنشین گفت مرا بر صاحب این دیوار مال است روا نبود از دیوار او تمتعی حاصل کردن که پیغامبر علیه السلام فرموده است

(کل قرض جرّ منفعه فهو ربوا) اگر منفعتی بگیرم ربوا باشد. نقل است که او را یکبار محبوس کرد یکی از ظلمه بیامد وگفت مرا قلمی تراش گفت نتراشم هر چند که گفت سود نداشت گفت چرا نتراشی گفت ترسم که ازان قوم باشم که حق تعالی فرموده است (أَحْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ * الصافات: ۲۲) وهر شب سه صد رکعت نماز کردی روزی میگذشت زنی باز بی میگفت این مرد هر شب پانصد رکعت نماز میکند امام آن بشنید نیت کرد بعد ازین پانصد رکعت نماز هر شبی کنم تا ظن ایشان راست باشد روزی دیگر میگذشت کودکان گفتند با همدیگر که این مرد که میروید هر شب هزار رکعت نماز میکند ابوحنیفه رحمه الله گفت نیت کردم که بعد ازین هزار رکعت نماز کنم روزی شاگردی با امام گفت مردمان میگویند که ابوحنیفه رحمه الله شب نمیخسپد گفت نیت کردم که دیگر شب نخسپم گفت چرا گفت خدای تعالی میفرماید (وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا * آل عمران: ۱۸۸) بندگانند که دوست دارند ایشان را بچیزیکه نکرده یاد کنند اکنون من پهلوی بر زمین نهم تا ازان قوم نباشم وبعد ازان سی سال نماز بامداد بطهارت نماز خفتن گذاردی. نقل است که سر زانوی ابوحنیفه رحمه الله چون زانوی شتر بود از بسیاری که در سجده بودی. نقل است که توانگیرا تواضع کرده از بھر مال او گفت کفارت آنرا هزار ختم کردم وگفتند گاه بودی که چهل بار قرآن ختم کردی تا مسئله که او را مشکل بودی کشف شدی. نقل است که محمد بن حسن رحمه الله علیه عظیم صاحب جمال بود چون یکبار او را بدید بعد ازان دیگر او را ندید وچون درس او گفتی او را در پس ستونی نشاندی که نباید که چشمش بر وی افتد. نقل است که داود طائی گفت بیست سال پیش ابوحنیفه رحمه الله بودم ودرین مدت او را نگاه داشتم در خلا وملا سر برهنه نه نشست واز برای استراحت پای دراز نکرد او را گفتم ای امام دین در حال خلوت اگر پای دراز کنی چه باشد گفت با خدای ادب گوش داشتن در خلوت اولی تر. نقل است که روزی میگذشت

کودکی را دید که در گل بمانده گفت گوش دار نیفتی کودک گفت افتادن من سهل است اگر بیفتم تنها باشم اما تو گوش دار اگر پایت بلغزد همه مسلمانان که از پس تو آیند بلغزند و بر خاستن همه دشوار بود امام را از حذاقت آن کودک عجب آمد بگریست واصحاب را گفت زینهار اگر شمارا در مسئله چیزی ظاهر شود ودلیلی روشنتر نماید دران متابعت من مکنید وبتقلید من تحقیق خودرا ننمایید واین نشان کمال اتصاف است تا لاجرم ابویوسف ومحمد رحهما الله بسی اقوال دارند در مسایل مختلفه.

نقل است که مردی مالدار بود وامیر المؤمنین عثمان را رضي الله عنه دشمن داشتی تا حدیکه اورا جهود خواندی این سخن بابوحنیفه رحمه الله رسید اورا بخواند وگفت دختر تو بفلان جهود خواهم داد او گفت تو امام مسلمانان باشی روا داری که دختر مسلمان بجهود دهی ومن خود هرگز ندهم ابوحنیفه گفت سبحان الله روا نمیداری دختر خودرا بجهود دادن چون روا باشد که محمد رسول الله دو دختر خود بجهودی دهد آن مرد در حال بدانست که سخن از کجاست ازان اعتقاد بر گشت وتوبه کرد از برکات امام ابوحنیفه. نقل است که روزی در گرمایه بود یکی را دید بی ازار بعضی گفتند فاسقی است وبعضی گفتند دهری است ابوحنیفه چشم بر هم نهاد آن مرد گفت ای امام روشنائی چشم از تو کی باز گرفتند گفت آنگاه که ستر از تو برداشتند وگفت چون با قدری مناظره کنی دو سخن است یا کافر شود یا از مذهب خود بگذرد اورا بگوی که خدا خواست که علم او در ایشان راست شود ومعلوم او با علم برابر آید اگر گوید نه کافر باشد ازانکه چون گوید که نه خواست که علم او راست شود وعلم ومعلوم برابر آید این بود واگر گوید که خواست تسلیم کرد واز مذهب بیزار شود وگفت من بخیل را تعدیل نکنم وگواهی نشنوم که بخل اوررا بران دارد که استقضاء کند وزیادت از حق خویش ستاند. نقل است که مسجدی عمارت میکردند از بھر تبرک از ابوحنیفه رحمه الله چیزی خواستند بر امام گران آمد مردمان گفتند مارا غرض تبرک است آنچه خواهد بدهد درمی زر بداد

بکراهیتی تمام شاگردان گفتند ای امام تو کریمی و عالمی در سخا همتا نداری اینقدر زر دادن بر تو چرا گران آمد گفت نه از جهت مال بود لیکن من یقین میدانم که مال حلال هرگز باب و گل خرج نشود و من مال خود را حلال میدانم چون از من چیزی خواستند کراهیت من ازینجا بود که در مال حلال من شبهتی پدید می آید و از آن سبب عظیم میرنجیدم چون روزی چند بر آمد آن درم درست باز آوردند و گفتند ناسره است امام اعظم رحمه الله شاد شد. نقل است که روزی در بازار میگذشت مقدار ناخنی گل بر جامه او چکید بلب دجله رفت و میبشت گفتند ای امام مقدار معین نجاست بر جامه رخصت میدهی و این قدر گل را میشویی گفت آری آن فتوی است و این تقوی چنانکه رسول علیه السلام هم کرده بلال را اجازت نداده بود که ذخیره کند و یکساله زنان را قوت نهاده و گویند چون دواد طائی رحمه الله مقتدا شد ابوحنیفه رحمه الله علیه را گفت اکنون چکنم گفت بر تو باد بر کار بستن علم که هر علمی که آنرا کار نه بندی چون جسدی بود بی روح گویند که خلیفه عهد بخواب دید ملک الموت را ازو پرسید که عمر من چند مانده است ملک الموت به پنج انگشت اشارت کرد تعبیر این خواب را از بسیار کس پرسید معلوم نمیشد ابوحنیفه رحمه الله را بخواند و ازو پرسید گفت به پنج علم اشارت کرده است یعنی این پنج علم کس نداند و آن پنج درین آیت است که حق تعالی میفرماید (إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ * لقمان: ۳۴) شیخ بوعلی بن عثمان الجلالی گفت که بشام بودم بر سر خاک بلال مؤذن رضی الله عنه خفته بودم خود را در مکه دیدم که پیغامبر علیه السلام از باب بنی شیبه در آمد و پیری را در بر گرفته چنانکه اطفال را در برگیرند به شفقتی تمام من پیش دویدم و بر پایش بوسه دادم و در عجب آن بودم که این پیر کیست پیغامبر علیه السلام بحکم معجزه در باطن من مشرف شد گفت این امام مسلمانان و اهل دیار تست ابوحنیفه رحمه الله. نقل است

که نوفل بن حیان گفت که چون ابوحنیفه وفات کرد قیامترا بخواب دیدم که جمله خلائق در حسابگاه ایستاده بودند و پیغامبر علیه السلام را دیدم بر لب حوض کوثر ایستاده و بر جانب او از راست و چپ مشایخرا دیدم ایستاده و پیری دیدم نیکو روی و سرو روی سپید و روی بر روی پیغامبر علیه السلام نهاده و امام ابوحنیفه رحمه الله را دیدم در برابر پیغامبر علیه السلام ایستاده سلام کردم و گفتم مرا آب ده گفت تا پیغامبر علیه السلام اجازت ندهد ندهم پس پیغامبر علیه السلام فرمود که او را آب ده جامی آب بمن داد من واصحاب ازان جام آب خوردم که هیچ کم نشد پس گفتم بر راست پیغامبر علیه السلام آن پیر کیست گفت ابراهیم خلیل الله و بر جانب چپ ابو بکر صدیق رضي الله عنه همچنین میپرسیدم و بانگشت عقد میگرفتم تا هفده کس پرسیدم چون بیدار شدم هفده عقد گرفته بودم یحیی معاذ رازی گفت پیغامبر علیه السلام را در خواب دیدم گفتم این اطلبك قال عند علم ابي حنيفة و مناقب او بسیار است و مجاهده بی شمار و پوشیده نیست برین ختم کردیم.

باب نوزدهم در ذکر امام شافعی رحمه الله عليه

آن سلطان شریعت و طریقت آن برهان محبت و حقیقت آن مفتی اسرار الهی آن مهدی انوار نامتناهی آن وارث دین نبی شافعی مطلبی رضي الله عنه شرح دادن او حاجت نیست که همه عالم پر نور از شرح صدر اوست و فضائل و شمائل و مناقب او بسیار است و صف او این تمام است که شعبه درخت نبوی است و میوه شجره مصطفوی و در فراست و کیاست یگانه بود و در مروت و فتوت عجوبه بود که هم کریم جهان بود و هم جواد زمان هم افضل وقت و هم اعمل عهد هم حجة الائمة من قریش و هم مقدم قدموا القریش ریاضات و کرامات او نه چندانست که این کتاب حمل آن تواند کرد در سیزده سالگی در حرم میگفت «سلوئي ما شئتم» و در پانزده سالگی فتوی میداد أحمد حنبل که امام جهان بود و سه صد هزار حدیث یاد داشت بشاگردی او آمدی و در غاشیه داری سر برهنه کردی قومی بر وی اعتراض کردند

که مردی بدین درجه در پیش پرسی بیست و پنجساله می نشنید و صحبت مشایخ و استادان عالی ترک میکند احمد گفت هر چه ما یاد داریم معانی آن او میداند اگر او بما نیفتادی ما بر در خواستیم ماند که حقایق اخبار و آیات و آنچه خوانده فهم کرده است ما حدیث بیش ندانستیم گفت اما چون او آفتابی است جهانرا و چون عافیتی است خلقترا وهم احمد گفت که در فقه بر خلق بسته بود حق تعالی آن در بسبب او بکشاد وهم احمد گفت نمیدانم کسی را که منت او بزرگتر است بر اسلام از شافعی رحمه الله در عهد شافعی وهم احمد رحمه الله گفت شافعی فیلسوف است در چهار علم در لغت و اختلاف الناس و علم فقه و علم معانی وهم احمد رحمه الله گفت در معنی این حدیث که مصطفی علیه السلام فرمود که بر سر صد سال مردی را برانگیزانند تا دین من بنزد او خلق آموزند و آن شافعی است رحمه الله و ثوری رحمه الله گفت که اگر عقل شافعی رحمه الله را وزن کردند با عقل يك نيمه خلق عقل او راجح آمدی و بلال خواص گوید که خضر علیه السلام را پرسیدم که در شافعی رحمه الله چگوئی گفت او از اوتاد است و در ابتدا هیچ عرسی و دعوتی نرفتی و پیوسته گریان و سوزان بودی و هنوز طفل بود که خلعت هزار ساله در سر او افگندند پس بسلیم راعی افتاد و در صحبت او بسی بود تا در تصرف بر همه سابق شد چنانکه عبد الله انصاری گوید که من مذهب او ندارم اما امام شافعی رحمه الله را دوست دارم از آنکه در هر مقامی که نگرم او را در پیش می بینم. نقل است که شافعی گوید رضي الله عنه رسولرا علیه السلام بخواب دیدم مرا گفت ای پسر تو کیستی گفتم یا رسول الله یکی از گروه تو گفت نزدیک آی نزدیک شدم آب دهن خود بگرفت تا من دهن باز کردم بدهن من انداخت چنانکه بلب و دهان و زبان من رسید پس گفت اکنون برو که برکات خدای بر تو باد و همدران ساعت علي مرتضی رضي الله عنه را بخواب دیدم که انگشترین خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم مرتضی رضي الله عنه نیز در من سرایت کرد چنانکه گویند شافعی رحمه الله شش

ساله بود بدبیرستان میرفت و مادرش زاهده بود از بنی هاشم و مردمان امانت بدو سپردندی روزی دو کس بیامدند و جامه دانی بدو سپردند بعد ازان یکی ازان دو کس بیامد و جامه دان خواست بوی داد بعد ازان يك چند آن دیگر بیامد و جامه دان طلبید گفت بیار تو دادم گفت نه قرار داده بودیم که تا هر دو حاضر نباشیم ندهی گفت بلی گفت اکنون چرا دادی مادر شافعی رحمه الله ملول شد شافعی در آمد و گفت جامه دان بر جاست برو یار خودرا بیار و جامه دان بستان آن مردرا عجب آمد و موکل قاضی که آورده بود متحیر شد از سخن او برفتند بعد ازان بشاگردی مالک افتاد و مالک هفتاد ساله بود بر در سرای مالک بایستادی و هر فتوی که بیرون آمدی بدیدی و اگر نه چنان بودی مستفتی را بگفتی که باز کرد و بگو که احتیاط کن چون تفحص کردند حق بدست شافعی رحمه الله بودی و مالک بدو نازیدی و دران وقت خلیفه هارون الرشید بود. نقل است که هارون شبی با زبیده مناظره میکرد زبیده هارون را بگفت ای دوزخی هارون گفت اگر من دوزخیم فانت طالق از یکدیگر جدا شدند و هارون زبیده را عظیم دوست بود نفیر از جان او برآمد منادی بفرمود و علمای بغداد را حاضر کردند و این مسئله را فتوی کردند هیچکس جواب ننوشت گفتند خدای تعالی داند که هارون دوزخی است یا بهشتی کودکي از میان جمع بر خاست و گفت من جواب دهم خلق تعجب کردند گفتند مگر دیوانه است جای که چندین علمای فحول عاجز باشند او را چه مجال سخن بود هارون او را بخواند و گفت جواب گوی شافعی رحمه الله گفت حاجت تر است بمن یا مرا بتو گفت مرا بتو شافعی گفت پس از تخت فرود آی که جای علما بلند تر است خلیفه او را بر تخت نشاند و خود بزیر آمد پس شافعی رحمه الله گفت اول تو مسئله مرا جواب گوی تا آنکه من مسئله ترا جواب دهم هارون گفت سؤال تو چیست شافعی رحمه الله گفت هرگز بر هیچ معصیتی قادر شده از بیم خدای باز ایستاده ازان هارون گفت بلی بخدای که چنین است شافعی رحمه الله گفت من حکم کردم که

تو از اهل بهشتی علما آواز بر آوردند که بچه دلیل وحجت گفت بقرآن که حق تعالی میفرماید (وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ * فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ * النازعات: ۴۰-۴۱) هر که او قصد معصیتی کرد و بیم خدای او را ازان باز داشت بهشت جای اوست همه فریاد بر آوردند و گفتند هر که در حال طفولیت چنین بود در شباب چون بود. نقل است که در همه عمر خویش لقمه حرام در دهن نهاد و یکبار در پیش لشکری قیام کرد کفارت آنرا چهل شب تا بامداد نماز کرد. نقل است که یکبار در میان درس ده بار بر خاست و بنشست گفتند چه حال است گفت علوی زاده بر در بازی میکند هر بار که او در برابر من میآید حرمت او را بر خیزم که روا نبود که فرزند رسول فراز آید و بر نخیزم. نقل است که وقتی کسی مال فرستاد تا بر مجاوران مکه صرف کنند و شافعی رحمه الله آنجا بود بعضی ازان بزدیک او بردند گفت خداوند مال چه گفته است گفتند که او وصیت کرده است که این مال بدرویشان متقی دهید شافعی رحمه الله گفت مرا ازین مال نشاید گرفت که نه من متقی ام. نقل است که وقتی از صنعا بمکه آمد و ده هزار دینار با وی بود گفتند بدین ضیاعی باید خرید یا گوسفندان از بیرون مکه خیمه بزد و آن زر فرو ریخت هر که میآمد مشتی بوی میداد تا نماز پیشین هیچ نماند. نقل است که از روم هر سال مال به هارون الرشید میفرستادند یکسال رهبانی چند فرستادند و گفتند خلیفه بفرماید تا دانشمندان بحث کنند اگر ایشان بهتر دانند مال بدهم والا از ما دیگر مال مطلبید چهار صد مرد ترسا بیامدند خلیفه فرمود تا منادی کردند و جمله علمای بغداد بر لب دجله حاضر شدند پس هارون الرشید شافعی رحمه الله را طلبید و گفت جواب ایشان ترا میباید داد چون همه بر لب دجله حاضر شدند شافعی رحمه الله سجاده بر دوش انداخت و بر روی آب رفت و سجاده بر آب انداخت و گفت هر که با ما بحث میکند اینجا بیاید ترسایان چون این بدیدند جمله مسلمان شدند و خیر بقبصر روم رسید که ایشان مسلمان شدند بر دست شافعی رضي الله عنه گفت الحمد لله که آن مرد اینجا

نیامد که اگر اینجا آمدی در همه روم ز نار داری نماندی. نقل است که در ابتدای جوانی در مکه بوده است مدتی عظیم درویش بوده است وقتی دیدند که اندر حرم ماهتاب نشسته بود و جز وی کتاب مطالعه میکرد و نزدیک کعبه شمع میسوختند او را گفتند چرا بروشنائی شمع مطالعه نکنی گفت آن شمع از برای کعبه در گیرانیده اند من بدان مطالعه نتوانم کرد. نقل است که جماعتی با هارون گفتند که شافعی قرآن حفظ ندارد و چنان بود لیکن قوت حافظه او چنان بود که هارون خواست که امتحان کند ماه رمضان امامتش فرمود شافعی هر روز جزوی قرآن مطالعه میکرد و هر شب در تراویح میخواند تا در ماه رمضان همه قرآن حفظ کرد و در عهد او زنی بود دور وی داشت شافعی رحمه الله خواست که او را بیند بصد دینار عقد کرد و بدید پس طلاق داد و مهر پیش او نهاد و بمذهب احمد حنبل هر که يك نماز عمدا ترك كند كافر شود و بمذهب امام جهان شافعی رحمه الله نشود اما او را چنان عذابى كنند كه كفار را نكنند شافعی احمد را گفت چون کسی يك نماز عمدا ترك كند كافر شود چه كنند تا مسلمان شود گفت نماز كند شافعی گفت نماز كافر چون درست شود احمد خاموش شد و ازین جنس سخن در اسرار فقه است و سؤال و جواب بسیار است اما این کتاب جای آن سخن نیست و گفت اگر عالمی را ببینی که برخصت و تأویلات مشغول گردد بدانکه ازو هیچ نیاید و گفت من بنده کسی ام که مرا يك حرف از ادب تعلیم کرده است. نقل است که گفت هر که علم در جهان کسی ناشایسته را آموز و حق علم ضایع کرده باشد و هر که علم از کسی که شایسته علم باشد باز دارد ظلم کرده است. نقل است که گفت اگر دنیا را بگروه بمن فروشد نخرم و گفت هر کرا همت آن بود که چیزی در شکم او شود قیمت او آن بود که از شکم او بیرون آید نیافت وقتی یکی او را گفت مرا پندی ده گفت چندان غبطه بر کزندگان میبیرند یعنی هرگز نگوئی که دریغا که من نیز چندان سیم جمع نکردم که او کرد بگذاشت بحسرت بلکه غبطه بران بری که چند طاعت که او کرد باری من

کردمی دیگر هیچکس بر مرده حسد نبرد بر زنده نیز باید که نبرد که این زنده نیز خواهد مرد. نقل است که شافعی روزی وقت خود گم کرده بود و همه مقامها بگردید و بخرابات برگذشت و بمسجد بازار و مدرسه بر گذشت نیافت و بخانقاه برگذشت جمعی صوفیانرا دید نشسته بودند یکی گفت وقترا عزیز دارید که وقت نباید از دست بشود شافعی روی بخادم کرد و گفت وقت باز یافتم بشنو که چه میگویند شیخ بوسعید رحمه الله نقل میکرد شافعی گفت که علم همه عالم در علم من نرسید علم من در علم صوفیان نرسید و علم ایشان در علم يك سخن پیر ایشان نرسید که گفت الوقت سيف قاطع و ربیع خیشم گفت در خواب دیدم پیش از چند روز از مرگ شافعی که آدم علیه السلام وفات کرده بود و خلق خواستند که جنازه بیرون آرند چون بیدار شدم از معبری پرسیدم گفت کسیکه عالم ترین زمانه باشد وفات کند که علم خاصیت آدم است و علم آدم الأسماء کلّها پس دران نزدیکی شافعی رحمه الله وفات کرد. نقل است که وقت وفات وصیت کرد که فلان کس را بگوئید تا مرا بشوید و آن شخص بمصر بود چون باز آمد با وی گفتند که شافعی چنین وصیتی کرده است گفت تذکره او بیارید بیاوردند هفتاد هزار درم و ام داشت آن مرد بگذارد و گفت شستن من او را این بود و رفیع بن سلیمان گفت شافعی را بخواب دیدم گفتم خدای با تو چه کرد گفت مرا بر کرسی نشاند وزر و مروارید بر من فشاند و هفصد هزار با چند دینار بمن داد و رحمت کرد.

باب بیستم در ذکر امام احمد حنبل رحمه الله عليه

آن امام دین و سنت آن مقتدای مذهب و همت آن جهان دراست و عمل آن مکان کفایت بی بدل آن صاحب تیغ زمانه آن صاحب ورع یگانه آن سنی آخر و اول امام بحق احمد حنبل قدس الله روحه العزیز شیخ سنت و جماعت بود و امام دین و دولت هیچکس را در علم احادیث آن حق نیست که او را در ورع و تقوی و ریاضت و کرامت شانی عظیم داشت و صاحب فراست بود و مستجاب الدعوات

وجمله فرق اورا مبارك داشته اند از غایت رشد وانصاف واز آنچه مشبه بر وی افترا کردند مقدس ومبراست تا حدیکه پسرش یكروز معنی این حدیث میگفت **حَمْرُ** طینه آدم بیده ودرین معنی گفتن دست از آستین بیرون کرده بود احمد گفت چون سخن ید الله گوئی بدست اشارت مکن وبسی مشایخ را دیده بود چون ذو النون وبشر حافی وسری سقطی ومعروف کرخی ومانند ایشان وبشر حافی گفت احمد حنبل را سه خصلت است که مرا نیست حلال طلب کردن برای خود وهم برای عیال ومن برای خود طلب کنم پس سری سقطی گفت او پیوسته مضطر بودی در حال حیاة از طعن معتزله ودر حال وفات از خیال مشبه داد از همه بریست. نقل است که چون در بغداد معتزله غلبه کردند گفتند اورا تکلیف باید کردن تا قرآن را مخلوق گوید اورا بسرای خلیفه بردند سرهنگی بر در سرای خلیفه بود گفت ای امام زینهار تا مردانه باشی که وقتی من دزدی کردم هزار چوب بزدند مقرر نشدم تا عاقبت راهی یافتم بر باطل چنین صبر کردم تو که بر حقی اولاتر باشی احمد رحمه الله گفت این سخن او یادی بود مرا پس اورا بردند او پیر ضعیف بود بر عقابین کشیدند وهزار تا زیانه بزدند که قرآن را مخلوق گوئی نگفت ودران میانه بند ازارش کشاده شد ودستهای او بسته بودند دو دست از غیب پدید آمد وازارش به بست چون این برهان بدیدند رها کردند وهمدران وفات کرد ودر آخر کارش قوی پیش او آمدند گفتند درین قوم که ترا رنجانیدند چه گوئی گفت از برای خدا مرا میزدند پنداشتند که من بر باطملم بمجرد زخم چوب بقیامت با ایشان هیچ خصومت ندارم. نقل است که جوانی ما دری بیمار داشت وزمن شده بود روزی گفت ای فرزند اگر خشنودی من میخواهی پیش امام احمد رحمه الله رو وبگوی تا دعا کند برای من مگر حق تعالی صحت دهد که مرا دل ازین بیماری بگرفت چون بدرخانه احمد رحمه الله شد آواز داد گفتند کیست گفت محتاجی وحال باز گفت که ما دری بیمار دارم از تو دُعا می طلبد

امام عظیم کراهیت داشت ازان یعنی مرا چه می شناسد بر خاست و غسل کرد و بنماز مشغول شد خادم شیخ گفت ای جوان تو باز گرد که امام در کار تو مشغول است چون بدرخانه رسید مادرش برخاست و در بکشاد و صحت کلی یافت بفرمان خدای تعالی. نقل است که بر لب آبی وضو میساخت و دیگری بالای او وضو میساخت حرمت امام را برخاست و بزیر امام شد و وضو ساخت چون آن مرد وفات کرد او را بخواب دیدند گفتند خدای با تو چه کرد گفت رحمت کرد بدان حرمت داشت که امام را کردم در وضو ساختن واحمد گفت بیادیه فرو شدم به تنها راه گم کردم اعرابی را دیدم بگوشه نشسته بود گفتم بروم و از وی راه پرسم برفتم و پرسیدم بنالید و گفتم گرسنه است پاره نان داشتم بدو دادم او در شورید و گفت ای احمد رحمه الله تو کئی که بخانه خدای روی بروزی رسانیدن از خدای راضی نباشی لاجرم راه گم کنی احمد گفت آتش غیرت در من افتاد گفتم الهی ترا در گوشها چندین بندگانند پوشیده آن مرد گفت چه می اندیشی ای احمد او را بندگانند که اگر بخدای تعالی سوگند دهند جمله زمین و کوهها زر گردد برای ایشان احمد رحمه الله گفت نگاه کردم جمله زمین و کوه زر دیدم از خود بشدم هاتفی آواز داد که چرا دل نگاه نداری ای احمد که او بنده است مارا که اگر خواهد از برای او آسمان را بر زمین زنیم و زمین را بر آسمان او را بتو نمودیم اما دیگر بارش نه بینی. نقل است که احمد رحمه الله در بغداد بودی اما هرگز نان بغداد نخوردی گفتم این زمین را امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه وقف کرده است بر غازیان و زر بموصل فرستادی تا از آنجا آرد آوردندی ازان نان خوردی پسرش صالح بن احمد یکسال در اصفهان قاضی بود و صائم الدهر و قائم اللیل بود و در شب دو ساعت بیش نخفتی و بر در سرای خود خانه ساخته بود شب و روز آنجا نشستی که نباید در شب کسی را مهمی بود و در بسته یابد آنچنین قاضی بود روزی از برای امام احمد نان می پختند خمیر مایه ازان صالح

بستندند چون نان پیش احمد آوردند گفت این نان را چه بوده است گفتند خمیر مایه ازان صالح است گفت آخر او یکسال قضای اصفهان کرده است نان او حلق مارا نشاید گفتند این نان را چه کنیم گفت بنهید چون سائلی در آید بگوئید که خمیر مایه ازان صالح است و آرد ازان احمد اگر میخواهی بستان چهل روز در خانه بود سائلی نیامد که بستاند آن نان بوی بگرفت بدجله انداختند احمد بعد ازان هرگز ماهی دجله نخورد و در تقوی تا حدی بود که گفت در جمعی از همه یکی را سرمه دانی سیمین بود نباید نشست. نقل است که یکبار بمکه رفته بود پیش سفیان عیینه تا اخبار سماع کند یکروز نرفت کس فرستاد تا بدانند که چرا نیامده است چون برفت احمد جامه بگازر داده بود و برهنه نشسته بود رسول گفت من چند دینار بدهم در وجه خود صرف کنی گفت نه گفت جامه خود عاریت دهم گفت نه گفت باز نگردم تا تدبیر این نکنی گفت کتابی مینویسم از مزد آن کرباس بحر برای من گفت کتان بخرم گفت نه استر بستان ده گز تا پنج گز پیرهن کنم و پنج گز ازاری. نقل است که احمد را شاگردی بود و مهمان او آمد آن شب کوزه آب پیش او آورده همچنان بامداد بدید احمد گفت چرا کوزه همچنان است گفت چه کرد می گفت طهارت و نماز شب و الا این علم چرا آموزی. نقل است که احمد مزدوری داشت نماز شام شاگرد را گفت تا زیادت از مزد چیزی بوی دهد مزدور نگرفت چون برفت امام احمد رحمه الله فرمود که بر عقب او ببر که بستاند شاگرد گفت چگونه گفت آن وقت در باطن خود طمع ندیده بود این ساعت چون بیند بستاند. نقل است که وقتی شاگردی قدیمی داشت مهجور گردانید بیسب آنکه در خانه گل اندوده بود گفت يك ناخن از شاه راه مسلمانان گرفتی ترا نشاید علم آموختن وقتی سَطَلی بگرو نهاده بود چون باز میگرفت بقال دو سطل آورد گفت ازان خود بر دار که من نمیشناسم که ازان تو کدام است امام احمد رحمه الله سطل بوی رها کرد و برفت. نقل است که مدتی

احمد را آرزوی عبد الله مبارك بود تا عبد الله آنجا آمد پس صالح گفت ای پدر عبد الله بدرخانه ایستاده است بدیدن تو آمده است امام احمد رحمه الله راه نداد پسرش گفت درین چه حکمت است که ساهاست در آرزوی او میسوختی اکنون که دولتی چنین بدرخانه آمده است راه نمیدهی احمد رحمه الله گفت چنین است که تو میگوئی اما میترسم که او را بینم خو کرده لطف او شوم بعد ازان طاقت فراق او ندارم همچنین بر بوی او عمر میگذارم تا آنجا بینم که فراق در پی نباشد او را کلماتی عالی است در معاملات و هر که ازو مسئله برسیدی اگر معاملتی بودی جواب دادی و اگر از حقایق بودی حواله به بشر حافی رحمه الله کردی گفت از خدای تعالی خواستم تا دری از خوف بر من بکشاید تا چنان شدم که بیم آن بود که خرد از من زائل شود دعا کردم گفتم الهی تقرب من بتو بچه فاضلتر گفت بکلام من یعنی قرآن پرسیدند که اخلاص چیست گفت آنکه از آفات اعمال خلاص یابی و گفتند توکل چیست گفت الثقة بالله گفتند رضا چیست گفت آنکه کارهای خود بخدا سپاری گفتند محبت چیست گفت این از بشر باید پرسید که تا او زنده باشد من این را جواب نگویم گفتند زهد چیست گفت زهد سه است ترك حرام و این زهد عوام است و ترك افزونی از حلال و این زهد خواص است و ترك آنچه ترا از حق مشغول کند و این زهد عارفان است گفتند این صوفیان در مسجد نشسته اند بر توکل بیعلم گفت غلط میکنید ایشانرا علم نشانده است گفتند همه همت ایشان در نانی شکسته بسته اند گفت من ندانم قومی را بر روی زمین بزرگ همت تر ازین قوم که همت ایشان در دنیا پاره نان بیش نبود و چون وفاتش نزدیک رسید ازان زخم که گفتیم و در درجه شهدا بود دران حالت بدست اشارت میکرد و بزبان میگفت نه هنوز پس پسرش گفت ای پدر اینچه حالست گفت وقتی با خطر است چه جای جواب است بدعا مدد میکن که آن حاضران بر بالین اند عن الیمین وعن الشمال قعید یکی ابلیس است

در برابر ایستاده و خاك بر سر میریزد و میگوید ای احمد جان بردی از دست من و من میگویم نه هنوز که يك نفس مانده است جای خطر است نه جای امن و چون وفات کرد و جنازه او برداشتند مرغان می آمدند و خود را بر جنازه او میزدند تا دو هزار جهود و گبر و ترسا مسلمان شدند و زنا را می بریدند و نعره میزدند و لا إله إلا الله محمد رسول الله میگفتند و سبب آن بود که حق تعالی گریه بر چهار قوم انداخت در آن روز یکی بر مرغان و دیگری بر جهودان و سوم بر ترسایان و چهارم بر مسلمانان اما از بزرگی پرسیدند که نظر او در حیاة بیشتر یا در ممات گفت او را دو دعا مستجاب بود یکی آنکه بار خدایا هر کرا دادی باز مستان ازین دو دعا یکی در حال حیاة اجابت افتاد تا هر کرا ایمان داده بود باز نگرفت و دیگری در حال مرگ تا ایشانرا ایمان روزی کرد و محمد بن خزیمه گفت احمد رحمه الله را در خواب دیدم بعد از وفات که می لنگیدی گفتم اینچه رفتار است گفت رفتن بدار السلام گفتم خدای تعالی با تو چه کرد گفت بیامرزید و تاج بر سر من نهاد و نعلین در پای من کرد و گفت یا احمد این از برای آنست که قرآن را مخلوق نگفتی پس فرمود مرا که بخوان بدان دعاهاى که بتو رسیده است از سفیان ثوری من بخواندم که یا ربّ کلّ شیء بقدرتك علی کلّ شیء اغفر لی کلّ شیء ولا تسألنی عن شیء فقال تعالی و تقدّس یا احمد هذه الجنة ادخلها فدخلتها. رحمة الله عليه رحمة واسعة.

تاریخ وفات:

آنکه او بود احمد حنبل * شد ازو فخر علم و زیب عمل

سال ترحیل آن خدا آگاه * شد رقم صاحب جنان اله

۲۴۱ هجری

للذين احسنوا الحسنی و زیادة

مَنَاقِبِ اَئِمَّهٖ اَرْبَعَهٗ

إمام أعظم، إمام شافعی، إمام مالک وإمام أحمد (رحمهم الله تعالى)

تألیف

أحققر الوری خادم المشائخ والعلماء مولوی سکندر «حیات» الحنفی

النقشبندی الجشتی القادری السهروردي الأفغانستاني السهنکاني التاتاري المدركي

عفی الله عنه الباری قدس الله سره العزیز ۱۴۰۴ قمری - ۱۳۶۳ شمسی

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله واصحابه وأتباعه أجمعين. پس میگوید بنده مفتقر الى الله تعالى سکندر حنفی مذهباً و نقشبندی مشرباً و سیفی قائداً چونکه باجماع امت محمدیه پیروی و متابعت طریقه مسلوكه و مطهره مذاهب اربعه المستنبطة من مشكاة النبوة موافق قوله صلی الله علیه و سلم (اتبعوا سواد الأعظم) الحديث وارشادات وی صلی الله علیه و سلم (ما أنا علیه واصحابي) الحديث واجب و ضروری آمد و چنین روش عالی و مقبول بدون متابعت سلف صالحین که در خیر القرون داخل هستند محال بود و حالانکه همه آنها آمین ترین و اکمل ترین همه بودند اتباع ایشان موافق قوله تعالى (وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ * النساء: ۵۹) الآية واجب شد لانهم کاملون ولا يخرج من الكامل إلاّ الكمال طرح و اجتهاد ایشان اکمل و اثبت و اقرب بلکه مقبول بود لهذا به جهت عمل به حدیث شریف (من لم یوقر کبیرنا) نبذی از حالات و علم و ورع و تقوی و ادراک بمرای اسمای اوطان و مواضع پیدایش ائمه اربعه از کتب معتبره و معتمده نقل نموده بدستور برادران مسلمان سپرده شد امید آنکه مورد قبول افتد علاوه اگر بعضی خطائی کمی و زیاد شده باشد آرزو اینکه در اصلاح آن پیردازد و اسأل الله أن ینفعنا به و سائر الإخوان و علیه التکلان و هو حسبی و نعم الوکیل.

تقلید

تقلید در لغت آویزان کردن قلاده و حمیله گردنرا میگویند و در اصطلاح شریعت تقلید قبول کردن قول غیر بدون دانستن حقیقت آنرا میگویند چنانکه پیغمبر خدا صلی الله علیه و سلم به مناسبت معنای تقلید فرموده است (من خرج من الجماعة قدر شبر فقد خلع ربقة الإسلام عن عنقه) الحدیث یعنی کسیکه از جماعه مسلمانان به قدر یک بلسه بیرون شود به درستیکه کشید آن شخص از گردن خود ریسمان اسلامرا الحدیث.

تقلید بر دو قسم است: اول قسم تقلید ناروا و شرک است چنانچه تقلید کردن کفار مر پدران و پیشوایان گمراهان خودرا مثلیکه خداوند عزّ وجلّ فرموده است (وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ * البقرة: ۱۷۰) یعنی وقتیکه گفته شود مقلدین کفاررا پیروی کنید آن کتابی را که خدای تعالی نازل کرده است اورا میگویند در جواب بلکه ما پیروی میکنیم آن طریقی را که یافته ایم رهروان به آن پدران و پیشوایان خود را آیا میروند به آن راه پدران و پیشوایان بی عقل و بی راه خود یعنی باید که تقلید رسومات کفری شان را نکنند چنانچه عارفی میفرماید بیت:

خلق را تقلید شان برباد داد * صد هزاران لعنت بر آن تقلید باد

دوقسم تقلید جائز بلکه واجب آمد چنانچه قاضی بیضاوی به دو قسم این تقلید را اشارت نموده می فرماید حیث قال فی تفسیر قوله تعالی (وَإِنْ تَقُولُوا عَلَيَّ اللَّهُ مَا لَا تَعْلَمُونَ) کاتخاذ الانداد و تحلیل المحرمات و تحریم الطیبات و فیه دلیل علی المنع من اتباع الظن رأسا و اما اتباع المجتهد لما ادى اليه ظن مستند إلى مدرك شرعي فوجوبه قطعي انتهى. معلوم شد اتباع و تقلید ائمه اربعه که شرائط اجتهاد را دارا بودند واجب قطعی آمد و ایضا قال القاضی بیضاوی^[۱] فی تفسیر قوله تعالی (أَوَلَوْ كَانَ) إلى (وَلَا يَهْتَدُونَ) وهو دلیل علی المنع من التقليد لمن قدر علی النظر والإجتهد و اما اتباع

(۱) عبد الله بن عمر ابوالخیر البیضاوی القاضی الشافعی المتوفی سنة ۶۸۵ هـ.

الغیر فی الدین اذا علم بدلیل ما انّه محق کالانبیاء والمجتهدین فی الأحکام فهو فی الحقیقة لیس بتقلید بل اتباع لما انزل الله انتهى. و نیز فهمیده شد که تقلید کردن از چنان اشخاص عالم فی الأحکام حقیقه متابعه ما انزل الله است که عبارت از تقلید کردن امامان چهار مذاهب است که هر امام فقیه و مجتهد کامل بودند و مراد از امامان چهار مذاهب امام اعظم صاحب ابو حنیفه رحمه الله تعالی و امام مالک صاحب رحمه الله تعالی و امام شافعی صاحب رحمه الله تعالی و امام احمد بن حنبل صاحب رحمه الله تعالی میباشد که تقلید ایشان بدلائل مستنده عقلیه و نقلیه ثابت میباشد چنانچه علامه شیخ سلیمان^[۱] در تفسیر جمل در جلد اول ص: ۴۱۴ اشاره کرده است و گفته آیه ذیل را که خداوند تعالی فرموده است (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ * النساء: ۵۹) الآیه یعنی ای مؤمنان اطاعت کنید خدا را و رسول خدا را و اولی الامر را که از شما باشد پس اگر تنازع کردید در ما بین خود در کدام چیزی پس راجع کنید فیصله اش را به آن احکامیکه از علت مشترکه آیات و احادیث امامان چهار مذاهب استنباط کرده اند آیت متلوه به چهار دلائل شرع شریف قوی دلیل است اعنی کتاب الله و سنت رسول الله و اجماع امت و قیاس که همین چهار ادله شرع شریف معمول امامان چهار مذاهب میباشد و عمل کردن به آیت شریف فوق تقلید امامان چهار مذاهب را بصورت واضح تثبیت داشته است فائده: چونکه کتاب الله و سنت رسول الله بلا خلاف از دلائل شرع شریف است اما کسانی که از دلیل قیاس و اجماع منکر اند نیستند مگر منکر از کتاب الله و سنت رسول الله عاقلان را اشاره کافی است بیت:

بس کنم خود زیرکان را این بس است * بانك دو کردم اگر در ده کس است
برویم بمقصد دیگر که اجماع و قیاس نیز از ادله شرع شریف است لهذا به

(۱) سلیمان بن عمر بن منصور المصري الشافعي

تثبیت حجیت اجماع و قیاس از آیت و از حدیث و از اقوال سلف صالح دلائلی چند آورده میشود منجمله در تفسیر کبیر جلد ثالث ص: ۳۷۲ چنین نوشته است إِنَّ الشافعي سئل من آية في كتاب الله تعالى تدل على أن الإجماع حجة فقرأ القرآن ثلاث مائة مرة حتى وجد هذه الآية (وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا * النساء: ۱۱۵) یعنی بدرستی که از امام شافعی پرسیده شد از آن آیتی که دال باشد بر حجت بودن اجماع در کتاب الله پس امام شافعی غرض پیدا کردن همچون آیت قرآن شریف را سه صد (۳۰۰) مرتبه تلاوت کرد تا که این آیت متبرکه را نشان داد که خداوند فرموده است کسیکه غیر راه مؤمنان کامل را پیروی میکند متوجه میکنم آن را بسویکه گشته از راه مؤمنان کاملین که در آخرت او را به جهنم داخل میکنم و بسیار مرجع بد است جهنم و مراد از مؤمنان کاملین در آیت فوق اشاره است به اجماع امت و دلیل بودن آن پیغمبر خدا نیز چنین فرموده است (العلم آية محكمة او سنة قائمة او فريضة عادلة) الحدیث یعنی علم و معلومات شریعت سه چیز است یکی آیت محکم ظاهر المعنی غیر منسوخ دوم سنت پیغمبری که درست و صحیح باشد سوم اجماع مستنبطه آیات و احادیث است. گفته است این را شیخ عبد الحق دهلوی رحمه الله تعالی و تفسیر مدارك در تحت آیه فوق الذكر نیز چنین نوشته است وهو دليل على أن الإجماع حجة لا يجوز مخالفتها كما لا يجوز مخالفة الكتاب والسنة يعني آیت فوق الذكر که دلیل است بر آنچه که اجماع حجت است و جائز نیست مخالفتش چنانچه مخالفت کتب الله و سنت رسول الله جائز نیست و همچنان دارمی نوشته است «كان ابو بكر الصديق رضي الله عنه اذا اورد عليه الخصم نظر في كتاب الله فإن وجد ما فيه يقضي بينهم قضي به وإن لم يكن في كتاب الله وعلم من رسول الله صلى الله عليه وسلم في ذلك الأمر سنة قضي به» الحدیث یعنی وقتیکه میآمد قضیه خصم پیش ابوبکر رضي الله عنه اول میدید کتاب الله را اگر حکمش را

در موضوع مییافت به همان حکم میگرد و اگر در کتاب الله نمییافت حکمش و سنت رسولشرا میدانست پس به سنت رسولش حکم میگرد پس اگر یافت میتوانست در سنت رسولش بیرون میرفت در موضوع از مسلمانان پرسان میگرد الحدیث. نیز در (ص: ۳۳ إلى ص: ۳۴) کتاب دارمی نوشته است کان عبد الله بن عباس رضي الله عنهما لما سئل من الأمر فإن كان في القرآن اخرج فإن لم يكن في القرآن وكان عن رسول الله صلى الله عليه وسلم اخرج فإن لم يكن فعن ابي بكر رضي الله عنه وعمر رضي الله عنه فإن لم يكن نظر برأيه وفي رواية نظر ما اجتمع عليه الناس اخذ به الحدیث یعنی وقتیکه از حضرت عبد الله بن عباس رضي الله عنهما در کدام امری پرسان میشد اگر در قرآن حکم آنرا میدید به همان حکم میگرد و اگر در قرآن حکمشرا نمی یافت در سنت پیغمبرش حکم آنرا میکشید اگر در سنت پیغمبرش نمی یافت از روی قضایای ابوبکر رضي الله عنه وعمر رضي الله عنه در آن حکم میفرموده اگر در قضای آنها حکمشرا نمی یافت به يك روايت نظر به رأى وقياس خویش وبه روايت ديگر به آنچه میفرمود که برآن اجماع مسلمانان صورت میگرفت الحدیث. نظر به دلائل یکی نوشته شد بصورت قطعی معلوم وثابت شده که اجماع مؤمنان کامل يك دلیلی قاطعه از ادله شریفه میباشد لذا منکرش منکر دین است.

(حجّیت قیاس)

امام ترمذی، ابوداود، دارمی آورده اند عن معاذ بن جبل رضي الله عنهم ان رسول الله صلى الله عليه وسلم لما بعثه إلى اليمن قال (كيف تقضي اذا عرض لك قضاء) قال اقضي بكتاب الله قال (وإن لم تجد في كتاب الله) قال اقضي بسنة رسول الله قال (فإن لم تجد في سنة رسول الله) قال اجتهد برأبي ولا آلو فضرب رسول الله على صدره وقال (الحمد لله الذي وافق رسول رسوله بما يرضى به رسول الله صلى الله عليه وسلم الحدیث. یعنی معاذ بن جبل روايت کرده است وقتیکه رسول عليه السلام معاذرا به طرف يمن بفرست بدو گفت چون قضائی پیش تو آید چه طور

حکم خواهید کرد بجوابش گفت که بکتاب الله قضا خواهم کرد باز پیغمبر خدا عز وجل برایش گفت اگر در کتاب الله حکمشرا یافت نکردید چه خواهید کرد معاذ بن جبل رضي الله عنه برایش جواب گفت که به سنت رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم قضا خواهم کرد باز برایش گفت اگر در مورد سنت رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم را یافت نکردید چه خواهید کرد معاذ رضي الله عنه بجوابش گفت که بدون کدام سستی به رأی و قیاس خود قضا خواهم کرد معاذ رضي الله عنه گفت که پیغمبر خدا عز وجل در سینه من دست مبارك خود را نهاد و گفت الحمد لله آن ذاتی را که موافق نمود بسوی حق مقرر شده پیغمبر خود را به آنچه که پیغمبرش به آن راضی میباشد الحدیث. وایضا بیهقی آورده است «إن عمر بن الخطاب لما ولي شريحا للقضاء قال له انظر فيما تبين لك في كتاب الله صريحا فلا تسأل عنه احدا وما لم يتبين في كتاب الله فاتبع ما فيه سنة محمد صَلَّى الله عليه وسلم وان لم يتبين لك في السنة فاجتهد برأيك» یعنی بدرستی که حضرت عمر بن خطاب رضي الله عنه وقتیکه شریح را برای قضا مقرر کرد برایش چنین هدایت فرمود که در قضایایی خویش اول در کتاب الله نظر کن اگر قضا آنرا صراحةً یافتید از هیچ کس پرسید به همان قضا نمائید و حکم آنرا اگر در کتاب الله نیافتید پس پیروی کنید آن حکم را که در سنت رسولش یافتید و اگر حکمشرا در سنت رسولش نیافتید باز در مورد از رأی و قیاس خود قضائت کنید الحدیث. از دلیل متذکره بهتر میدانید که رأی و قیاس عالم مجتهد نیز از ادله شرع شریف میباشد که منکر آن البته از جمله گمراهان است باید دانست که مراد از قیاس در اینجا قیاسی است که مقیس علیه اش آن علت باشد که در کتاب الله و یا در سنت رسول الله موجود باشد یعنی علتی که در مقیس است همین علت در نص هم باشد که آنرا علماء علت مشترکه میگویند زیرا در غیر این قیاس هر کس و ناکس قابل قبول نیست و علل النصوص را غیر از عالم مجتهد و فقیه دیگر اشخاص نمیداند عالم مجتهد و فقیه کسی را گفته میشود که در او پنج شرائط اجتهاد

موجود باشد چنانچه امام ترمذی در باب جنائز و ابن حجر در قلائد و ابن قیم در اعلام الموقعین نوشته اند لا يجوز لاحد أن يأخذ من الكتاب والسنة ما لم يجتمع فيه شروط الإجتهد یعنی جائز نیست احدی را که خود سرانه عمل کند به کتاب الله و سنت رسول الله تا در او شرائط اجتهاد به کلی موجود نباشد و آن پنج شرائط اجتهاد را انوار التزیل چنین ذکر نموده است: اول علم بکتاب الله دوم علم به سنت رسول الله سوم علم به اقوال و اجماع و اختلاف همه سلف چهارم علم به لغات پنجم علم به علل قیاس با کمال تقوی و الهامات الهی به مثل امامان چهار مذاهب اگر چه در سابق شرائط اجتهاد در بسیاری علماء موجود بود ولی بدون امامان چهار مذاهب دیگر علماء مجتهد را مذاهب قرار نگرفت لهذا همین چهار مذاهب مصیر همه کافه امت مسلمانان تعیین و باقی مانده است و هر جائیکه علماء فقه ذکر شود همین امامان چهار مذاهب مراد میباشد. ابن جریر، منذر، ابن ابی حاتم، حاکم آورده اند عن ابن عباس و مجاهد رضي الله عنهم انّ اولي الأمر اهل الفقه والدين. یعنی در کتاب الله که اولی الامر ذکر کرده است مراد از آن علماء فقه و دین میباشد در سنن دارمی آورده است عن يعلى حدثنا عبد الملك عن عطاء قال اولي الأمر ای اولي العلم والفقه - یعنی حضرت يعلى رضي الله عنه گفته است که به ما عبد الملك از حضرت عطاء حدیث بیان کرد و گفت که مراد از اولی الامر در کتاب الله اهل علم و فقهاء است در تفسیر کبیر جلد ثالث ص: ۳۷۵ و امام نووی در شرح مسلم جلد ثانی ص: ۱۲۴ و در تفسیر معالم و نیشاپوری نیز روایت فوق را تصحیح و تأیید داشته اند.

تقلید ائمهٔ اربعه لازم است

کتاب مسلم الثبوت آورده است اجمع المحققون علی منع العوام عن تقلید الصحابة رضوان الله عليهم اجمعين بل عليهم اتباع الذين سردوا و بوبوا و هذبوا و نقحوا و فرقوا و عللوا و فصلوا قال ابن صلاح^[۱] كأئمة الأربعة. یعنی محققین علماء از تقلید

(۱) عثمان بن عبد الرحمن ابو عمرو ابن صلاح الشافعي المتوفى سنة ۶۴۳ هـ.

صحابه رضي الله عنهم مردمان را که به درجه اجتهاد نرسیده باشد به اجماع منع فرموده اند و گفته اند که لازم است عوام را که تقلید آن علماء مجتهدین را بکنند که احکام و مسائل شرعیه را کرّه و باب و باب که تہذیب و تنقیح نموده و ہم جدا جدا معلل و مفصل نموده اند ابن صلاح گفته است به مثل امامان چهار مذہب و در کتاب منهاج الأصول آورده است. اجمع المحققون علی أن العوام لیس لهم أن یعملوا مذہب الصحابة بل علیهم أن یتبعوا مذہب الائمة الأربعة. یعنی اجماع کرده است محققین از علماء برین سخن که نیست جائز مردم عوام را که مذہب صحابه را تقلید کنند بلکه لازم است ایشان را متابعت کردن و تقلید امامان چهار مذہب. سید سمہودی در کتاب عقد فرید آورده است. قال المحقق الکمال بن ہمام نقل عن امام الرازی رحمۃ اللہ علیہ اجمع المحققون علی منع العوام من تقلید اعیان الصحابة بل یقلدون من بعد الذین سرّووا و وضعوا و دوّنوا. یعنی محقق ابن ہمام رحمۃ اللہ علیہ از امام رازی چنین نقل کرده است کہ علماء محققین اجماع نموده اند بہ این سخن کہ مردم عوام را جائز نیست کہ خود صحابه را تقلید نمایند بلکه بر ایشان لازم است کہ تقلید کنند آن علماء و مجتہدین را کہ مسائل شرع شریف را بجاہای خود بعد از تدوین و کرّه کردن نهادہ اند. از تشریحات فوق الذکر صحیح و ثابت شد کہ کدام اشخاصیکہ بدرجہ اجتهاد نرسیدہ باشد نسبتاً بہ مجتہدین بہ منزلہ عوام اند آثاراً بدون تقلید امامان چهار مذہب دیگر چارہ نیست تا بہ منزل مقصود خویش کہ فوز دارین است برسند زیرا کہ مصیر و مذہب امامان مذکور نیز کتاب اللہ و سنت رسول اللہ میباشد چنانچہ از مرویاتشان معلوم میشود.

(نسب امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ)

اسم کنیہ اش ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ اسم لقبی اش امام اعظم اسم محض اش نعمان بن ثابت بن زوطی - یا نعمان بن ثابت بن ماہ یا نعمان بن ثابت بن طاؤس ابن ہرمز - یا نعمان بن ثابت بن میرزبان است.

(وطن آباى امام اعظم رحمه الله تعالى)

اول جد امام اعظم رحمه الله تعالى يعنى زوطى از انباء كه نام يك قريه^۱ در حوالى بلخ ويا نام شهريست در عراق دوم از مردم ترمذ يك شهر قديمه بر طرف جيحون نهر بلخ ميباشد سوم از مردم بابل چهارم از مردم كابل از قريه^۲ استرغج كه مربوط ولايت پروان است.

(ولادت امام اعظم رحمه الله تعالى)

بنابر اختلاف روايت پدر امام صاحب در حاليكه مسلمان بود به كوفه رفت ودر انجا با يك بى بى عفيفه وشريفه نكاح كرد مولد با سعادت ايشان سنة (۸۰) شد وپدرش ثابت به نزد حضرت علي بن ابي طالب رضي الله عنه رفت پس حضرت علي رضي الله تعالى عنه دعاء برکت برو وبنديه^۳ او نمود. در مفتاح السعادة در حاليكه امام اعظم رحمه الله تعالى به بلوغ نرسيده بود پدرش وفات شد ومادرش را حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه به نكاح گرفت وتربيه اشرا او نموده است.

(نبنده^۴ از تقواى امام اعظم رحمه الله تعالى)

عبد الله بن المبارك گفته است كه امام اعظم صاحب بسيار خاشع ومتواضع بود حتى همسايه گان وى گريه^۵ او را در نماز ميشنويدند امام اعظم رحمه الله عليه در عمر خود تقريبا پنجاه وپنج (۵۵) مرتبه حج نموده است امام اعظم در طول چهل سال به وضوء نماز حفتن نماز صبح را ادا نموده است وچهل مراتب شب ليلة القدر را درك کرده است در دو ركعت نماز نفل دو ختم قرآن را ميكرد حضرت حماد گفته كه امام اعظم رحمه الله عليه بكدام جائيكه روح خود را بحق سپرده است در آنجا هفتاد هزار مراتب ختم قرآن پاك را کرده است حضرت حسن بن عماره به وقت غسل دادن امام اعظم را ميگفت خدا شمارا بيامرزد ورحم كند كه مدت سى سال از روى روز روزه مى بوديد ومدت چهل سال از روى شب سر خود را به تكيه غرض استراحت نه نماده ايد. امام اعظم رحمه الله تعالى بسيار شخص حقوق شناس

وسخی بود چنانچه آمده است که امام اعظم وقتیکه نفقه برای عیال خود مینمود همان اندازه نفقه را برای علماء و مشایخ آنوقت صدقه میکرد حضرت شقیق بن ابراهیم بخلی روایت کرده است که يك روز براه بهمرای امام اعظم یکجا روان بودم که اتفاقاً يك شخص در پیش روی ما هنوز مسافه بسیار مانده بود ما را دید زود خودرا پنهان کرد تا ما از او بگذریم مگر وقتیکه با او محاذی و برابر شدیم حضرت امام اعظم آن شخص را آواز کرد و برایش گفت که چرا وقتیکه ما را دیدی خودرا از راه يك طرف کردی و چرا خجالت معلوم میشوی علت چه است آن شخص بجواب امام اعظم گفت غرض اینکه وقت من از شما مبلغ ده هزار رویه قرض گرفته بودم و آن قرض را هنوز برای تان اداء نکردم لذا وقتیکه شما را دیدم از خجالت پنهان شدم که شما ما را نه بینید حضرت امام اعظم رحمه الله تعالی برایش گفت که من آن مبلغ قرضه خودرا برای تان بخشیش کردم دیگر هیچ خجالت مشوید؛ حضرت شقیق گفت بدل گفتم که بس همین شخص در حقیقت زاهد و با مروت میباشد بود امام اعظم نمی نهاد يك مسأله را در کتاب خود تا که جمع میکرد اصحاب خود را و منعقد میکرد مجلس را چون امام اعظم رحمه الله تعالی در مسجد کوفه بر مسند تعلیم و تدریس و فیض رسانی می نشست هزار شاگردان گرداگرد او نشسته می بودند چهل کس از شاگردان او که مجتهد جید بودند نزد او حاضر بودند چون مسأله را استخراج میکردند به حاضران مشوره و مناظره و گفتگو می نمودند و بقرآن و حدیث و اقوال صحابه استدلال میگرفتند چون به اصابت مسأله همه اتفاق میکردند امام المسلمین امام اعظم از غایت فرحت الحمد لله والله اکبر میگفت و حاضرین مجلس بموافقتش نیز الله اکبر میگفتند و حکم بدرج آن مسأله می نمودند «ارشاد الطالین و فتاوی برهنه». شقیق بلخی رحمه الله تعالی^[۱] می فرماید امام اعظم رحمه الله تعالی نمی نشست در سایه دیوار مدیون خود و گفت از ما بالای این شخص قرض است

وهر قرضی که مفضی شود بسوی نفع پس او ربوا است و نشستن من در سایه دیوار او نفع است فهذا به سایه او نه نشینم. ابو جعفر شیزابادی روایت می کند که امام اعظم وکیل گرفت کسی را به فروختن جامه و بود در بین جامها يك جامه معیوب و گفت امام اعظم رحمه الله تعالی مفروش این جامه را مگر که عییش را بیان نمائی وکیل جامه معیوبرا فروخت و فراموش کرد که عییش بگوید و پول جامه را همان دیگر جامه ها مخلوط کرد بعد از آن ازین قضیه امامرا خبر داد امام از جهت کمال احتیاط شان همه پول هارا به فقراء و مساکین و محتاجین اهل ذمه صدقه کرد. اباجعفر منصور حاکم الوقت پیش از شناختن او امام را از فتوی دادن منع نموده بود اتفاقا شبی دختر امام اعظم رحمه الله تعالی استفتاء نمود و گفت خونیکه از گوشت دندان بیرون آید ناقض وضوء هست یا نه امام اعظم فرمود استفتاء کن از حماد فردا اول نهار زیرا که منع کرده است مرا خلیفة الوقت از فتوی دادن و نیستم از آنانیکه در غیاب خیانت بکنم. علامه حافظ النجم گفته است که امام اعظم برایم گفت که من در عمر خود نود و نه (۹۹) مراتب خدای بی چونرا در خواب دیدم بدل گفتم که اگر بعد ازین بار خدارا در خواب بینم پرسیان میکنم که ای بارخدایا کدام عمل است که انسان آن عمل را بکند از عذاب روز قیامت نجات می یابد همین بود بار دیگر ذات بی چونرا در خواب دیدم و همان عرض خودرا تقدیم نمودم و بجواب من گفت کسیکه کلمات ذیل را بعد از فجر و بعد از خفتن بلا ترك بخواند از عذاب روز قیامت نجات مییابد هی هذه: سبحان الأبدی الأبد * سبحان الواحد الأحد * سبحان الفرد الصمد * سبحان رافع السماء بغير عمد * سبحان من بسط الأرض علی الماء الجمّد (ماء جمّد) * سبحان من خلق الخلق فاحصاهم عددا * سبحان من قسم الأرزاق و لم ینس احدا * سبحان الذي لم يتخذ صاحبة ولا ولدا * سبحان الذي لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد * گفته است اسماعیل بن رجاء دیدم امام محمد صاحب را که یکی از شاگردان امام اعظم بود بعد از وفاتش و گفتم چه معامله کرد خدای

پاك فرمود آمرزيد مرا خدای پاك و گفتم اگر اراده ميكردم من كه ترا عذاب نمايم اينقدر علم نميدادم باز اسماعيل ميگويد و گفتم كه امام يوسف صاحب كجاست گفته بالاي ما است بدو درجه باز گفتم امام اعظم رحمه الله تعالى كجاست گفت هيهات ذاك في اعلى عليين چگونه نباشد به تحقيق گذاريد است نماز فجر را بوضوء عشاء چهل سال و پنجاه پنج مراتب حج كرده و در خواب ديده است خدای خود را صد مرتبه در آخر حج خود گفت براي دربانان بگذاريد امشب مرا كه داخل شوم كعبه را دربانان اجازه داد و امام داخل كعبه شد در بين دو ستون پای چپ خود را بالاي پای راست خود نهاده شروع به نماز كرد نصف قرآن كريم را قراءت كرده بعده ركوع و سجده كرده به ركعت دوم پای راست خود را بالاي پای چپ خود نهاد قرآن كريم را ختم كرد وقتيكه سلام ميداد گريه ميكرد و مناجات ميكرد ربّ خود را و می گفت الهی عبادت نکرد ترا این بنده ضعیف به عبادتیکه مستحق هستی لکن شناخته است ترا به صفاتی که دلالت میکند به کبریایت تو و بزرگی تو یعنی به شناختن حقیقت و کنه ذات و صفات زیرا که معرفت کنه ذات و صفات محال است پس آواز کرد هاتف از جانب كعبه به تحقيق شناخته ربّ خود را بحق شناختن و عبادت كرده ربّ خود را به حق عبادت به تحقيق بخشيدم ترا و کسی را كه متابعت ميكنند مذهب ترا الی يوم القيامة. شقيق بلخي رحمه الله تعالى ميفرمايد كه امام اعظم متقی ترین مردم و عالم ترین مردم و مكرم ترین مردم و عابد ترین مردم و احتیاط کننده ترین مردم بود و از ابو جعفر شيزابادی روايت ميكنند كه عبد الله بن المبارك ميگفت كه داخل شدم در شهر كوفه و پرسان كردم از علماء كوفه كه كيست زياده تر از روی علم در كوفه همه علماء گفتند امام اعظم و گفتم از روی زهد گفتند امام اعظم گفتم از روی عبادت گفتند امام اعظم و هيچ اخلاقی پرسان نکردم مگر امام اعظم را پيش نشان دادند و ما قال فيه ابن المبارك:

لقد زان البلاد ومن عليها * امام المسلمین ابو حنیفة

بأحكام وآثار وفقه * كآيات الزبور على صحيفة
فما في المشرقين له نظير * ولا في المغربين ولا بكوفة
اماما صار في الإسلام نورا * أمينا للرسول وللخليفة
بييت مشمرا سهر الليالي * وصام نهاره لله خيفة
وصان لسانه عن كل افك * وما زالت جوارحه عفيفة
يعف عن المحارم والملاهي * ومرضاة الالهي له وخليقه
فمن كأبي حنيفة في علاه * إمام للخليفة والخليفة
رأيت العائبين له شفاها * خلاف الحق مع حجج ضعيفة
وكيف يجلّ أن يؤذى فقيه * له في الأرض آثار شريفة
وقد قال ابن ادريس مقالا * صحيح النقل في حكم لطيفة
بأنّ الناس في فقه عيال * على فقه الإمام أبي حنيفة
فلعنة ربنا اعداد رمل * على من ردّ قول ابي حنيفة

میر سید شریف در شرح خلاصه گیدانی که محقق ومدقق بود فروع واصول
میگوید که والسلام علی ابي حنيفة رحمه الله تعالى الذي جاهد في دين الله تعالى فاحلص
اجتهاده وجاده وعلى اصحابه الفائقين على غيرهم بفضل الإصابة وزيادته. حسن بن
سليمان در تفسير حديث (لا تقوم الساعة حتى يظهر العلم) گفته است وهو علم ابي حنيفة
رحمه الله تعالى من الأحكام انتهى. روایت کرده جرجانی رحمه الله تعالى في مناقبه از
سهل بن عبد الله التستري رحمه الله تعالى -انه لو كان في امة موسى عليه السلام وعيسى
عليه السلام مثل ابي حنيفة رحمه الله تعالى لما تمودوا ولما تنصروا- يعني اگر مثل ابي حنيفة
رحمه الله تعالى عالم در امت موسى وعيسى بودی هر آئینه يهودی ونصرانی نمیشدندی.

(فقاہت امام اعظم رحمه الله تعالى)

گفته است امام شافعی رحمه الله تعالى «الناس عيال ابي حنيفة رحمه الله تعالى في
الفقه» انتهى. ونیز فرموده «من اراد ان يتبحر في الفقه فلي نظر الى كتب ابي حنيفة رحمه

اللَّهِ تَعَالَى» كما نقله ابن وهبان عن حُرْملة انتهى. وگفته است حموی در شرح اشباه و ذکر کرده حافظ ذهبی در کتاب خود مسمی بالصحیفة فی مناقب ابی حنیفة رحمه الله تعالی انَّ الْمُزَنِي رَوَى عَنِ الْإِمَامِ الشَّافِعِيِّ هَذَا الَّذِي رَوَاهُ حُرْمَلَةُ وَقَالَ أَيْضًا فِي كِتَابِهِ الْمَذْكُورِ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ الْمُبَارَكِ: انَّ الْأَثَرَ قَدْ عَرَفَ وَإِنْ اِحْتِجَّ إِلَى الرَّأْيِ فَرَأَى مَالِكََ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَسَفِيَانَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَابِي حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى. وَابُو حَنِيفَةَ أَحْسَنَهُمْ وَادْقَهُمْ فَطَنَةً وَاعْوَصَهُمْ عَلَى الْفِقْهِ وَهُوَ أَفْقَهُ الثَّلَاثَةِ أَنْتَهَى. وَگفته است ابن حجر مکی شافعی رحمه الله تعالی در کتاب مذکور قال عبد الله بن المبارك رحمه الله تعالی وناهيك ما رأيت في الفقه مثله ورأيت مسعرا في حلقة جالسا بين يديه يسأله ويستفيد منه ما رأيت احدا قط تكلم في الفقه احسن منه وايضا قال ابن المبارك كان ابو حنيفة افقه من اهل زمانه ولقيت الف رجل من العلماء فلولا اني لقيت ابا حنيفة رحمه الله تعالی لكنت من الفاسقين. قال علي بن عاصم رحمه الله تعالی لو وزن علم ابی حنیفة رحمه الله تعالی بعلم اهل زمانه لرجح علی علمهم. قال يزيد بن هارون كتبت علی الف شیخ حملت عنهم العلم فما رأيت والله فيهم اشدّ ورعا من ابی حنیفة رحمه الله تعالی ولا احفظ لسانا منه ولا في عظم عقله. وكان ابومطیع يقول كنت يوما عند الإمام أبي حنيفة رحمه الله تعالی في جامع الكوفة داخل شد سفیان الثوری رحمه الله تعالی ومقاتل بن سلیمان رحمه الله تعالی وحماد بن سلمة رحمه الله تعالی وجعفر الصادق رحمه الله تعالی وديگر فقهاء و سخن گفتند بهمراى امام اعظم رحمه الله تعالی وگفتند شنیدیم که شما اکثر مسائل را قیاس میکنید پس مناظره کرد از اول نهار الى وقت الزوال وپیش کرد مذهب خود را وگفت اولاً عمل بکتاب الله میکنم بعداً به سنة رسول الله وبعداً به فیصله های صحابه کرام که همه اتفاق کرده باشند وبعداً قیاس میکنم پس آنها دست وپای امام اعظم را بوسه کردند وگفتند شما سید علماء هستید عفو کنید از ما گذشتهای ما را که از علمیت شما کافی خیردار نبودیم امام اعظم گفت غفر الله لنا ولكم اجمعین. امام شافعی صاحب رحمه الله تعالی از جهت مراعات آداب به نزدیک

قبر امام اعظم نماز فجر را بدون قنوت ادا کرد و مذهب خود را ترک کرد و به مذهب امام اعظم رفتار کرد. امام شافعی رحمه الله تعالى به حضرت امام مالك صاحب يکروز گفت آیا شما امام اعظم را دیده بودید؟ وی گفت بلی دیده بودم چنان عالم بزرگوار بود اگر در باره چوب از نزدش دلائل خواسته میشد آن چوب را با ادله معقوله خویش طلا و زر سرخ و نمود میکرد. و نیز امام بخاری و امام مسلم رحمهم الله تعالى از ابی هريرة رضي الله عنه نقل کرده است که نبی عليه الصلاة والسلام دست مبارك خود را بالای حضرت سلمان رضي الله عنه نهاد و گفت فرضاً اگر ایمان به نزد ثریا (ستاره در آسمان) باشد ذریه و اولاد او ایمان را خواهد یافت. علامه شامی^[۱] و اما سیوطی رحمهم الله تعالى گفته اند که در حدیث مذکور به اولاد سلمان رضي الله عنه اشاره کرده است نبی عليه الصلاة والسلام به حضرت امام اعظم زیرا که امام اعظم از ابنای فارسی بود. ابن حجر مکی آورده است - انه عليه الصلاة والسلام قال (ترفع زينة الدنيا سنة خمسين ومائة) الحدیث - یعنی بدرستی که گفته است عليه الصلاة والسلام در سنه يك صد و پنجاه (۱۵۰) زینت دنیا البته برداشته خواهد شد چون در همان سال (۱۵۰) امام اعظم رحمه الله تعالى وفات یافته معلوم شد که نبی عليه الصلاة والسلام به وفات شدن امام اعظم رحمه الله تعالى در حدیث مذکور اشاره کرده است زیرا که به نسبت وفات آن حسن و زیبایی دنیا نیز از بین رفت و کدام احادیث که در باره امام اعظم که در آن ذکر سراج امتی آمده ضعیف و موضوعی بوده درین جا آن احادیث را ذکر نکردم بلکه آن دو حدیث سابقه در علوی شان امام اعظم رحمه الله تعالى کافی میباشد.

(امام اعظم از تابعین است)

خطیب بغدادی در کتاب تاریخ خود آورده است که امام اعظم با حضرت انس رضي الله تعالى عنهما نوشته اند که امام اعظم رحمه الله تعالى گفته است که من

(۱) صاحب رد المحتار علی الدر المختار محمد امین ابن عابدین المتوفی سنة ۱۲۵۲ هـ.

حضرت انس رضي الله تعالى عنه را بار بار ملاقات کردم که نشانی اش اینست
حضرت انس رضي الله تعالى عنه ریش مبارك خود را به حناء سرخ میکرد بعض
محدثین گفته امام اعظم از حضرت انس رضي الله تعالى عنه حدیث مبارك را روایت
کرده است. کتاب عینی شرح بخاری آورده است که حضرت امام اعظم رحمه الله
تعالی تقریباً از بیست نفر صحابه چند احادیث را روایت کرده است ابن حجر گفته
است که امام اعظم رحمه الله تعالى يك حدیث را از عبد الله ابن ابی اوفی رضي الله
تعالی عنه روایت کرده است قاضی شمس الدین ابوالعباس بن محمد ابن ابراهیم بن ابی
بکر بن خلکان که بابن خلکان مشهور است در تاریخ خود آورده است حضرت
انس رضي الله تعالى عنه در بصره عبد الله بن ابی اوفی در کوفه سهل بن سعد
ساعدی در مدینه ابو طفیل عامر بن واثله در مکه هنوز بر حیات بودند که امام
اعظم زمانه شان را یافته است خطیب در تاریخ خود آورده است که حضرت ثابت
پدر امام اعظم رحمه الله تعالى به نزد حضرت علي رضي الله تعالى عنه غرض ملاقات
واخذ دعا رفته بود و علي رضي الله تعالى عنه به اولاد او دعاء برکت کرده است از
گفتارهای فوق معلوم و ثابت کردید که امام اعظم را از تابعین صحابه رضوان الله
تعالی علیهم اجمعین میباشد که بر اولویت و خیریت ایشان رسول صلی الله علیه وسلم
ارشاد فرموده است (خير القرون قريتي ثم الذين يلونهم ثم الذين يلونهم ثم يجيء قوم تسبق
ایمانهم شهادتهم ويشهدون قبل ان يستشهدون) یعنی بهترین زمانهای مسلمانان زماه
حیات من است بعد از آن بهترین مردمان مسلمانان زمانه صحابه من است بعد از
آن بهترین مردمان مسلمانان زماه تابعین صحابه من است بعد از آن خواهد آمد
قومیکه قسم خوردن شان از شهادت و گواهی شان پیش میباشد وهم پیش از
خواستن گواهی سر بخود گواهی میدهند الحدیث شعور:

لقي امام ابو حنیفة ستة * من صحب طه المصطفى المختار
أنساً و عبد الله ابن انيسهم * و سمیة ابن الحارث السكرار
وزر ابن اوفی واثله الرضى * و اضمم اليهم معقل بن يسار

(استاذان امام اعظم رحمه الله تعالى)

به يك روايت استاذان امام اعظم رحمه الله تعالى به چهارهزار (۴۰۰۰) اشخاص بالغ ميرسد مگر كتاب تهذيب الكمال سى وشش (۳۶) نفر آنرا بقرار ذيل آورده است ۱- حضرت نافع مولى بن عمر ۲- موسى بن ابى عائشة ۳- حماد بن ابى سليمان ۴- محمد بن شهاب الزهري الأعرج ۵- عكرمة مولى ابن عباس ۶- عبد الرحمن بن هرمز الأعرج ۷- إبراهيم بن محمد اجدع ۸- حبيبة شميم ۹- قاسم المسعودي ۱۰- عون بن عبد الله ۱۱- علقمة بن مرثد ۱۲- علي بن الأقرم ۱۳- عطاء بن ابى رباح ۱۴- قابوس بن ابى ظبيان ۱۵- خالد بن علقمة ۱۶- سعيد بن مسروق الثوري ۱۷- سلمة بن كهيل ۱۸- سماك بن حرب ۱۹- شداد بن عبد الرحمن ۲۰- ربيعة بن ابى عبد الرحمن ۲۱- ابو جعفر محمد الباقر ۲۲- اسماعيل بن عبد الملك ۲۳- حارث بن عبد الرحمن ۲۴- حسن بن عبد الله ۲۵- حكيم بن عتيبة ۲۶- طريف بن ابى سفيان السعدي ۲۷- عامر بن شراحل الشعبي ۲۸- عبد الكريم ابن ابى امية ۲۹- عطاء بن سائب ۳۰- محارب بن دثار ۳۱- محمد بن سائب ۳۲- معن بن عبد الرحمن ۳۳- منصور بن معتمر ۳۴- هشام بن عروة ۳۵- يحيى بن سعيد ۳۶- ابو زبير مكى رضوان الله تعالى عليهم اجمعين. ميباشد خطيب بغدادى، امام دارقطنى، امام نووى، ابن جوزى، امام ذهبى، ابن حجر عسقلانى، ابن حجر مكى وامام سيوطى اين همه محدثين كرام گفته اند كه امام اعظم با استاذانش همه تابعين بودند.

(تصانيف امام اعظم رحمه الله تعالى)

اگر كه در زمان تابعين كسى تأليف نيكرد بلكه همه از حفاظ ياد داشته خودها استفاده ميكردند از همين جهت اكثر ايشان مجتهد و حفاظ حديث مي بودند و مع ذلك حضرت امام اعظم تقريباً سى ونه (۳۹) كتاب تصنيف کرده است منجمله:

- ۱- وصيت نامه برای كبار اصحابش ۲- رسالة العالم المتعلم ۳- رسالة فقه اكبر (در علم كلام) ۴- وصية العامة لجميع الامة ۵- رسالة در تحقيق مسأله ارجاء

وتبرئه^۸ امام از مرجیه ۶- فقه الابطسط ۷- رساله^۹ به نوح بن ابی مریم الجامع ۸- رساله^{۱۰} برای یوسف بن خالد المسمی در (تأنیب الخطیب) ۹- وصیت نامه برای امام ابو یوسف ۱۰- وصیت نامه برای فرزند ارشدش حضرت حماد ۱۱- کتاب الرائی ۱۲- کتاب اختلاف الصحابة ۱۳- کتاب الجامع ۱۴- کتاب السیر ۱۵- المخارج فی الفقه ۱۶- کتاب الآثار به روایة امام ابو یوسف ۱۷- کتاب الآثار به روایة امام محمد ۱۸- کتاب الآثار به روایة امام زفر ۱۹- کتاب الآثار به روایة حسن بن زیاد ۲۰- کتاب الوصیة ۲۱- کتاب مقصود ۲۲- کتاب الأوسط وغیرها.

(مرویات امام اعظم رحمه الله تعالى)

امام زرقانی رحمه الله تعالى شارح مواهب لدنیة وموطأ وغیره کتاب درین باره پنج روایت را نقل کرده است. اول مرویات حدیث امام اعظم رحمه الله تعالى پنچصد است. دوم مرویات امام اعظم ششصد وشصت وشش حدیث است. سوم مرویات امام اعظم یک هزار حدیث است. چهارم مرویات امام اعظم چهار هزار وهفتصد احادیث است وآن قولی را که ابن خلدون در تاریخ خود آورده است که مرویات امام اعظم از هفده احادیث زیاد نیست دروغی است که عقل مرغ هم نمی پذیرد چه طور پذیرد شخصیکه لکها مسأله اجتهاد نماید آیا از هفده حدیث استنباط می نماید وعلیه ما قال.

(شاگردان امام اعظم)

شاگردان امام اعظم رحمه الله تعالى بی اندازه بودند مگر از جمله آنها که به درجه اجتهاد رسیده اند قدر ذیل تحریر گردیده است ۱- حضرت امام یوسف ۲- حضرت محمد بن حسن شیبانی ۳- حضرت امام زفر ۴- حضرت حسن بن زیاد ۵- حضرت ابو مطیع بلخی ۶- حضرت وکیع ۷- حضرت عبد الله بن المبارك که استاذ امام بخاری رحمه الله بود ۸- زکریا بن زائده ۹- حفص بن غیاث نخعی ۱۰- داؤد طائی رئیس الصوفیة ۱۱- یوسف بن خالد سمی ۱۲- اسد

بن عمر ۱۳ - نوح بن ابی مریم وغیره رحمهم الله تعالى علماء طبقات دوم.

(کتابها در مناقب امام اعظم)

تقریباً یازده کتاب ضخیم که محدثین کرام در مناقب امام اعظم تألیف و بطبع رسانیده اند قابل قبول و ادراک میباشند و به امثال رساله‌ها در صفت وی بسا تألیف داشته اند که از آن جمله کتب متذکره بدین قرار تحریر می گردد

- ۱- عقود المرجان فی مناقب ابی حنیفة النعمان از ابو جعفر طحاوی اعرف مذهب حنفی
- ۲- قلائد الدرر والمرجان فی مناقب النعمان ۳- الروضة العالیة المنیفة فی مناقب الامام ابی حنیفة ۴- شقائق النعمانیة فی مناقب النعمان از علامه زنجشیری
- ۵- بستان فی مناقب النعمان از شیخ محیی الدین قرشی ۶- کشف الآثار از عبد الله حارثی
- ۷- الإنتصار لإمام ائمة الأمصار از نواده ابن جوزی ۸- تحفة السلطان فی مناقب النعمان از یوسف بن محمد باهلی ۹- تبیض الصحیفة فی مناقب الإمام ابی حنیفة از علامه جلال الدین سیوطی شافعی ۱۰- عقود الجمان فی مناقب النعمان از ابو عبد الله محمد الشافعی ۱۱- الإبانة فی ردّ المشنّعیین علی ابی حنیفة از قاضی ابو جعفر احمد البلخی ۱۲- الخیرات الحسان فی مناقب ابی حنیفة النعمان از علامه ابن حجر مکی ۱۳- قلائد العقبان فی مناقب النعمان از علامه ابن حجر مکی ۱۴- تنویر الصحیفة فی مناقب ابی حنیفة از علامه یوسف حنبلی ۱۵- فتح المنان فی مناقب النعمان از شیخ عبد الحق دهلوی ۱۶- صحیفة فی مناقب ابی حنیفة از امام ذهبی شافعی ۱۷- الفوائد المهمة فی مناقب سراج الأمة از علامه عمر ابن عبد الوهاب عرضی شافعی ۱۸- تأنیب الخطیب علی ما ساقه فی ترجمة ابی حنیفة من الأكاذیب از علامه کوثری ۱۹- سهم المصیب فی کبد الخطیب از عیسی ابن ابی بکر ایوبی مکی از پادشاهان مصر ۲۰- مواهب الرحمن فی مناقب الإمام الأعظم ابی حنیفة النعمان از ملا محمد قندهاری وغیرها که مجموعه به پنجاه نسخه میرسد و مع هذه پنجاه ویک میشود.

(وجه تسمیه ابو حنیفه به امام اعظم)

وجه تسمیه امام ابوحنیفه به امام اعظم از چند وجوه میباشد. وجه اول از مذکورات قبل به شما خوب ثابت شد که او یک عالم بزرگ و مجتهد و مقدم از جمله تابعین بشمار رفته لذا نظر به امامان بعدی او به امام اعظم رحمه الله تعالی ملقب گردید. وجه دوم اینکه امام اعظم رحمه الله تعالی در سنه هشتاد (۸۰) تولد یافته و سنه یکصد و پنجاه (۱۵۰) وفات گردیده است و امام مالک رحمه الله تعالی در سنه نود (۹۰) تولد گردیده است و امام شافعی رحمه الله تعالی در سنه یکصد و پنجاه (۱۵۰) تولد شده و امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالی در سنه یکصد و شصت و چهار (۱۶۴) تولد یافته است پس معلوم شد که امام اعظم رحمه الله تعالی از امام مالک رحمه الله تعالی پانزده سال و از امام احمد ابن حنبل هشتاد و چهار سال کلان بوده از همین جهت به امام اعظم ملقب گردید که این هم یک منقبت بزرگی است بیت:

لیک گفتم وصف آن تا ره برند * قبل از آن کز فوت آن حسرت خوردند

والحاصل ان ابا حنیفه رحمه الله تعالی من اعظم معجزات المصطفی علیه السلام بعد القرآن وحبسك من مناقبه اشتهار مذهبه ما قال قولاً إلا اخذ به امام من الأئمة الأربعة الأعلام وقد جعل الله لأصحابه واتباعه من زمنه إلى هذه الأيام بل إلى يوم القيام حتى أن عيسى عليه السلام لا يعمل عملاً إلا يوافق مذهب أبي حنیفه رحمه الله تعالی وهذا يدل على امر اختص به من بين سائر العلماء العظام كيف لا وهو كالصديق رضي الله عنه. وفي المکتوبات السعيدية مکتوب نود هفتم (۹۷) ص: ۱۵۸، واز راه معنی که محب با محبوب است و حدیث (المرء مع من احب) دلیل آنست محب همیشه شریک الدولة محبوب است که خادم را از خوشه مخدوم نصیب است و تابع را از الوش متبوع حظ وافر که نصیب اصالتی آن پیش آن حظ تبعی حکم قطره دارد نسبت بدریای محیط تفاوت اقدام اولیاء در قرب الهی جلّ و علا باندازه تفاوت محبت بآن محبوب ربّ العزة است که علامه آن صحت اتباع است مر آن سرور دین و دنیا را

عليه السلام تصور باید نمود و کمال متابعت او را از آن باید دانست که نماز بست ساله بظهور ترك ادبی از آداب وضوء اعاده فرمود و دقیقه را از دقائق متابعت فرو نگذاشت و لهذا سواد اعظم امت مذهب او اختیار نمودند و اکابر اولیاء تلمیذ و تقلید او اختیار کردند انتهى. وهو كالصديق رضي الله عنه له اجره واجر من دون الفقه وفرع احكامه على اصوله العظام إلى يوم الحشر والقيام وقد اتبعه على مذهبه كثير من الأولياء الكرام ممن اتصف بثبات المجاهدة وركض في ميدان المشاهدة كابراهيم بن ادهم وشقيق البلخي ومعروف الكرخي وابي يزيد البسطامي وفضيل بن العياض وداود الطائي وابي حامد اللفاف وخلف بن ايوب وعبد الله بن المبارك ووكيع بن الجراح وابي بكر الوراق وحكيم الترمذي وحكيم ابوالقاسم سمرقندی و ابوسليمان دارانی و یحیی بن معاذ رازی وجم غفیر از اهل سلاسل مثل حضرات خواجهها و حضرات چشت و اکثر سهروردیه و قادریه و جمهور کبرویه و عامه کیسویه و شطاریه متابعت او را گزیده اند و محققان اهل طریقت مثل مولانای روم و شیخ فرید الدین و حکیم سنائی غزنوی و شیخ علی هجویری معروف به داتا گنج بخش و شیخ زین الدین ابی تائبادی و امیر قوم سجستانی و امیر حسینی و غیر شان ممن ان يتعذر تعددهم راه تقلید او می نمود و اعظام محدثین مثل وکیع بن الجراح و یحیی بن معن و طی و لی و برقی و معلی و صنعانی و غیرهم جماهیر فقهاء و متکلمین که شمس هدایت اند و بدور درایت و تعداد شان جز تطویل نیست و معتمدین اهل فقه قدیما و جدیدا همه بر مذهب او رفته اند و شیوخ معتزله با آن قوت جدلیه و استدلالیه در فروع دین تقلید او را گزیده اند و از خاکساران سره افاده او گشته اند چنانکه توالیف حافظ وقار الله و مطرزی و غیره دلالت بر آن دارد چونکه از طبقه عرفاء و فقهاء و رؤسا و عامه مخلوق تابعین وی اکثر اقلیم جهان است اما يك طبقه عرفائیکه متمسک آنها الثاقی است همه مقرر و معترف اند نام بپردازیم ایضا من مکتوبات سعیدیه نود و هفتم (۹۷ ص: ۲۱۳ سطر ۱۳) وها أنا أذكر تیمنا من أكابر الأولياء بماوراء النهر والهند فمنهم الإمام الرباني والقطب الصمداي عبد الخالق الغجدواني

قدّس سرّ رئيس السلطنة العلية المعروفة بسلسلة خواجهها قدّس الله اسرارهم مناقبه اكثر من أن يحصى ومعارفه أشهر من أن يخفى وهو مريد الشيخ الإمام ابي يعقوب يوسف الهمداني قدّس الله سرّه وقد مرّ ذكره شيخ الأولياء الكبار منهم العارف الكامل خواجه عارف الريوگری وخواجه احمد الصديق وخواجه اولياء كلان ومنهم الولي المشهور خواجه محمود انجیرفغنوی مريد الشيخ الريوگری ومنهم الشيخ الجليل الولي ذو المقامات والكرامات خواجه علي الراميتي المعروف بعزیزان عليه الرّحمة ومنهم الإمام القدوة خواجه محمّد بابا السماسي قدّس سرّه العزيز ومنهم السيد ذو الكمال والإكمال امير كلال ومنهم الشيخ قطب الأولياء امام العرفاء بهاء الحقّ والدّين المعروف بنقشبند رضي الله عنهم وخواجه علاء الدين عطار رحمه الله تعالى ومولانا يعقوب چرخي وخواجه عبيد الله احرار رحمه الله تعالى ومحمّد زاهد صاحب ودرويش محمّد صاحب وخواجه امکنگی صاحب وخواجه باقی بالله صاحب وامام الرباني محبوب سبحانی واقف متشابهات قرآنی فاروقی نسبا ونقشبندی مشربا الشيخ أحمد قدّس سرّهم وبعده إلى شيخنا ووسيلتنا إلى الله سيف من سيوف الرّحمن الملقب بالفقير حضرت آخذ زاده سيف الرّحمن المشرف بمقام العبدية اكمل العصر وقطب الفرد في زمانه مدّ الله ظلّه علينا وعلى سائر الإخوان رحم الله عبدا قال آمينا رضوان الله تعالى عليهم أجمعين بيت:

حسي من الخيرات ما اعدته * يوم القيامة في رضى الرّحمن

دين النبي فلو وجدوا فيه شبهة ما اتبعوه ولا اقتدوا به ولا وافقوه وقد قال الأستاذ ابو القاسم القشيري في رسالته مع صلابته في مذهبه وتقدمه في هذه الطريقة: سمعت الأستاذ أبا علي الدقاق يقول أنا أخذت هذه الطريقة من ابي القاسم النصرآبادي وقال ابو القاسم أنا أخذتها من الشبلي وهو اخذها من السري السقطي وهو من معروف الكرخي وهو من داود الطائي وهو اخذ العلم والطريقة من ابي حنيفة رحمه الله تعالى وكل اثني عليه واقرّ بفضلته فعجبا لك يا اخي الم يكن لك اسوة حسنة في هؤلاء السادات الكبار أكانوا متهمين في هذه الإقرار والإفتخار وهم

ائمة هذه الطريقة وارباب الشريعة والحقيقة ومن بعدهم في هذه الأمر فلهم تبع وكل ما خالف ما اعتمده مردود ومبتدع وبالجملة فليس بابي حنيفة في زهده وورعه وعبادته وعلمه وفهمه مشارك الخ. ولا عجب من تكلم السلف لأنهم بعضهم كما وقع للصحابة لأنهم كانوا مجتهدين فينكر بعضهم على من خالف الآخر سيما اذا قام عنده ما يدل له على خطأ غير فليس قصدهم إلا الانتصار للدين لا لأنفسهم وإئنا العجب ممن يدعي العلم في زماننا مأكله ومشربه وملبثه وعقوده وأنكحته وكثير من تعبداته يقلد فيها الإمام الأعظم رحمه الله تعالى ثم يطعن فيه وفي اصحابه وليس مثله إلا كمثل ذبابة وقعت تحت ذنب جواد في حالة كره وفره شعر:

لو عاجم طعنا بهم سفها * برأت ساحتهم عن افحش الكلم

هل يقطع الثعلب المحتال سلسلة * قيدت بها اسد الدنيا باسره

وليت شعري لأي شيء يصدق ما قيل في ابي حنيفة ولا يصدق ما قيل في ابي حنيفة رحمه الله تعالى وتأديهم معه ولا سيما الإمام الشافعي رحمه الله تعالى والكامل لا يصدر منه إلا الكمال والناقص بضده ويكفي المعترض حرمانه بركة من يعترض عليه (ردّ المختار) بيت:

گر خدا خواهد پرده اش درد * ميلش اندر طعنه پاكان برد بيت:

ترسم که آن قوم بر درد کشان میخواندند * بر سرکار خرابات کنند ایمان را
اعاذنا الله سبحانه من ذلك البلاء العظيم وادامنا على حب الأئمة المجتهدين وجميع عباده الصالحين وحشرنا في زمركم يوم الدين آمين اللهم اجعلنا من المغفورين ومن المرحومين ومن الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون آمين.

(وفات امام اعظم رحمه الله تعالى)

در سنه (١٥٠) در شعبان وقيل في رجب وقيل سنة ١٥٣ ببغداد في السجن وقيل إنه لم يمّ في السجن وقيل إنه دفع اليه قدح فيه سم فامتنع وقال لا اعين على قتل نفسي فصب في فيه قهرا وقيل إن ذلك بحضرة المنصور ومات منه وصلى عليه الحسن بن عمارة و حزر من صلى عليه مقدار خمسين الفا وجاء المنصور فصلّى على

قبره وكان الناس يصلون على قبره عشرين يوما كذا في مفتاح السعادة ودفن في بغداد وقبره هناك مشهور يزار ويتبرك وضح أن الإمام لما احسّ بالموت سجد فمات وهو ساجد رضي الله عنه وعن تابعيه آمين.

(نسب امام مالك رحمه الله تعالى)

اسم محضه او مالك بن انس بن مالك بن ابي عامر بن عمرو بن الحارث الأصبحي الحميري واسم كنيه او ابو عبد الله واسم لقبى او ضحاک رحمه الله تعالى است.

(ولادت امام مالك ووطن وى)

در ابجد العلوم آورده که امام مالك رحمه الله تعالى تولد يافت دنداها بر آورده بود بنا بر آن اورا ضحاک می گویند اضحکه الله في جنانه. گفته است شيخ عبد الحق دهلوي در مقدمه ترجمه خود يعني اشعة اللمعات تولد يافت در زمان خلافت وليد بن عبد الملك هم چنین در غاليه ودر سنه تولد وى اختلاف است علامه شامی محمد امين ابن عابدین در مقدمه ردّ المختار در سنه (۹۰) از هجرت گفته بعضی در سنه (۹۴) وبعضی در سنه (۹۱) گفته چنانچه در اخبار الجمال وبرهنه آورده ودر طبقات شعرائی وغاليه در سنه (۹۳) گفته است در اخبار الجمال تولد وى ووفات وى هر دو در مدینه منوره است.

(فقاہت امام مالك رحمه الله تعالى)

و در برهنه آورده است وفي الحديث (يوشك ان يضرب الناس اكباد الابل يطلبون العلم فلا يجدون اعلم من عالم المدينة) يعني قريب است که برای طلب علم مردم جگرهای شترانرا در سواری خویش بزنند وتکليف تام دهند آثارا مگر عالمتر از عالم مدینه نيابند پس بعضی مردم يعني سفیان بن عيينة رضي الله عنه مراد از اين عالم امام مالك رحمه الله تعالى گرفته اند و نیز امام شاعفی رحمه الله در شان امام مالك گفته لولا مالك وابن عيينة لذهب علم الحجاز وايضا از امام شافعی رحمه الله تعالى منقول است که در حق او گفته اذا ذكر العلماء فمالك بن أنس النجم يعني اگر نمی بود

مالک بن انس وابن عیینة را هر آینه رفته بود علم اهل حجاز وقول امام شافعی دلالت میکند که امام مالک صاحب علم وفقه بوده حتی که علم اهل حجاز را حصر به دو کس نموده است یعنی وقتیکه ذکر ویاد کرده شود علمارا پس امام مالک ستاره^۱ شان است واین سخن شافعی نیز از فقاهت امام مالک صاحب آگاهی میدهد قال عبد الرحمن بن مهدی سفیان الثوری امام الحدیث و لیس بامام فی السنة والأوزاعی امام السنة و لیس بامام فی الحدیث و مالک بن انس امام فیهما جمیعا یعنی گفته عبد الرحمن بن مهدی که سفیان ثوری امام حدیث است و امام در سنت نیست یعنی در فقه. و اوزاعی امام در سنت وفقه است و نیست محدث و مالک بن انس امام است در حدیث و سنت معا. و گفته است یحیی بن سعید نیست در مردم صحیح تر از دانستگی در حدیث از امام مالک بن انس. و قال الشافعی إذا جاء الحدیث عن مالک فاشدد یدیک به. و قال الشافعی قالت لی عمی ونحن بمکه - رأیت فی هذه اللیلة عجا فقلت لها وما هو قالت رأیت كأن قائلًا یقول مات اللیلة اعلم اهل الأرض قال الشافعی حسبنا ذلك فاذا هو یوم مات مالک بن انس رضی الله عنه - یعنی گفته است امام شافعی رحمه الله تعالی در حالکیه در مکه معظمه بودیم وگفت عمه^۲ من که دیدم امشب یک تعجب واقعه را گفت امام شافعی گفتم که چه واقعه است گفت عمه^۳ من در شب خواب گویا که قائلی میگوید وفات شد امشب عالم ترین اهل الأرض گفت امام شافعی رحمه الله تعالی حساب کردیم و تخمین نمودیم که موافقت نموده ان شب شب وفات امام مالک رحمه الله تعالی. و قال ابو عبد الله رأیت كأن النبی صلی الله علیه وسلم فی المسجد قاعدا والناس حوله و مالک قائم بین یدیه و بین یدی رسول الله صلی الله علیه وسلم مسک فهو یأخذ منه قبضة قبضة و یدفعها إلى مالک و مالک یدرها علی الناس قال مطرف فاولت ذلك العلم و اتباع السنة - و گفته ابو عبد الله دیدم در خواب که نبی علیه السلام در مسجد نشسته بود و مردم در ما حول نبی علیه السلام نشسته بودند و امام مالک بن انس پیش روی نبی علیه السلام ایستاده بود در حالیکه پیش روی

نبی علیه السّلام مشک بود پس نبی علیه السّلام میگرفت قبضه قبضه میداد برای امام مالک و امام مالک دور میداد بر مردم. گفته مطرف تأویل کردم خواب را به علم و اتباع السنّة - و گفته امام شافعی در تعریف کتاب او که موطأ است - ما تحت ادیم السماء اصح من موطأ مالک رحمه الله تعالی - یعنی نیست در زیر آسمان صحیح تر کتاب از موطأ مالک رحمه الله. و در آن وقت صحیح بخاری و صحیح مسلم مؤلف نشده بودند. و از امام مالک منقول است که گفت کم کسی باشد که من از وی حدیث کرده باشم که پیش من نیامده و از من فتوی نگرفته.

(نبنده از تقوای امام مالک رحمه الله تعالی و امانت او)

ذهب بن خالد که یکی از کبار اهل حدیث است گفته که در میان مشرق و مغرب هیچ احدی بر حدیث رسول صلی الله علیه و سلّم امین از مالک رحمه الله تعالی نیست و گفته امام شافعی رحمه الله تعالی - ما احد امن علی من مالک رحمه الله تعالی - یعنی نیست یکی امین تر نزد من از امام مالک رحمه الله تعالی. حضرت امام مالک رحمه الله تعالی در تعظیم و احترام حدیث رسول خدا صلی الله علیه و سلّم بأقصى الغایة میکوشید و چون شخصی بطلب علم بدر سرای میآمد خادم را میفرمود که بروپرسان کن از وی که فتوی میخواهد یا حدیث اگر میگفت که فتوی میخواهم حضرت امام مالک رحمه الله تعالی بیرون میآمد و جواب میداد و اگر میگفت که حدیث میخواهم او را مینشانید و غسل میکرد و لباس پاکیزه میپوشید و خود را مطّیب و منظف میساخت و وساده مینهاد و بر بالای وساده با هیئت و وقار مینشست آنگاه آن شخص را اجازه میداد میآمد و حدیث می شنواید چون مردم سبب این اهتمام و احتیاط از وی در یافت: امام مالک فرمود - أحبّ و اعظم حدیث رسول الله صلی الله علیه و سلّم و ما احدث إلاّ متمکنا علی طهارة - یعنی دوست دارم و معظم میدارم حدیث رسول صلی الله علیه و سلّم و حدیث نمیگویم مگر با تمکن و طهارت کامل یعنی با احترام تام نشسته حدیث میگویم. و هیچ وقت در وقت رفتن براه و یا ایستاده بکسی حدیث نمیگفت.

در تذکره امام مالك بن انس رحمه الله تعالى آورده که بود سکونت وی در مدینه منوره در مکانیکه سکونت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه بود در مسجد نبوی صلی الله علیه و سلم همانجا مینشست که در آن مقام عمر فاروق رضي الله عنه مینشست. و هر چند که از جهت پیری ضعیفتر گشت مگر گاهی در مدینه طیبه سوار نمیشد و میفرمود - لا اركب في مدينة فيها جثة رسول الله صلی الله علیه و سلم مدفونه - یعنی سوار نمیشوم در شهر که در آن جسد رسول الله صلی الله علیه و سلم مدفون باشد. در تذکره امام مالك رحمه الله آورده است ابن حبيب که یکی از ارشدی تلامذه امام مالك است نقل میکند که در وقت تدریس و اسماع حدیث بر يك نشست جلسه تدریس را تمام میکرد و به نهایت ادب هرگز زانوی را به طرف دیگر زانو بدل نمیکرد و کمال احتیاط را درین باره مراعات داشت. و از عبد الله بن المبارك روایت است که روزی من در خدمت امام مالك رحمه الله تعالى حاضر بودم و وی روایت حدیث میفرمود که يك کژدم در آن جلسه ده یا یازده مرتبه نیش زد مگر وی بهمان طریق روایت احادیث میفرمود و از شدت تکلیف بار بار رنگ رویش تغییر میخورد و از غایت تکلیف بدنش زرد گشت و بعد از تدریس چون مردم از وی متفرق گشتند گفتم ای امام امروز ترا چه حالت بود که اینقدر تغییرات در روی مبارکت راه مییافت از ماجرای گذشته اطلاع بدهید. فرمود این امر برای اظهار جرأت و یا صبر آزمائی خود نبود بلکه محض برای تعظیم و ادب نمودن به حدیث رسول الله صلی الله علیه و سلم بود. آورده اند که هارون رشید در زمان سلطنت خود به زیارت روضه رسول مقبول صلی الله علیه و سلم آمد حضرت امام مالك رحمه الله علیه بدیدن وی رفت چون ملاقات واقع شد و مجلس پرسش و مصاحبت و مکالمت بانجام رسید حضرت امام مالك رحمه الله تعالى خواست که بیرون آید هارون رشید گفت اگر مقتدای مسلمانان فضل فرمایند و هر روز نزدیک ما حاضر آیند فرزندان ما امین و مأمون از او سماع حدیث کنند حضرت امام مالك رحمه الله تعالى بکراهیت در وی نگریست

گفت مه یا امیر المؤمنین لا تضع فی عزة شیء رفعه الله العلم یؤتی ولا یأتی - یعنی بگذار وپست مگردان عزت چیز را که بلند گردانید آنرا حق عزّ شانه علم چیز است که بجانب وی بیایند نه علم بجانب کسی برود. هارون بانصاف گفت - صدقت ایها الشیخ کان هذا هفوة منی فاسترها علیّ - یعنی راست گفتم ای شیخ این سهوی و لغزشی بود که از من صادر شد بپوش آنرا از من. پس امین و مأمون را بدر سرای امام مالک رحمة الله علیه فرستاد امام مالک ایشان را بمرای دیگر طالب علمان در يك صنف نشانند درس میگفت. و بود امام مالک رحمه الله تعالی صاحب هیبت تا که سلاطین از وی من ترسیدند. امام شافعی رحمه الله تعالی گوید دیدم بدر سرای امام مالک رحمه الله تعالی اسبی چند از اسبان خراسانی و بغلهٔ چند از بغال مصری بسته که ندیده بودم هرگز بهتر از آنها و بر سبیل عجب با وی گفتم چه نیکو مینماید این افراس و بغال. گفت یا ابا عبدالله رحمه الله تعالی اینها هدیه از من بسوی تو قبول کن آنها را گفتم از آنها يك دابة برای خود نگاهدار تا سواری کنی. گفت من شرم میدارم از خداوند عزّ و جلّ که بر زمینی که تربت رسول صلی الله علیه و سلم در آن باشد سواره بر آن بروم. امام مالک صاحب در تعظیم و محبت مدینهٔ رسول صلی الله علیه و سلم بأقصى الغایة میکوشید و هرگز از مدینهٔ منورهٔ بیرون نمی رفت مگر یکبار حج بیت الله رفته بود.

(امام مالک از تبع تابعین بود)

حضرت امام مالک از نافع مولى ابن عمرو از محمد بن المنکدر و از زهری و جماعهٔ دیگر از تابعین و تبع تابعین روایت حدیث کرده و یحیی بن سعید انصاری و زهری با آنکه از شیوخ او اند از وی روایت حدیث کرده اند و ابن جریر و سفیان ثوری و سفیان بن عیینة و او زاعی و شعبه و لیث بن سعید و ابن مبارک و شافعی و ابن وهب و خلائق بی شمار و طوائف علماء از وی سماع نمودند و بجلال شان و تقدم او در علم و حفظ احادیث و تقوی و ورع وی قائل شده اند و امام شعرائی رحمه الله در طبقات

آورده است که امام رحمه الله اخذ علم از نه صد (۹۰۰) مشایخ کرده است که سه صد (۳۰۰) مشایخ از آن نه صد از تابعین بودند و فرمود که علم بکثرت روایت نیست بلکه نوری است که مینهد آنرا حق تعالی در دل انسان. و امام شافعی رحمه الله تعالی گفته که زیر اديم آسمان کتابی اصح از موطای امام مالك نیست در تذکره امام مالك رحمه الله تعالی مذکور است که ابو نعیم از مالك رحمه الله تعالی روایت میکند که باری هارون رشید با من مشورة کرد که میخواهم که موطأ مدونه ترا در خانه كعبه آویخته مردمرا حکم دهم که هرچه در موطأ است بران عمل نمایند امام مالك فرمود که یا امیر المؤمنین این چنین مناسب نیست چرا که اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم در فروع و مسائل اختلافها نموده و آن اختلافات در جمله ممالك مشهور گشته اند و هر يك از ان اختلاف صحیح و درست است. هارون رشید گفت و ققتك الله یا ابا عبد الله. وفات امام مالك سنه ۱۷۹ بیستم ربیع الأول و قیل سنه ۱۷۸ در مدینه منوره و مدفون است در جنة البقیع.

(نسب امام شافعی رحمه الله تعالی)

اسم کنیه او ابو عبد الله و اسم لقی او شافعی و اسم محضه او محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن یزید بن هاشم بن المطلب بن عبد المناف القریشي المطلبی. او را مطلبی برای آن گویند که جد اعلای او چنانکه معلوم شد مطلب بن مناف است برادر هاشم بن عبد مناف که جد پیغمبر است صلی الله علیه وسلم. و او را نسبت بجد او شافع کرده شافعی گفتند و نسبت بوی بدین لفظ کنند و گویند که مادر عبد یزید بن هاشم دختر هاشم بن عبد مناف است که جد آنحضرت صلی الله علیه وسلم و مادر شافع خلد بن بنت اسد بن هاشم بن عبد مناف خواهر فاطمة بنت اسد که والده امیر المؤمنین علی رضي الله عنه است و گویند که مادر شافعی ام الحسن بنت حمزة بن القاسم بن یزید بن الحسن بن علی بن ابی طالب پس امام شافعی را باینجهات نسبت به بیت

نبوت ثابت باشد. آورده اند که شافع بن سائب ملاقات به آن حضرت کرده در حالیکه جوانی رسیده بوده و پدر او در روز غزوه بدر صاحب رایه بنی هاشم بود از جانب اهل مکه اسیر مسلمانان شد و فدیه خویش داد و مسلمان گشت.

(ولادت امام شافعی رحمه الله تعالی و تحصیل او و وطن او)

ولادت با سعادت شان در سنه یکصد و پنجاه (۱۵۰) بود و به شب وفات امام اعظم پانزدهم رجب بمقام غزه نام موضع است و بقولی در عسقلان و یا در منیا و یا در یمن در برهنه آورده بروز وفات امام اعظم رحمه الله تعالی گفته. و در ارشاد الطالین آورده که وفات امام اعظم با تجهیز و تکفین مقدم بود بر تولد امام شافعی نه نماز بر جنازه امام والله اعلم. و بعمر دوسالگی بمکه معظمه برده شد و در کنار مادر خود در حالت یتیمی و بیکی در قلت عیش و تنگی حال نشو و نما یافته و نزد مسلم بن خالد زنگی هم در مکه معظمه علم فقه آموخت. ذکر کرده است علماء که امام شافعی در اول وهله بسیار فقیر بود و قتیکه مادرش او را به سبق پیش استاذ برد چونکه طاقت نه داشته که برای استاذ معاش دهد استاذ به درس او تقصیر میکرد و قتیکه استاذ دیگر شاگردهارا درس میگفت امام شافعی تلقف میکرد کلام استاذ را و قتیکه استاذ میرفت امام شافعی همان درسی را که از استاذ شنیده بود برای شاگردهای استاذ تعلیم میکرد و استاذ فکر کرد که درس گفتن امام شافعی شاگردهارا زیاد است از آن معاشیکه من از وی میخواهم بعد از وی طلب اجرة نکرد و برایش تعلیم کرد تا که به نه (۹) سالگی قرآن را حفظ کرد. گفت امام شافعی رحمه الله تعالی و قتیکه قرآن را ختم کردم در مسجد داخل شدم و بودم مینشستم همراهی علماء حفظ حدیث و مسائل می نمودم و در حالیکه خانه ما در مکه در شعب حنیف بود و بودم بسیار فقیر بحدیکه قدرت خریدن کاغذ را نداشتم و استخوان را میگرفتم برویش نوشته میکردم و چون ده ساله شد موطای امام مالک یاد داشت و چون پانزده ساله گشت علماء عصر او را اذن فتوی دادند بعد از آن رحلت بمدینه کرد و ملازمت همراهی

امام مالك رحمه الله تعالى نمود چون موطأرا بر امام مالك رحمه الله تعالى خواند امام مالك رحمه الله تعالى از وی خوشنود شد فرمود از خدا عزّ وجلّ به پرهیز شده باشد که ترا شانی بهم دست دهد واز امام مالك كسب علوم کرده بعد از وفات امام مالك به یمن واز یمن به عراق آمد واز امام محمد شاگرد امام اعظم رحمه الله تعالى تلمذ حاصل کرد و کذا فی اخبار الجمال واللوائح آورده است که امام شافعی بعد از ملازمت امام به بغداد رفت و دو سال آنجا اقامت نمود و علمای آنجا بر وی جمع شدند و اخذ حدیث و فقه از وی کردند و کتاب قدیم خود را در آنجا تصنیف کرد بعد از آن بمکه معظمه باز گشت پس بار دیگر ببغداد رفت بعد از آن عزیمت مصر کرد و بتدریس و نشر علوم مشغول شد و کتب جدید در آنجا تصنیف نمود و چون در آخر سنه ۱۹۹ در مصر آمد کتب فقه جدید را تصنیف کرد.

(تقوای امام شافعی رحمه الله تعالى)

إمام شافعی فرموده است که مردم ازین سوره غافل اند (وَالْعَصْرِ * إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ * العصر: ۱-۲) و خود شب سه اجزاء کرده بود در حصه اول کتابت مسائل میکرد و در حصه ثانی نماز میخواند و در حصه ثالث میخفت. و بروایتی دیگر نمیخفت در شب مگر اندک. و فرموده است گاهی دروغ نگفته ام و قسم هم نخوردم نه صادق و نه کاذب. و نیز فرموده است گاهی غسل جمعه را ترك نکردم نه در سردی و نه در گرمی نه در سفر و نه در حضر. و نیز فرموده است از شانزده سال باینطرف به سیری نخوردم مگر آنقدر که آن ساعترا دفع کردم. و همواره عصا داشتند و پیرسان شد از وی به دوام گرفتن عصا فرمود برای تذکر اینکه من مسافر من دنیا میروم. و بود اکرم الناس تا آنکه باری با خود از یمن ده هزار دینار بمکه معظمه برد و خیمه خود را بیرون مکه زد و مردمها در پیش وی میآمدند تا آنکه آن همه دینار را بمردم تفریق نمود بعد از آن داخل مکه شد. و وی کثیر الأمراض بود یونس بن عبد الأعلى گفت مانند شافعی رحمه الله تعالى کسی را ملاقی بامراض ندیدم. و وی پیوسته

گریان و سوزان بود. و هنوز طفل بود که خلعت هزار ساله در سر او افکندند. يك وقت در حين تدريس از میان درس ده مرتبه برخاست و بنشست گفتند چه حال است فرمود علوی زاده بر در بازی میکند هر باریکه در برابر من میاید حرمت او را لحاظ داشته از جا میخیزم زیرا که روا نبود اولاد رسول صلی الله علیه و سلم فراز آید بر نخیزم. در غالیه آورده است که امام شافعی رحمه الله تعالی پیوسته هر روز ختم میکرد و در رمضان شصت بار ختم قرآن میکرد و کل ذلك في الصلاة.

(فقاہت و علمیت امام شافعی رحمه الله تعالی)

در برهنه آورده است که در حدیث شریف است (لا تسبوا قریشا فإن عالمها یملأ الأرض علما) قالوا المراد به الشافعی رحمه الله تعالی كما فی الخیرات الحسان یعنی دشنام ندهید قریش را که عالم آن قریش پر میکند زمین را از علم مراد ازین عالم امام شافعی است. و در غالیه گفته که امام شافعی مجدّد رأس سنه صد دوم (۲۰۰) است چنانچه از حدیث ابی داود مستفاد است (یبعث الله علی رأس کل مائة سنة من یجدد هذه الأمة امر دینها) و همچنین بلال خواص گوید که از خضر علیه السلام پرسیدم که در شافعی چه میگوئی گفت او از اوتاد است. اوتاد یکمقام خاص است که بر صوفیه کرام معلوم است فارجع الیهم والزم صحبتهم واستفت عنهم. در ابجد العلوم است که مادر امام شافعی رحمه الله تعالی در وقت حمل وی بخواب دید که گویا مشتری (ستاره در آسمان) از شکم وی بدر شده پارها گشت و در هر شهری از آن لمعه و نوری رسید. معبری در تعبیرش گفت که از شکم تو عالم بزرگ تولد یابد و همچنان شد. چنانچه علم اصول را بیشتر وی تدوین کرده و در تذکره آورده است ثوری رحمه الله تعالی گفت اگر عقل شافعی را وزن کنند با عقل نیمه خلق پس عقل او راجح میشود. احمد بن حنبل که امام جهان بود و سه صد هزار (۳۰۰ ۰۰۰) حدیث یاد داشت بشاگردی امام شافعی میآمد قومی بر وی اعتراض کردند که در پیش پسر بیست و پنج ساله (۲۵) مینشین و صحبت مشایخ و استاذان عالی را ترک

میکنی احمد بن حنبل گفت هر چه ما یاد داریم معانی آن را او میدادند و آنچه از حقائق آیات و اخبار او فهم کرده فهم ما بدان نمیرسد چنانچه در برهنه است. و در سیزده سالگی در حرم شریف میگفت «سلوئی ما شتمتم» یعنی پرسید از من هر چه میخواهید. و اذین له الإمام مالك بن أنس بالفتوی وهو ابن خمس عشرة سنة كما تقدم. و از امام احمد بن حنبل منقول است که ما نشناختیم ناسخ حدیث رسول الله را از منسوخ آن و خاص را از عام و مجمل را از مفصل آن تا با شافعی ننشستم. و وی هر وقت نزد شافعی بود برای استفاده. امام شافعی میگوید علم همه عالم بعلم من نرسید و علم من به علم صوفیان نرسید و علم ایشان در علم يك سخن پیر ایشان نرسید که گفت: «الوقت سيف قاطع» و امام شافعی میگوید رسول الله صلی الله علیه و سلم را در خواب دیدم مرا گفت ای پسر تو کیستی گفتم یا رسول الله صلی الله علیه و سلم یکی از گروه امت تو. گفت نزدیک بیا من نزدیک شدم آب دهن خود بگرفت تا من دهن باز کنم بدهن من انداخت چنانکه بلب و دهان و زبان من رسید گفت اکنون برو که برکات خدا بر تو باد همدران ساعت علي مرتضی رضي الله تعالى عنه را در خواب دیدم که انگشتر خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم علي مرتضی رضي الله تعالى عنه به من سرایت کرد. امام احمد بن حنبل را پسری بود عبد الله نام از پدر خود پرسید چیست مرا که می بینم ترا ای پدر بزرگوار من که بر امام شافعی کثرت مدح و ثنا و زیادت دعا برای او می کنی، فرمود کای پسرک من او چون آفتابی است روز را و عافیتی است خلق را. فانظر الی هذین من خلف او عنهما عوض. و نیز دختری داشت عفیفه صالحه که همواره قیام لیل و صوم نهار میکرد مناقب و اخبار صالحین را محبوب میداشت و بسبب شهرت و صلاحیت امام شافعی دیدار ویرا در دل داشت. تا شبی در بغداد امام شافعی رحمه الله تعالى نزد امام احمد پدر وی را خواهم دید. امام احمد همه شب به ورد و وظائف خود مشغول بود امام شافعی تا فجر مستلقی بر پشت خود خوابید. آن

دختر چون حالتش را چنان دید تعجبا از پدر خود پرسید که فوقیت تامه^۱ وی را به چه می دهی و درین شب از نماز و ذکر و وردی چیزی ندیدم. ایشان در سخن بودند که امام شافعی برخاست امام احمد از وی پرسید شب چون گذشت. فرمود اطیب و مبارک تر و انفع ازین بر من نیامده. پرسید چگونه؟ فرمود زیراکه درین شب همان صد (۱۰۰) مسأله را ترتیب دادم که نفع دهد مسلمانان را در حالیکه مستلقی بودم. و از هم دیگر رخصت شدند امام احمد به دختر خود فرمودن که این عمل او که تمام شب نائم بود بهتر است از عملیکه من کردم و قائم بودم. ربیع بن خثیم گفت در خواب دیدم چند روز پیش از مرگ شافعی را که آدم علیه السلام وفات کرده بوده، خلق جنازه^۲ او را میخواست بیرون آورند چون بیدار شدم از معبری پرسیدم، گفت کسیکه عالم ترین زمانه باشد وفات کند که علم خاصیت آدم علیه السلام (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا). پس در آن نزدیکی امام شافعی وفات کرد و از ابو محمد خواهر زاده^۳ وی منقولست که گفت شافعی در یک شب چند بار میفرمود تا جاریه^۴ وی برای او چراغ روشن میساخت و در سایه^۵ چراغ کتابت میکرد مطالعه می نمود و آنچه می خواست بعد از آن می گفت چراغ را بردار پس به تذکر و تفکر اشتغال میکرد پس بانگ می زد که چراغ بیار، از ابو محمد پرسیدند که از رد چراغ چه اراده میکرد گفت در تاریکی ذکر جلا بیشتر دهد. و از کلمات اوست رحمه الله تعالى: استعینوا علی الکلام بالصمت و علی الإستنباط بالفکر و گفته ربیع بن سلیمان دیدم در دروازه^۶ حویلی امام شافعی هفتصد (۷۰۰) راحله را که به سماع کتب امام شافعی آمده بودند. و بود امام شافعی عالمترین به کتاب الله و به آثار صحابه لغویا و ادبیا شاعرا فصیحا عارفا بالناسخ و المنسوخ. قد اتفق العلماء قاطبة من اهل الفقه والأصول والحديث واللغة والنحو وغير ذلك علی ثقته و امانته و عدالته و زهده و ورعه و تقواه و جوده و حسن سیرته و علو قدره فالمطنب فی وصفه مقصر و المسهب فی مدحه مقتصر.

واستادهای مشهور وی امام مالك صاحب و مسلم بن خالد زنگی بود و تصانیف وی در اصول دین چهارده جلد بود و در فروع از صد کتاب متجاوز بود. و در غالیه آورده که در سنه ۱۹۵ امام شافعی در بغداد در آمد و تا دو سال در آنجا بود پستر به مکه رفت و از مکه باز در سنه ۱۹۸ به بغداد در آمد بعد از يك ماه بمصر روانه گشت و در مصر بود تا که وفات در روز جمعه آخر روز رجب سنه ۲۰۴ و مدفون به قرافه مصر و قبر وی مشهور است و بر سر قبرش قبه است یزار و یتبرک.

(نسب و ولادت و وطن امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالى)

اسم کنیه او ابو عبد الله واسم محضه او احمد بن حنبل بن هلال بن اسد بن ادريس بن عبد الله بن حبان بن اسد بن ربیعة بن نزار بن معد بن عدنان و در بغداد سنه ۱۶۴ تولد یافته است.

(تقوی و علمیت و حفظ و تحصیل امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالى)

از امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالى پرسیدند که زهد چیست گفت زهد سه شی است اول ترك حرام و این زهد عوام است و دوم ترك افزونی از حلال و این زهد خواص است و سوم ترك آنچه ترا از حق مشغول کند و این زهد عارفان است. و علامه شعرائی آورده که امام احمد بن حنبل گفتی که الله تعالى را در خواب دیدم و پرسیدم که یا رب بهترین آنچه نزدیک شوندهگان را بتو نیک نزدیک سازد چیست فرمود که بکلام و کتاب من، پرسیدم که بفهم معنی باشد یا بغیر فهم، فرمود که بفهم معنی بود یا بدون فهم معنی یعنی بمر دو صورت نیک نزدیک میسازد بنده را بمن. و وی در اتباع سنت و اجتناب از بدعت ضرب المثل بود در مردم. و در هر شبان روزی خفیه از مردم ختمی بکردی. و در گرسنگی پاره نان خشك شده را برداشته از غبار صاف نموده در پیاله از آب تر ساخته تا نرم شود آنگاه با نمک میخورد. و در وقت مرض وی چون بول او را برای دریافت مرض پیش طبیب بردند گفت این بول از کسی است که غم و حزن جگر وی را تمام نیست و نابود کرده است. و از عهد

طفلی شیرا زنده داشت. و هر شب و روز سه صد (۳۰۰) رکعت نماز میخواند و بعد از آنکه در مسألهٔ خلق قرآن به سوطها زده شد بسبب ضعف بدن يك صد و پنجاه (۱۵۰) رکعات نماز میگذارید و بعد از زده شدن وی تا چند سال از مقاعد وی یعنی سر زانوهای وی گوشت و جلد وی قطع میکردند تا آنکه وفات نمود. و باری حضرت خضر علیه السلام درویشی را نزد وی ارسال نمود و فرمود که ای احمد جمله ساکنان آسمانها و آنانکه حول عرش اند از تو راضی اند بسبب آنکه صبر دادی نفس خود را برای رضاء حق تعالی. و علی بن المدینی گفت که هر آینه حق تعالی اعزاز داد این دین را بدو شخص که سوم آنانرا نیست یکی ابوبکر صدیق رضی الله عنه یوم الرّدة دوم احمد بن حنبل یوم المحنة و شیخ در مقدمه آورده که باو شناخته شد صحیح حدیث از سقیم مجروح از معدّل. و اخذ حدیث از او یحیی بن سعید القطان و سفیان بن عیینه و شافعی و خلّاق بسیار کرده و روایت دارند از مشائخ عظام و محدثین کرام مثل محمد بن اسماعیل البخاری و مسلم بن حجاج قشیری و ابوزرعة و ابوداود سجستانی و غیر ایشان و مسند او در میان مردم مشهور است. و در آن مسند زیاده از سی هزار (۳۰۰۰۰) حدیث جمع کرده کتاب او در زمان او اعلی و ارفع و اجمع کتب بوده و این مسند را انتخاب کرده است زیاده از هفتصد و پنجاه هزار (۷۵۰۰۰۰) حدیث. و یکی از اعظام مناقب و مفاخر این امام اجل اینکه شیخ الشیوخ غوث اعظم محیی الدین عبد القادر جیلانی رضی الله عنه حامل مذهب و تابع اقوال اوست انتهى مختصراً. اللهم اجعلنا فی زمرتهم جميعا ببركة انفسهم. و در تذکره آورده که باری بر لب نهری وضو میساخت و مرد دیگر بالای او وضوء میساخت آن شخص حرمت امام را بر خاست و به پایان امام رفت و وضوء ساخت، چون آنمرد وفات کرد او را بخواب دیدند گفتند خدای با تو چه کرد گفت رحمت کرد بدل آن حرمت داشت که امام را کردم در وضوء ساختن. و از زهد و خوف و ورع و تقوای وی رحمه الله تعالی در تذکره و طبقات شعرانی و مقدمهٔ اشعة اللمعات و ابجد العلوم بحثها نوشته اند که تحریرش

طوالت است. وکان احمد رحمه الله تعالى حجة الله على اهل زمانه. نشو و نما در بغداد شده و طلب و تحصیل حدیث در آن دیار کرده بعد از آنکه از سماع حدیث از مشایخ آن ناحیه فارغ شد رحلت نمود در تحصیل سند عالی و سماع حدیث از وطن خویش بکوفه و بصره و مکه^۱ معظمه و مدینه^۲ منوره و یمن و شام و جزیره و کتابت حدیث و سماع آن از علماء و مشائخ بلاد مذکورہ نموده است. امام شافعی رحمه الله تعالى در شان او گفته است از بغداد بیرون رفتم و نگذاشتم در آنجا احدی را اورع و اتقی و اعلم بوده باشد از احمد بن حنبل. احمد سعید دارمی گوید من ندیدم هیچ جوان را که احفظ باشد مر حدیث رسول صلی الله علیه و سلم از احمد بن حنبل رحمهم الله تعالى. از ابو داود سجستانی منقول است که گفته مجالست با احمد بن حنبل رحمه الله تعالى مجالست آخرت است و یاد هیچ چیز از امور دنیا در مجلس او نبود. آورده اند که احمد بن حنبل فقر اختیار کرد و هفتاد سال بر آن صبر نموده و از هیچ کس هیچ چیزی قبول نکرد از وی درین باب از صبر و توکل و استغناء در باب ورع و تقوی و احتیاط حکایات عجیب و غریب نقل کرده اند که دلالت میکند به وصول او بدرجہ^۳ علیا و مرتبہ^۴ قصوی رحمة الله علیه رحمة^۵ واسعة^۶ کامله. از سجستانی منقول است که گفت دوصد (۲۰۰) شخص را از کبار مشائخ حدیث دیده باشم هیچ يك را مثل احمد بن حنبل ندیدم. و از ابو زرعة رازی منقول است که گفت چشمان من يك کس مثل احمد بن حنبل ندیده، گفتند در علم، جواب داد در علم وفقه و زهد و در جمیع نیکویها. علي بن المدنی گوید در اصحاب ما مرّ احادیث پیغمبر را صلی الله علیه و سلم احفظ از احمد بن حنبل نیست. و گفته ابراهیم الحرّی دیدم احمد بن حنبل را که دارا بود علم اولین و آخرین را از هر صنف میگفت چیزیکه می خواست و نگاه میکرد و چیزیرا که میخواست. و گفته عبد الرحمن بن احمد بن حنبل بسیار می شنیدم از پدر خود که می گفت پس از نماز «اللهم كما صنّت وجهي عن السجود لغيرك فصن وجهي عن المسألة لغيرك».

(حالات قبل الممات وبعد الممات احمد بن حنبل رحمه الله تعالى)

در طبقات آورده است که امام احمد بن حنبل بیست و هشت (۲۸) ماه در حبس بود و کمتر زده شدنش آن مقدار بود که بی هوش و ترسانیده میشد به شمشیر اورا بزمین می انداخت و پایمال میکردند همواره چنین حال بود در وقت سخن وی در هر دو پای چهار قیدهای آهنین انداخته بودند و ابو داود معتزلی که همراه امام احمد رحمه الله تعالى مجادله داشت گفت که خلیفه حلف نموده یعنی سوگند یاد کرده که ترا بشمشیر قتل نکند - إئما هو ضرب بعد ضرب إلى ان تموت - و در غالیه آورده که چون امام شافعی در مصر آمد آنحضرت صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در خواب دید که میفرمود که مژده رسان احمد بن حنبل را به بهشت بسبب آن بلوی که اورا رسید که وی گرفتار گردیده به قول بمسأله خلق قرآن پس اقرار نکند بر آن و بگوید - هو منزل غیر مخلوق - علی الصباح شافعی آنچه در خواب دید نوشت و بذریعه ربیع بسوی بغداد نزد احمد بن حنبل فرستاد و ربیع با احمد گفت که این کتاب برادر تو شافعی پس آنرا گرفت و بخواند و بنالید و گفت ما شاء الله لا قوة إلا بالله و دو پیرهن را در بر کرده بود و پیرهن زیرین که با جسد متصل بود به ربیع داد به خوش خبری و ربیع آنرا نزد شافعی آورد و حکایت دادن قمیص را به شافعی نمود و شافعی بآن گفت که ترا درین قمیص غمگین نمیسازم مگر این را شسته آب آن را بمن بده همچنان کرد امام شافعی آن آب را به جسد خود انداخت. در تذکره آورده که امام احمد را بر عقابین کشیدند و او پیر وضعیف بود و هزار تا زیانه زدند که قرآن را مخلوق بگو و وی نگفت و در آن اثنا ازارش کشاده شد و دستهای او بسته بودند دو دست غیبی پدید آمد و ازارش بسته کرد چون این برهان دیدند رها کردند. و در سنه ۲۴۱ بعمر هفتاد و هفت (۷۷) سالگی رحلت فرمود. و علامه شعرانی در طبقات خود آورده که به وفات احمد بن حنبل رحمه الله تعالى غریو از جهان برخاست و در صحرای بغداد نماز جنازه بر وی خواندند و از

رجال کسانیکه بر جنازهٔ وی حاضر شده بودند ثمانمائه الف (۸۰۰۰۰۰) بودند. واز نساء شصت هزار زنان (۶۰۰۰۰) بودند. بغیر از آنانکه در کشتیها بودند که آن همه از الف الف (۱۰۰۰۰۰۰) زائد میشدند. وبروایتی شمار آنجمله تا الفی الف وخمسمائة الف (۲۵۰۰۰۰۰) میرسید ودر آن بیست هزار نفر از یهود و نصاری و مجوس ایمان آوردند یعنی بسبب دیدن جنازهٔ وی انتهی. ودر تذکره آورده اند چون جنازهٔ امام را برداشتند مرغان می آمدند خودرا بر جنازهٔ او میزدند و تا ده هزار جهود و گبر و ترسا مسلمان شدند و زُنارها می بریدند و نعره می زدند لا اله الا الله می گفتند و بسبب موت او حق تعالی گریه بر چهار قوم انداخت. یکی بر مرغان و دیگر بر جهودان و دیگر بر ترسایان و دیگر بر مسلمانان و سبب اسلام کفار همانان که دعای امام بود که گفته بود بار خدایا هر که را ایمان ندادی بده پس اثر این دعای وی در پس ممت وی ظاهر گشت یعنی هر که جنازه اش را دید ایمان آورد. ودر اخبار الجمال آورده که تا چهل هزار گبر و جهود و ترسا مسلمان شدند و وفات ایشان در بغداد بوقت چاشت روز جمعه دوازده هم ربیع الأول در سنهٔ مذکور. و قبر ایشان در کنار نهر دجله بغداد بود. ودرین زمان همه مقبره زیر دریا در آمده که اثری از آنجمله مقبره نمانده است. چنانچه در غایة المواعیظ آورده امام احمد رحمه الله تعالی بدریای رحمت ایزدی صوری و معنوی مانند حضرت یوسف صدیق با قُرب و جوار خود مستغرق گشته است. ودر ابجد آورده که یکی از مشائخ کبار اورا بخواب دید واز امام پرسید که خدا عزّ و جلّ با تو چه معامله کرد؟ قال «غفر لي ربي» و فرمود که ای احمد در راه من زده شدی، گفتم بلی یا ربّ، قال تعالی «هذا وجهي انظر اليه» هر آینه مباح کردم ترا نظر بسوی وجه خود. وایشان امام چهارم اند از ائمهٔ اربعهٔ مجتهدین و شاگرد امام شافعی و معتقد بشر حافی.

فائده

قد علمت أن الإمام ابا حنيفة رحمه الله تعالى ولد سنة ۸۰ هـ. [۶۹۹ م.] وتوفي سنة ۱۵۰ هـ. [۷۶۷ م.] وعاش ۷۰ سنة وولد الإمام مالك رحمه الله تعالى سنة ۹۰ هـ. [۷۰۹ م.] وتوفي سنة ۱۷۹ هـ. [۷۹۵ م.] وعاش ۸۹ سنة وولد الإمام محمد الشافعي رحمه الله تعالى سنة ۱۵۰ هـ. [۷۶۷ م.] وتوفي سنة ۲۰۴ هـ. [۸۲۰ م.] وعاش ۵۴ سنة وولد الإمام احمد رحمه الله تعالى سنة ۱۶۴ هـ. [۷۸۱ م.] وتوفي سنة ۲۴۱ هـ. [۸۵۵ م.] وعاش ۷۷ سنة وقد نظم جميع ذلك بعضهم مشيرا إليه بحروف الجمل لكل امام منهم ثلاث كلمات على هذا الترتيب فقال:

تاريخ نعمان يكن سيف سطا* ومالك في قطع جوف ضبطا

والشافعي صين بيرّ ند* واحمد بسبق امر جعد

فاحسب على ترتيب نظم الشعر* ميلادهم فموتهم كالعمر

وآخر دعوانا أن الحمد لله ربّ العالمين تمت بالخير اللهم انفع به جميع المؤمنين والمؤمنات آمين يا ربّ العالمين اعتذار از مطالعه كننده گان محترم خواهشمندم كه به نظر انصاف و عدل نگرند و اگر غلطی و خطائی و سهوی می یابند در تصحیح آن بکوشند و معاف بدارند و هر تقصیر را بما نسبت بکنند و در بدل طعن و توهین اصلاح نمایند و اجر کم علی الله (والله في عون العبد ما كان العبد في عون اخيه) الحديث.

مسلمان حقیقی چون باشد

نصیحتی که نموده می آید اول تصحیح عقائد است. بموجب آرای علماء اهل سنة و جماعت که فرقه ناجیه اند شکر الله تعالى سعيهم [علماء مذاهب أربعه را که بدرجه اجتهاد رسیده اند و مستفیدان ایشان را که در مذهبشان بمقامات عالیه مشرف شده اند علماء اهل سنت نامیده اند] بعد از تصحیح اعتقاد عمل بمقتضای احکام فقهیه ضروری است بآنچه مأمور اند از امتثال آن چاره نبود و از آنچه ممنوع اند از اجتناب آن گذر نه. نماز پنجوقت بی کسל و بی فتور با رعایت شرائط آن و با تعدیل ارکان دران ادا باید نمود و بر تقدیر حصول نصاب از ادای زکوة هم چاره نبود. امام اعظم رضي الله تعالى عنه در زبور زنان نیز زکوة دادن فرموده است. و اوقات خود را به هو و لعب نباید صرف کرد و بأمور لا یعنی عمر گرامی را تلف نباید نمود فکيف که بأمور منهيه و محظورات شرعيه صرف گردد. و بسرود و نغمه و آلات هو و لعب رغبت نکنند و بالتذاذ آن فریفته نگردند که آن سمی است غسل اندوده و زهریست شکر آلوده. و از غیبت و سخن چینی مردم خود را محفوظ دارند که وعیدهای

شرعی در باب ارتکاب این دو ذمیمه وارد است [غیبت آن بود که نقصان یا قصور پنهانی مسلمانان یا ذمی را اندر غیبت وی گفته شود. اما گفتن ضررهای حربیان و مبتدعان و ذکر کردن فسقهای آشکارای فاسقان و جورهای ظالمان و حيله های بايعان و مشتريان و افتراهای دروغگويان و دروغنویسان که احکام اسلامیه را تغییر کنند غیبت نشود زیرا همه این از برای تحذیر مسلمانان لازم است. رد المختار] و از دروغ گفتن و همتان بستن نیز اجتناب ضروری است که این دو رذیله در جمیع ادیان حرام است و مرتکب آنها بوعیدها موعود است و ستر عیوب خلق و ذنوب خلائق و از زلّات ایشان در گذرانیدن و عفو کردن از عزائم امور است و بر مملوکان و زیر دستان [زوجه و پسران و دختران و طالبان و سربازان] مشفق و مهربان باید بود و بتقصیرات ایشان را مؤاخذه نباید نمود و بتقریب و بی تقریب این نامرادان را زدن و دشنام کردن و ایذا رسانیدن نامناسب و ناملایم است بدین وجان و مال و شرف کسی را هیچ تعرض نباید کرد و حقوقشان را ادا باید نمود و دیون هر یکی را خواه بمردم خواه بدولت. دادن و گرفتن رشوت حرام است مگر چیزی دادن برای رهاشدن از جور جائز و اکراه مکره. لیکن این چیز را اخذ کردن هم حرام است. و بتقصیرات خود نظر باید کرد که نسبت بجناب قدس خداوندی جلّ سلطانه هر ساعت بوقوع می آید و او تعالی بمؤاخذه آن تعجیل نمی فرماید و منع رزق نمی نماید فرمائهای پدر و مادر و حکومت که بشریعت مطابق اند بجا باید آورد. اگر مطابق نیستند براه اعتراض و عصیان مقابله نباید کرد و از اسباب فتنه اجتناب باید کرد [بمکتوب ۱۲۳ در دفتر دوم از مکتوبات معصومیه مراجعت فرمایند] و بعد از تصحیح اعتقاد و بعد از اتیان احکام فقهیه اوقات خود را مستغرق ذکر الهی جلّ شانه باید ساخت و بنهجی که طریق ذکر را اخذ نموده اند بعمل باید آورد و منافی آن هر چه باشد آن را دشمن خود انگاشته از آن اجتناب لازم باید دانست بیت:

هر چه جز ذکر خدای احسن است * گر شکر خوردن بود جان کندن است

بشما در حضور هم گفته شده است که هر چند در امور شرعیّه احتیاط کرده می آید در مشغولی می افزاید و اگر مداهنت در احکام شرعیّه خواهید نمود حلاوت و التذاذ مشغولی برباد خواهید داد زیاده چه نویسد از فریفته شدن بدروغهای و افتراهای دشمنان دین و افتادان بدامهای ایشان پر حذر باید بود و الله سبحانه و تعالی اعلم.

فهرست کتاب

رقم الصفحة

الموضوع

۳	عقائد نظامیه (دیباچه).....
۵	عقائد.....
۳۲	آیتان من سورة التوبة من التفسیر المظهری.....
۳۵	نبذة من كتاب المستند المعتمد بناء نبذة الأبد.....
۳۷	إمام حجة الإسلام زين الدين ابو حامد محمد الغزالي در كتاب كیمیای سعادت میگوید: در اباحت سماع و بیان آنچه.....
۴۴	فصل سماع در کجا حرام بود.....
۵۰	باب دوم در آثار سماع و آداب آن.....
۵۷	آداب سماع.....
۶۰	مکتوب دویست وهشتاد و پنجم از مکتوبات امام ربان حضرت مجدد الف ثانی الشیخ أحمد سرهندی قلنس سره.....
۶۹	عقیده أهل المعالي فی شرح قصیده بدء الأمالی.....
۸۴	الرد على كتاب ابن تیمیة الحرانی.....
۸۵	(حاشیة رسالة ذكر الله جل جلاله).....
۸۶	ذكر هو جل جلاله.....
۸۷	الذكر القلبي.....
۸۹	رسالة تذكرة الأوتياء فارسی.....
۹۵	باب أول در ذكر امام جعفر صادق رضي الله عنه.....
۱۰۰	باب هیزدهم در ذكر امام اعظم ابو حنیفه كوفي رحمة الله عليه.....
۱۰۶	باب نوزدهم در ذكر امام شافعی رحمة الله عليه.....
۱۱۱	باب بیستم در ذكر امام أحمد حنبل رحمة الله عليه.....
۱۱۷	مَقَابِرُ أَنبِيَاءِهِ أَزْبَعَهُ إِمَامُ أَعْظَمُ، إِمَامُ شَافِعِي، إِمَامُ مَالِكٍ وَإِمَامُ أَحْمَدَ (رحمهم الله تعالى).....
۱۱۸	تقلید.....
۱۲۱	(حجتیّت قیاس).....
۱۲۳	تقلید ائمه؛ أربعة لازم است.....
۱۲۴	(نسب امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۲۵	(وطن آباء امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۲۵	(ولادت امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۲۵	(نبذة از تقوای امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۲۹	(فقاہت امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۳۱	(امام اعظم از تابعین است).....
۱۳۳	(استاذان امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۳۳	(تصانیف امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۳۴	(مرویات امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۳۴	(شاگردان امام اعظم).....
۱۳۵	(کتابها در مناقب امام اعظم).....
۱۳۶	(وجه تسمیة ابو حنیفة به امام اعظم).....
۱۳۹	(وفات امام اعظم رحمه الله تعالى).....
۱۴۰	(نسب امام مالک رحمه الله تعالى).....
۱۴۰	(ولادت امام مالک و وطن وی).....
۱۴۰	(فقاہت امام مالک رحمه الله تعالى).....
۱۴۲	(نبذة از تقوای امام مالک رحمه الله تعالى و امانت او).....
۱۴۴	(امام مالک از تبع تابعین بود).....
۱۴۵	(نسب امام شافعی رحمه الله تعالى).....
۱۴۶	(ولادت امام شافعی رحمه الله تعالى و تحصیل او و وطن او).....
۱۴۷	(تقوای امام شافعی رحمه الله تعالى).....
۱۴۸	(فقاہت و علمیت امام شافعی رحمه الله تعالى).....
۱۵۱	(نسب و ولادت و وطن امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالى).....
۱۵۱	(تقوی و علمیت و حفظ و تحصیل امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالى).....
۱۵۴	(حالات قبل الممات و بعد الممات احمد بن حنبل رحمه الله تعالى).....

دُعَاءُ التَّوْحِيدِ

يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ يَا رَحْمَنُ يَا رَحِيمُ يَا غَفُورًا يَا كَرِيمًا فَاعْفُ عَنِّي وَارْحَمْنِي يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَلِآبَائِي وَأُمَّهَاتِي وَلِأَبَائِهِمْ وَأُمَّهَاتِهِمْ زَوْجَتِي وَلِأَجْدَادِي وَجَدَاتِي وَلِأَبْنَائِي وَبَنَاتِي وَإِخْوَتِي وَأَخَوَاتِي وَالْأَعْمَامِي وَعَمَّاتِي وَالْأَخْوَالَي وَخَالَاتِي وَالْأُسْتَاذِي عَبْدَ الْحَكِيمِ الْأَرَوَّاسِي وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ الْأَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَالْأَمْوَاتِ «رَحْمَةُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ» بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

دُعَاءُ الْإِسْتِغْفَارِ

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ الْعَظِيمَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ

إن ناشر كتب - دار الحقيقة للنشر والطباعة - هو المرحوم حسين حلمي ايشيق عليه الرحمة والرضوان المتولد عام ١٣٢٩ هـ. [١٩١١ م]. بمنطقة -أيوب سلطان إستانبول- وأعداد الكتب التي نشرها ثلاث وستون مصنفا من العربية وأربع وعشرون مصنفا من الفارسية وثلاث مصنفات أوردية وأربع عشرة من التركية ومقدار الكتب التي أمر بترجمتها من هذه الكتب إلى لغات فرنسية وألمانية وإنجليزية وروسية وإلى لغات أخر بلغت مائة وتسعة وأربعين كتابا وجميع هذه الكتب طبعت في -دار الحقيقة للنشر والطباعة- وكان المرحوم عالما طاهرا تقيا صالحا وتابعا لمشيئة الله وقد تتلمذ للعلامة الحبر البحر الفهامة الولي الكامل المكمل ذي المعارف والخوارق والكرامات عالي النسب السيد عبد الحكيم الارواسي عليه رحمة الباري وأخذ منه وظهر كعالم إسلامي فاضل وكامل مكمل وقد لبي نداء ربه المتعال وتوفي ليلة ٢٥ على ٢٦/١٠/٢٠٠١ (الثامن على التاسع من شهر شعبان المعظم سنة إثنيتين وعشرين وأربعمائة وألف من الهجرة النبوية) ودفن في محل ولادته بمقبرة أيوب سلطان تغمدته الله برحمته الواسعة واسكنه فسيح جناته آمين.

اسماء الكتب الفارسية التي نشرتها مكتبة الحقيقة

عدد صفحاتها

اسماء الكتب

- ۱ - مکتوبات امام رباني (دفتر اول)..... ۶۷۲
- ۲ - مکتوبات امام رباني (دفتر دوم وسوم)..... ۶۰۸
- ۳ - منتخبات از مکتوبات امام رباني..... ۴۱۶
- ۴ - منتخبات از مکتوبات معصومية ويليہ مسلک مجدد الف ثاني (با ترجمه اردو)..... ۴۳۲
- ۵ - مبدأ ومعاد ويليہ تأييد اهل سنت (امام رباني)..... ۱۵۶
- ۶ - كيميائي سعادت (امام غزالي)..... ۶۸۸
- ۷ - رياض الناصحين..... ۳۸۴
- ۸ - مكاتيب شريفه (حضرت عبدالله دهلوي) ويليہ المجد التالذ ويليہما نامهای خالد بغدادی..... ۲۸۸
- ۹ - در المعارف (ملفوظات حضرت عبد الله دهلوي)..... ۱۶۰
- ۱۰ - رد وهابي ويليہ سيف الابرار المسلول على الفجار..... ۱۴۴
- ۱۱ - الاصول الاربعة في ترديد الوهابية..... ۱۲۸
- ۱۲ - زبدة المقامات (بركات احمدية)..... ۴۲۴
- ۱۳ - مفتاح النجاة لاحمد نامقي جامي ويليہ نصايح عبد الله انصاري..... ۱۲۸
- ۱۴ - ميزان الموازين في امر الدين (در رد نصارى)..... ۳۰۴
- ۱۵ - مقامات مظهرية ويليہ هو الغني..... ۲۰۸
- ۱۶ - مناهج العباد الى المعاد ويليہ عمدة الاسلام..... ۳۲۰
- ۱۷ - تحفه اثني عشرية (عبد العزيز دهلوي)..... ۸۱۶
- ۱۸ - المعتمد في المعتقد (رساله توربشتي)..... ۲۸۸
- ۱۹ - حقوق الاسلام ويليہ مالابد منه ويليہما تذكرة الموتى والقبور..... ۲۷۲
- ۲۰ - مسموعات قاضى محمد زاهد از حضرت عبيد الله احرار..... ۱۹۲
- ۲۱ - ترغيب الصلاة..... ۲۸۸
- ۲۲ - أنيس الطالبين وعدة السالكين..... ۲۰۸
- ۲۳ - شواهد النبوة..... ۳۰۴
- ۲۴ - عمدة المقامات..... ۴۹۶
- ۲۵ - اعترافات جاسوس انگليسى به لغة فارسى ودشمنى انگليسىها به اسلام..... ۱۶۰

الكتب العربية مع الاردوية والفارسية مع الاردوية والاردية

- ۱ - المدارج السنية في الرد على الوهابية ويليہ العقائد الصحيحة في ترديد الوهابية النجدية..... ۱۹۲
- ۲ - عقائد نظاميه (فارسي مع اردو) مع شرح قصيدة بدء الامالي ويليہ احكام سماع از كيميائي سعادت ويليہما ذكر ائمه از تذكرة الاولياء ويليہما مناقب ائمه اربعة..... ۱۶۰
- ۳ - الخيرات الحسان (اردو) (احمد ابن حجر مكّي)..... ۱۹۲
- ۴ - هر كسى كيلئے لازم ايمان مولانا خالد بغدادى..... ۱۴۴